

# 1821

Εγχειρίδιο  
διάρρηξης  
των  
εθνικών  
επετείων

Boycott '21  
Φάμπρικα Υφανέτ





Boycott '21

1821: Εγχειρίδιο διάρρηξης των εθνικών επετείων

Η προσούρα αυτή τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 2023 σε 500 αντίτυπα. Διανέμεται χωρίς αντίτιμο σε στέκια, καταλήψεις, κοινωνικούς χώρους και η κάλυψη των εξόδων γίνεται με ελεύθερη συνεισφορά. Η έκδοση έγινε με την πολιτική, οικονομική και πρακτική στήριξη της κατάληψης Φάμπρικα Ύφανέτ, ωστόσο η ευθύνη για όσα γράφονται (και τυχόν λάθη, αβλεψίες κλπ.) βαραινεί αποκλειστικά και μόνο την ομάδα του Boycott '21. Η ηλεκτρονική έκδοση της προσούρας μπορεί να βρεθεί στο [yfanet.espinblogs.com](http://yfanet.espinblogs.com).

Για επικοινωνία: [contact@yfanet.net](mailto:contact@yfanet.net), με την ένδειξη «για την ομάδα του Boycott '21».

## Περιεχόμενα

Πρόλογος .....	6
Η τρισχιλιετής φύση του ελληνισμού.....	13
400 χρόνια σκλαβιάς (;) .....	23
Μια τομή με πολλές απολήξεις.....	36
Ένα μικρό κράτος με μια Μεγάλη Ιδέα για τον εαυτό του .....	97
Βιβλιογραφία.....	107

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

---

Τον Γενάρη του 2020, στο εσωτερικό της συνέλευσης της κατάληψης Φάμπρικα Υφρανέτ, διακινήθηκε ένα κείμενο-πρόσκληση που καλούσε σε δημιουργία μιας υπο-ομάδας με σκοπό τη διοργάνωση μιας αντεθνικής καμπάνιας την αμέσως επόμενη χρονιά. Μεταξύ άλλων, στο κείμενο αναφερόταν:

*Η επόμενη χρονιά που περιμένουμε, το 2021, έχει ήδη κηρυχθεί από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας σαν χρονιά-ορόσημο, λόγω των 200 χρόνων από την επανάσταση του 1821. Εύλογο είναι ότι εκείνη τη χρονιά μάλλον θα δούμε κρατικά οργανωμένες εθνοφιέστες, φασιστοσυνάξεις που μες στο πατριωτικό κλίμα που θα επικρατεί ίσως αποκτήσουν και μία νέα δυναμική, εκδηλώσεις επιστημονικού-ιστορικού περιεχομένου για την απαραίτητη σοβαροφανή, «αντικειμενική» ματιά στα γεγονότα, αισθητικές παρεμβάσεις ή και εκδηλώσεις στον δημόσιο χώρο της πόλης από τον Δήμο κ.ά. Σε κάποια άλλη συγκυρία ίσως όλα τα παραπάνω να έμοιαζαν αρκετά γραφικά, ακίνδυνα και ανίκανα να συσχετιστούν άμεσα με την κοινωνική κίνηση. Η πρόσφατη ιστορία, όμως, έδειξε ότι η εθνική ιδεολογία όχι μόνο έχει ακόμα βαθιές ρίζες, αλλά είναι ικανή να ανασυντάσσει τη δυναμική της, να εγκαλεί νέα υποκείμενα σε δράση, να ρετουσάρεται κι ας μοιάζει παρωχημένη, να ενώνει τη δεξιά με την αριστερά (ακόμα και κομμάτια της αναρχίας), να δείχνει (και να μπήγει), εν τέλει, τα δόντια της πάνω σε οποιονδήποτε περισσεύει από τις αφηγήσεις της ή δεν ψήνεται να τις καταπιεί αμάσητες.*

Η εν λόγω πρόσκληση έδινε στη συγκεκριμένη καμπάνια έναν διπλό χαρακτήρα: αφενός, έναν «ιστοριογραφικό» που θα κατάφερνε να χρησιμοποιήσει το εργαλείο της συλλογικής αυτομόρφωσης ώστε ν' αναδείξει διάφορες πτυχές του παρελθόντος με τρόπο χρήσιμο για τον αγώνα ενάντια σε κράτος κι εθνικισμό σήμερα (π.χ. «κοινωνικές» πλευρές της επανάστασης του '21 που στην επίσημη ιστοριογραφία μετουσιώθηκαν σε μία, εθνική· τον ρόλο της εκκλησίας· την κοινωνική σύνθεση

των υποκειμένων που πήραν μέρος σ' αυτόν τον αγώνα (και την κατάληξή τους): τη φύση του νεοσυσταθέντος ελληνικού βασιλείου και τον τρόπο με τον οποίο αυτό οργάνωσε εκ νέου την κοινωνική ζωή στην επικράτειά του κ.ά.). Αφετέρου, έναν χαρακτήρα «δρόμου», δηλαδή μία θέληση για τη μεταφορά αυτής της γνωσιακής διαδικασίας στο κοινωνικό πεδίο και τις συγκρούσεις που το χαρακτηρίζουν. Για παράδειγμα, μέσα στο κείμενο σημειωνόταν:

*Γνωρίζουμε ότι ένα από τα υποκείμενα που τρώνε με το κουτάλι και γαλουχούνται με τους μύθους του '21 είναι αυτό του μαθητή. Γιατί, λοιπόν, να μη βάλουμε σαν στόχο την έκδοση ενός τακτικού περιοδικού μόνο για σχολεία με σκοπό τη διάλυση της μυθολογίας του '21; Γνωρίζουμε, επίσης, ότι αν κάτσουμε και ψάξουμε θα βρούμε άπειρους δρόμους στη Θεσσαλονίκη των οποίων τα ονόματα παραπέμπουν σε πρόσωπα του '21. Γιατί, λοιπόν, να μη γεμίσουμε κάθε οδό με τη δική της, αποκλειστική αφίσα που θα αναδεικνύει κρυμμένες πτυχές της πορείας του κάθε τέτοιου «ήρωα»; Γνωρίζουμε, τέλος, ότι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, κάποιος θεσμικός ή μη φορέας θα επιχειρεί μία στο τόσο να μιλήσει για το πόσο σημαντικό είναι ακόμα και σήμερα το «πνεύμα του '21». Γιατί, λοιπόν, να μην επιχειρήσουμε να σαμποτάρουμε έμπρακτα τέτοιες φιέστες;*

Αν καταφάσκαμε στους οργανωμένους τρόπους εκμετάλλευσης των υπαρχετικών αναζητήσεων που κατά κόσμον ονομάζουμε «θρησκείες» θα λέγαμε ότι «όταν ο άνθρωπος κάνει σχέδια, ο θεός γελάει». Επειδή, όμως, εμείς δεν είμαστε τέτοιοι, προτιμούμε ν' ανατρέξουμε σ' ένα στιχάκι που έλεγε ότι μεταξύ ιδέας και πραγματικότητας πέφτει η σκιά, και κάπως έτσι (για άλλη μία φορά...) οι καλές προθέσεις μείνανε στο χαρτί -ή μάλλον καλύτερα, κατά ένα μεγάλο μέρος τους σαρώθηκαν από αυτό που μάθαμε ως «κρατική διαχείριση του covid-19». Κι αν ολόκληρο το επόμενο διάστημα σημαδεύτηκε από θανάτους, κρατικές απαγορεύσεις, οικονομική υποτίμηση και ψυχολογικά αδιέξοδα, αυτή η κατάσταση δεν μπορούσε ν' αφήσει ανέγγιχτα και τα μεγαλεπήβολα σχέδια του ελληνικού κράτους για έναν λαμπρό εορτασμό της εθνικής επετείου των 200 χρόνων από την επανάσταση του 1821. Τελικά η φιέστα μινιμαρίστηκε κατά πολύ: αναιμικές στρατιωτικές παρελάσεις χωρίς λαοθά-

λασσες να ζητωκραυγάζουν, εξέδρες επισήμων δίχως βαρύνουσες διεθνείς παρουσίες, σχολεία κλειστά και δρόμοι άδειοι (με την εξαίρεση μερικών γραφικών που έβαλαν τις φουστανέλες τους και καβάλησαν τ' άλογά τους για να είναι και καλυμμένοι με τον κωδικό για βόλτα με κατοικίδιο), κι ένα Greece 2021 που όσο και να πάσχισε να επιβάλει το logo του στις συνειδήσεις όλων μας, άλλο τόσο δείχνει να έχασε το τρένο της επικράτησης στη δημόσια σφαίρα. Αν αναλογιστεί κανείς το πόσο χαμένη πήγε η ευκαιρία για μια ολοκληρωμένη κι επιτυχής διεξαγωγή της συγκεκριμένης καμπάνιας σε μία συγκυρία με συνεχόμενα «θερμά» επεισόδια στο Αιγαίο, πολεμικές επιχειρήσεις στον Έβρο, «προδοτικές» Συμφωνίες των Πρεσπών κλπ. (δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ο πρώτος νόμος που ψήφισε η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας το 2019 αφορούσε τη σύσταση της επιτροπής Greece 2021), δεν θα έπρεπε να πέφταμε απ' τα σύννεφα αν, τελικά, οι εορτασμοί «μεταφέρονταν» για λίγα χρόνια αργότερα -κάτι παρόμοιο είχε συμβεί και στην επέτειο των 100 χρόνων άλλωστε<sup>1</sup>. Μία τέτοια εξέλιξη, παρ' όλα αυτά, δεν υπήρξε.

Γνωρίζουμε, παρ' όλα αυτά, ότι αν κάποιες είχαν το «καθήκον» να σαμποτάρουν αυτήν την επέτειο, αυτές ήταν όσες τόσα χρόνια φτύνουν τα εθνικά παραμύθια, όσοι αμφισβητούν τις κρατικές αφηγήσεις κι όσες κοντράρουν τον διάχυτο εθνικισμό, ρατσισμό και σεξισμό όποτε τον βρίσκουν μπροστά τους. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη: οι δημόσιες παρεμβάσεις εκ μέρους του α/α «χώρου» σχετικά με το ζήτημα, δηλαδή ένας λόγος με σαφείς αντεθνικές, αντιπατριωτικές και αντι-μιλιταριστικές αιχμές δεν εκφράστηκε στο επίπεδο που του αναλογούσε, κι οι λόγοι γι' αυτό εκτείνονται σ' ένα μεγάλο φάσμα το οποίο δεν θ' αγγίζουμε αυτήν τη στιγμή. Προφανώς η παραπάνω κριτική κατευθύνεται και προς εμάς τους ίδιους -πόσο μάλλον όταν από νωρίς είχαμε διακρίνει την αναγκαιότητα μίας συγκροτημένης, έγκαιρης και μακροχρόνιας καμπάνιας για το ζήτημα κι αποτύχαμε ν' ανταποκριθούμε στα standards που εμείς οι ίδιοι είχαμε θέσει στους εαυτούς μας.

1. Πιο συγκεκριμένα, από το 1918 είχε συσταθεί μία αντίστοιχη επιτροπή «εορτασμού» με την ονομασία «Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος». Τα τεκταινόμενα στη Μικρά Ασία λίγα χρόνια αργότερα, ωστόσο, άλλαξαν άρδην τις προτεραιότητες του ελληνικού κράτους που τελικά αρκέστηκε σε μία τυπική κατάθεση στεφάνου στο Πεδίον του Άρεως και μετέθεσε τις πανηγυρικές τελετές για το 1930, δηλαδή στην επέτειο των 100 χρόνων από την τυπική ίδρυση του ελληνικού κρατικού σχηματισμού.

Τελικά απ' όλα αυτά τα «σχέδια επί χάρτου» το μόνο που είδε το φως της ημέρας ήταν το περιοδικό δρόμου *Boycott '21* που πρόλαβε να κυκλοφορήσει τρία τεύχη μεταξύ Μαρτίου και Ιουλίου 2021<sup>2</sup>. Είχαμε γράψει εξαρχής ότι το έντυπο αυτό δεν αποτελούσε το προϊόν κάποιας ιδιαίτερης εξειδίκευσης, έχοντας συνειδητοποιήσει από νωρίς τόσο τα όρια και εφ'όδία μας (μία ταχύτατη αυτομόρφωση μέσα στο διάστημα ενός χρόνου περίπου, συν ό,τι γνώσεις είχαμε αποκομίσει από παλιότερα αντίστοιχα εγχειρήματα), όσο και τη στόχευσή μας (το έμπρακτο σαμποτάρισμα της εθνικής θαλπωρής μέσω ενός έντυπου δρόμου που θα μπορούσε με απλό και άμεσο τρόπο να διατυπώσει μία διαφορετική ανάγνωση διάφορων πτυχών της επανάστασης του '21). Συμπληρωματικό κομμάτι σ' αυτήν την προσπάθεια αποτελεί κι αυτή η μπροσούρα, που δεν θέλει να είναι τίποτε άλλο απ' ό,τι λέει ο τίτλος της: *ένα εγχειρίδιο διάρρηξης των εθνικών επετειών*.

*Εγχειρίδιο*, δηλαδή βιβλίο μικρού μεγέθους που παρουσιάζει περιληπτικά κι οργανωμένα κάποιες βασικές θέσεις ενός γνωστικού αντικειμένου, αλλά και μικρό μαχαίρι, στιλέτο. Με την πρώτη έννοια, θέλουμε εξαρχής να κάνουμε φανερούς τους περιορισμούς που διακατέχουν αυτήν την έκδοση όσον αφορά το εύρος, αλλά και τα περιεχόμενά της. Η βιβλιογραφία σχετικά με την επανάσταση του '21 είναι κυριολεκτικά αχανής, και οι σκοπιές από τις οποίες μπορεί κανείς να προσεγγίσει το ζήτημα εκτείνονται σ' ένα τεράστιο φάσμα, από τις συνηθέστερες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις («αναθεωρητικής» ή μη κατεύθυνσης) μέχρι αναλύσεις του πρώιμου ελληνικού κρατικού σχηματισμού, κι από λαογραφικές/κοινωνιολογικές μελέτες μέχρι έργα που επικεντρώνονται στο οικονομικό στοιχείο της εποχής εκείνης (αγροτικό ζήτημα, ελληνική ναυτιλία κλπ.). Η μπροσούρα αυτή εφορμά από το γεγονός ότι η επίσημη ιστορία που μας σερβίρεται θεωρείται από ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας ως *δεδομένη*, ως ένα κείμενο που μας έχει παραδοθεί από το παρελθόν και δεν επιδέχεται αμφισβητήσεων, διαφωνιών ή κριτικών αντιπαραθέσεων. Γι' αυτό κι επιλέξαμε να εστιάσουμε σε κάποιους από τους κύριους πυλώνες του εθνικού αφηγήματος, θεωρώντας ότι ένα πρώτο, απαραίτητο βήμα για τη συγκρότηση ενός ανταγωνιστικού λόγου προς αυτό, είναι να δούμε με κριτική αντίληψη τα βασικά στοιχεία που το αποτε-

2. Και τα τρία τεύχη του *Boycott '21* μπορούν να βρεθούν σε ηλεκτρονική μορφή στο site της κατάληψης Φάμπρικα Υφανέτ, [yfanet.espivblogs.net/](http://yfanet.espivblogs.net/).

λούν: ποιο ήταν ακριβώς αυτό το κοινωνικό-πολιτικό μόρφωμα που κρύβεται πίσω από τον βολικά γενικευτικό τίτλο της «τουρκοκρατίας» και των «400 χρόνων σκλαβιάς»; Ήταν ο ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας υποστηρικτικός ή αντιδραστικός απέναντι στις ιδέες της εθνικής αφύπνισης και της ίδιας της επανάστασης του '21; Η τελευταία ήταν όντως ένας «πανεθνικός ξεσηκωμός» ή κάποια κομμάτια των ελληνόφωνων, χριστιανικών κοινοτήτων έμειναν ασυγκίνητα απέναντι στα πατριωτικά κελεύσματα; Όσοι και όσες πήρανε τα όπλα μιλούσανε την ίδια γλώσσα, είχανε τα ίδια κίνητρα και πράξανε κατά τον ίδιο τρόπο; Και για να ολοκληρώσουμε την αρχική εννοιολόγηση του τίτλου, θα πρέπει να θυμίσουμε (για πολλοστή φορά) ότι τη μνήμη, την ιστορία και το παρελθόν τα βλέπουμε ως όπλα σ' έναν αγώνα που διεξάγεται σήμερα· όχι σαν άνευρα, τυποποιημένα flash backs που μαζεύουν σκόνη απ' την αχρηστία. Γι' αυτό και όλη αυτή η ενασχόληση με το '21 δεν έγινε από φιλολογικό ενδιαφέρον ή επειδή δεν είχαμε πώς να γεμίσουμε τους άδειους χρόνους της καραντίνας. Έγινε γιατί διαπιστώνουμε καθημερινά ότι τα φαντάσματα του παρελθόντος (ήρωες, σύμβολα, μάχες και ονόματα) παίρνουν σάρκα και οστά στο σήμερα και ακόμα κινητοποιούν κόσμο, θρέφουν φαντασιώσεις, οπλίζουν χέρια που σηκώνονται απέναντι σε μετανάστες, gay και «διαφορετικές», δεσπόζουν στις πλατείες που αράζουμε μεταμορφωμένα σε βλοσυρά αγάλματα και ονοματίζουν τις οδούς των σπιτιών στα οποία μένουμε. Αυτά τα «φαντάσματα» θέλει να ξορκίσει το έντυπο αυτό, χρησιμοποιώντας κάποια από τα ξόρκια για τα οποία είχε κάνει λόγο μια αφίσα της Φάμπρικα Υφανέτ όταν γιόρταζε τα 10 της χρόνια...

*Διάρρηξης, γιατί έχουμε απέναντί μας μία κοινότητα, την κοινότητα του έθνους, που καθημερινά προσπαθεί να εγκολπώσει μυαλά και συνειδήσεις. Δεν γεννηθήκαμε εκτός αυτής κοινότητας: κι εμείς μεγαλώσαμε παίζοντας σε πάρκα και πλατείες γεμάτα ανδριάντες «ηρώων» κι «ευεργετών», ακούγαμε εξιστορήσεις για τους προγόνους μας από παππούδες και γιαγιάδες και πηγαίναμε για ύπνο με «Τα μυστικά του βάλτου» της Πηνελόπης Δέλτα παραμάσχαλα. Όσο διαμορφωνόμαστε, όμως, από τις συνθήκες γύρω μας, άλλο τόσο τις διαμορφώνουμε κι εμείς με τις πράξεις μας, γι' αυτό και σαν διαρρήκτες προσπαθούμε να βρούμε εκείνα τα σημεία στα οποία αυτή η κοινότητα είναι τρωτή ώστε να δημιουργήσουμε ρωγμές πάνω της, να διακόψουμε τη συνέχειά της και να διασπάσουμε την περιφέρημη αρραγή ενότητά της.*

*Εθνικών επετείων*, γιατί το 2021 μπορεί να πέρασε, αλλά τα μηνύματά του θα μείνουν ολοζώντανα, να νεκρανασταίνονται κάθε Μάρτιο όπως γίνεται εδώ και πολλά-πολλά χρόνια, από τότε που στο σχολείο σηκωνόμασταν όλο άγχος και αμηχανία για να απαγγείλουμε από μνήμης ποιηματάκια με βροντερή φωνή ή κάναμε πρόβες ώστε να μάθουμε να περπατάμε σαν στρατιωτάκια και να γυρνάμε το κεφάλι δεξιά. Συνεπώς, αυτή η έκδοση κοιτάει και προς το μέλλον -προς τις επετείους που ακολουθούνε, προς τα νέα πρόσωπα του εθνικισμού που θα συναντήσουμε, προς τις προκλήσεις που ίσως να μην μπορούμε να φανταστούμε, αλλά για τις οποίες από σήμερα οφείλουμε να προετοιμαστούμε. Και η «αποστολή» της έκδοσης αυτής θα έχει ολοκληρωθεί αν έστω και σε μικρό βαθμό φανεί χρήσιμη σε συντρόφους και συντρόφισσες του μέλλοντος· σαν ένα μικρό λιθαράκι που θα μπορούν να χρησιμοποιήσουν όταν θα χτίζουν τα δικά τους αναχώματα ενάντια στην εθνικιστική δυστοπία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στις σελίδες που ακολουθούν θα περιέχονται και λάθη, αβλεψίες ή αστοχίες. Ωστόσο ευελπιστούμε ότι ακόμα κι έτσι το βιβλιαράκι αυτό μπορεί ν' αποτελέσει αφετηρία ή βοηθητικό υλικό για ακόμα πληρέστερα και καλύτερα εγχειρήματα στο μέλλον -με τον ίδιο τρόπο που κι εμείς εμπνευστήκαμε από άλλες αντίστοιχες προσπάθειες του παρελθόντος που χαρακτηρίζονταν από τις δικές τους αντιφάσεις και όρια. Το εγχείρημα του Boycott '21, σε μεγάλο βαθμό, εκκινεί και χρωστά την ύπαρξή του, τη «λόξα» του, σε δεκάδες τέτοια «λιθαράκια» που περιμένουν να γίνουν βουνό και να σταθούν κόντρα στην επέλαση του εθνικισμού: στην πρώτη φορά που έξω από το 1ο Λύκειο της Κιάφας ένας φιλόλιγνος πάνκης με μοϊκάνα μάς μοίρασε ένα κείμενο ενάντια στις μαθητικές παρελάσεις· στις πρώτες μαθητικές νυχτερινές εξορμήσεις με spray για να καθαρίσουμε το σχολείο μας από φασιστικά συνθήματα· στα πρώτα αντιφασιστικά αναγνώσματα που δίνονταν «με το τσουβάλι» από κάποιους επίμονους παλιότερους συντρόφους που αναγνώριζαν την αξία της παραγωγής και διανομής του κινηματικού λόγου· σ' εκείνη την αξέχαστη, μαζική και συγκρουσιακή αντιφασιστική πορεία στα Γιάννενα στις 17/02/2007 και το εκρηκτικό κλίμα που είχαν δημιουργήσει οι βαμμένοι τοίχοι της πόλης μέρες πριν<sup>3</sup>· στους «1821... μύθους» του Θεορίτη που για πρώτη φορά μάς έκα-

---

3. Για μία κατατοπιστική, «επετειακή» ανταπόκριση του κλίματος της συγκεκριμένης πορείας, αλλά και του πολιτικού της βάρους 10 χρόνια μετά, δες εδώ: [www.provo.gr/antifa-yannina-2007/](http://www.provo.gr/antifa-yannina-2007/).

ναν ν' αποδομήσουμε μέσα στο μυαλό μας τα σχολικά θέσφατα του '21· στις (για αρκετά χρόνια...) συνεπείς αντιπατριωτικές παρεμβάσεις πριν από παρελάσεις σε σχολεία της Τούμπας και τα «καθιερωμένα» αντεθνικά lives· στη δημόσια επιλογή της Καμάρας όταν ο φασιστικός κίνδυνος φάνηκε πιο απειλητικός από ποτέ με αφορμή το μακεδονικό· στις (πρωτόγνωρες για πολλές από εμάς) διαδικασίες αυτομόρφωσης και συλλογικής συγγραφής βιβλίων μέσα από τις Μπάσταρδες με Μνήμη που έβαλαν για τα καλά μέσα μας το μεράκι ενασχόλησης με την ιστορία με τους δικούς μας όρους, όρους αντι-μνήμης, αμφισβήτησης και σύγκρουσης· στη διανοητική κληρονομιά της έκδοσης «*Ένας είναι ο εχθρός...*»: έθνος, αντιμπεριαλισμός και ανταγωνιστικό κίνημα» που μας παρέδωσε μια βασική «αλφαβήτα» για ν' αντιμετωπίζουμε το εθνικό φαινόμενο· στη διοργάνωση του συνεδρίου-φεστιβάλ anti.nation και τις θέσεις μάχης που διατύπωσε εν μέσω εθνικιστικού παροξυσμού· στους φίλους και συντρόφους που αρνήθηκαν τη στράτευση δημόσια ή επέλεξαν την «τρέλα» αντί για το χακί.

## Η ΤΡΙΣΧΙΛΙΕΤΗΣ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Τα λεγόμενα «400 χρόνια σκλαβιάς» υποτίθεται ότι εκτείνονται από τις 29 Μαΐου 1453 μέχρι την 25η Μαρτίου 1821. Γενικότερα, οι εξιστορήσεις της εποποιίας του '21 συνήθως έχουν ως αφετηρία την Άλωση της Πόλης, μια σύμβαση που δεν θα έπρεπε να δεχόμαστε αβασάνιστα -ιδίως αν δεν τα πάμε καλά με τους μεγαλοϊδεατισμούς και τον ιστορικό αναχρονισμό. Κι εξηγούμαστε:

Πολλές φορές τείνουμε να βλέπουμε το παρελθόν μέσα από τα μάτια του παρόντος, να προσδίδουμε στο χτες χαρακτηριστικά του σήμερα. Έτσι, είναι πολύ δύσκολο να φανταστούμε ότι υπήρχαν ολόκληρες ιστορικές περίοδοι στις οποίες τα κράτη, τα σύνορα, η ίδια η έννοια της εθνικής ταυτότητας, ήταν ορολογίες άγνωστες ή, τέλος πάντων, είχαν πολύ διαφορετικό νόημα από αυτό που τους προσδίδουμε εμείς σήμερα. Τα πράγματα θα ήταν πολύ πιο εύκολα αν εκεί γύρω στον 15ο αιώνα η Ελλάδα και η Τουρκία ήταν οι κρατικές οντότητες που γνωρίζουμε όλοι σήμερα -με τις ξεχωριστές και διακριτές θρησκείες και γλώσσες τους, τα συγκεκριμένα εδαφικά τους όρια, τον βαθμό κοινωνικής συνοχής που έχουν επιτύχει κλπ. Τα πράγματα θα ήταν πολύ πιο εύκολα αν υπήρχε όντως μία νοητή γραμμή που να συνδέει Μεγαλέξανδρους, Παλαιολόγους και Κολοκοτρώνηδες (κι από την άλλη: τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, τον Κεμάλ και τον «σουλτάνο» Ερντογάν), κι αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα αφηγήσεων που, σαν τον μύθο, εξαφανίζουν τον χρόνο, τοποθετώντας τοπωνύμια, ονόματα και χρονολογίες δίπλα-δίπλα σε μια βολική εξιστόρηση. Αν τα πράγματα, όμως, δεν ήταν έτσι, κι αν η Ελλάδα (μαζί και οι γείτονες-«προαιώνιοι εχθροί» της) δεν αποτελεί μία διστορική οντότητα που συνεχώς μάχεται, υποδουλώνεται, ανασταίνεται κ.ο.κ., διατηρώντας αυτά που μάθαμε ως «εθνικά χαρακτηριστικά» (γλώσσα, εδαφικές κτήσεις, φυλετική καταγωγή, θρησκεία κλπ.) ακέραια, τότε που θα έπρεπε να μπει το «σημείο 0» της τουρκοκρατίας, μιας και τότε ούτε ελληνικό κράτος, μα ούτε και ελληνικό έθνος υπήρχε; Πώς κατέληξε η αφετηρία αυτής της υποδούλωσης να ταυτιστεί με την κατάκτηση της Κων/πολης από τους Οθωμανούς και που εξυπηρετεί αυτή η ταύτιση; Κι ακόμα: η αφήγηση αυτή αφορά (και πηγάζει από) το παρελθόν και τα ειδικά χαρακτηριστικά μίας συγκεκρι-

μένης ιστορικής περιόδου ή έρχεται κατευθείαν από το παρόν και το μέλλον, δηλαδή από τις προσδοκίες και τους σχεδιασμούς ενός κράτους (και ενός μεγάλου μέρους του κοινωνικού σχηματισμού του) για μία ολική εθνική αποκατάσταση που ακόμα δεν έχει επιτευχθεί;

Με τα παραπάνω ερωτήματα δεν υπονοούμε κάτι διαφορετικό από το ότι όταν τα έθνη κατασκευάζουν τις «εθνικές ιστορίες» τους, παράλληλα χτίζουν και την ιστορία της αιώνιας, εθνικής υπόστασής τους επί του εδάφους που κατέχουν ή διεκδικούν. Η εθνική ιστορία, με άλλα λόγια, ισχυρίζεται ότι στο «εθνικό έδαφος» ζούσε «ανέκαθεν» ένας πληθυσμός που ανήκε στο συγκεκριμένο έθνος ή προετοίμαζε τη διαμόρφωσή του («οι πρόγονοί μας»), έτσι που το έδαφος αυτό να είναι αιωνίως εθνικό, με αποτέλεσμα να μη νοείται η διεκδίκηση ούτε σπιθαμής αυτού του εδάφους από άλλες εθνικές ομάδες. Στην προκειμένη, τοποθετώντας την έναρξη των 400 χρόνων σκλαβιάς του ελληνισμού στο 1453 και την Άλωση της Πόλης, επιτυγχάνονται δύο πράγματα: αφενός, με βολικό τρόπο «ξεχνιέται» το γεγονός ότι διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου βρέθηκαν υπό οθωμανική κυριαρχία με διαφορά αιώνων μεταξύ τους, πριν και μετά το 1453<sup>4</sup> καταλαβαίνουμε, φυσικά, ότι κάτι τέτοιο δεν

---

4. Για παράδειγμα, η Θεσσαλονίκη είχε ήδη κυριευθεί μία φορά το 1387 και θα ξαναέπεφτε στα χέρια των Οθωμανών το 1430. Από την άλλη, άλλες περιοχές βρίσκονταν μέχρι και τα μέσα του 16ου αιώνα (έναν αιώνα μετά την πτώση της Κων/πολης) υπό την κυριαρχία Βενετών, Γενοβέζων ή Ιωαννιτών ιπποτών. Κάποιες άλλες περιοχές (π.χ. Κρήτη) πέρασαν από τους Βενετούς στους Οθωμανούς ακόμα πιο μετά (τον 17ο αιώνα), άλλες περνούσαν από τους μεν στους δε εναλλάξ ανά τους αιώνες (Πελοπόννησος), ενώ κάποιες άλλες δεν γνώρισαν ποτέ οθωμανική κατοχή (π.χ. ένα μέρος των Επτανήσων). Μάλιστα, συγκεκριμένα για την Κρήτη, οι Βενετοί την κατείχαν από το 1204 μέχρι και το 1669, κι αν κάποιος είναι καλός στα μαθηματικά καταλαβαίνει ότι στην προκειμένη τα 400 χρόνια σκλαβιάς μάλλον αφορούν άλλον κατακτητή, όχι τους Τούρκους.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι, σ' αντίθεση με τις αφηγήσεις που θέλουν τους ένδοξους προγόνους μας να μάχονται πάντα υπέρ πίστεως και πατριδος, ήταν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί (και συγκεκριμένα ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός) που κάλεσαν για πρώτη φορά τους Οθωμανούς στην ευρωπαϊκή ήπειρο (Καλλίπολη, 1354), σαν στήριγμα στις εμφύλιες διενέξεις τους. Έργο που θα ξαναπαιχτεί το 1422, όταν ο Δημήτριος Β' Παλαιολόγος θα καλέσει τους Οθωμανούς ώστε να πολιορκήσουν από κοινού την Κων/πολη για να την αρπάξει από τον αδελφό του, Ιωάννη Η' Παλαιολόγο. Και στην Πελοπόννησο, κάποια χρόνια αργότερα, οι Οθωμανοί για άλλη μία φορά θα καλεστούν να συνδράμουν Βυζαντινούς άρχοντες στις εμφύλιες διενέξεις τους -γεγονός που θα οδηγήσει στην προσάρτηση

εξυπηρετεί τα αφηγήματα που θέλουν να κατασκευάσουν ένα «αδιαίρετο όλο» που έπεσε εν μία νυκτί όταν άνοιξε κάποια Κερκόπορτα... Αφετέρου, υπονοείται μία προαιώνια ελληνικότητα εδαφών που βρίσκονται έξω από τα όρια του σύγχρονου, νεοελληνικού κράτους· ό,τι, δηλαδή, αποτέλεσε καύσιμο, πρώτη ύλη για όλα τα όνειρα περί μιας Ελλάδας των «δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών», της Μεγάλης Ιδέας κλπ. Φυσικά, για να «σταθεί» ένας τέτοιος ισχυρισμός, για να είναι το ελληνικό κράτος ο «νόμιμος» διεκδικητής των εδαφών που εποφθαλμιούσαν και άλλοι Βαλκάνιοι ανταγωνιστές, έπρεπε, με κάποιον τρόπο, να εξασφαλιστεί η ελληνικότητα της ίδιας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κι εδώ είναι που σκουραίνουν τα πράγματα.

\*\*\*

Ίσως έχει κανείς την εσφαλμένη εντύπωση ότι οι διάφορες εθνικές ιστορικές εκδοχές συγκρούονται και αλληλο-αναιρούνται μόνο μέσα στον χώρο, δηλαδή από κράτος σε κράτος κι απ' τη μία πλευρά των συνόρων με την άλλη. Κι όμως, συχνά αυτό συμβαίνει και μέσα στον χρόνο, εντός της ίδιας εθνικής επικράτειας και μάλιστα στο πεδίο της «επίσημης», κυρίαρχης ιστοριογραφίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο εκλήφθη μέσα στα χρόνια η βυζαντινή περίοδος από τους Έλληνες (και όχι μόνο) ιστορικούς και λόγιους.

Μέχρι και τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους, η επικρατούσα άποψη ήθελε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ένα εκφυλισμένο κράτος, κυριαρχούμενο από θρησκοληψίες και δεισιδαιμονίες, το οποίο είχε υποδουλώσει στο σκοτάδι της το «ελληνικό έθνος» και τοποθετούνταν δίπλα-δίπλα με τη Μακεδονική, τη Ρωμαϊκή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον κατάλογο των κατακτητών του «έθνους»<sup>5</sup>. Τα χρόνια εκείνα

---

της περιοχής στην αυτοκρατορία τους. Ας μην ξεχνάμε, τέλος, ότι ακόμα και στην έσχατη στιγμή της Άλωσης της Πόλης, ένα μέρος των Βυζαντινών ανοιχτά πρόσκεινταν στους Τούρκους (κάποιοι πολέμησαν, μάλιστα, μαζί τους), λόγω της βαθιάς ρήξης με τον καθολικισμό της δύσης. Χαρακτηριστική είναι η φράση που αποδίδεται στον Λουκά Νοταρά, σημαντικό Βυζαντινό αξιωματούχο: «καλύτερα να δει κανείς στο κέντρο της πόλης να βασιλεύει τούρκικο φακίολι παρά η λατινική καλύπτρα» (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

5. Από μία μακρά σειρά παραδειγμάτων, θ' αναφέρουμε μερικά ενδεικτικά. Στην περίφημη «Ελληνική Νομαρχία» του 1806 αναφέρεται:

*Η Ελλάς, ω αγαπητοί μου, οκτακοσίους χρόνους προ Χριστού ήκμαζε,*

απορρίπτονταν ως ένα διάστημα θεοκρατικής οπισθοδρόμη-

και ήταν εις τον άκρον βαθμόν της ευτυχίας της. Αφού όμως εις τους 375 προ Χριστού, Φίλιππος, ο πατήρ του Μεγάλου Αλεξάνδρου, έλαβε το μακεδονικόν σκήπτρον, διά πρώτην φοράν, ήρχισε, φευ! να μιάνη την ελευθέραν γην της Ελλάδος. [...] Από τότε, λοιπόν, έως εις τους 364 μετά Χριστόν, οπού διεμοιράσθη το ρωμαϊκόν βασίλειον εις ανατολικόν και δυτικόν, οι Έλληνες υπόκειντο εις φοβεράν τυρρανίαν, και έπαθον ανήκουστα βάσανα και ταλαιπωρίας από τούς διαφόρους σκληροτάτους μπεράτορας, οπού η Ρώμη τους έπεμπεν. [...] Από τότε, λοιπόν, οπού εστερεώθη ό χριστιανισμός, έως εις τους 1453, αντίς να αυξήσουν τα μέσα της ελευθερώσεώς των, φευ! εσμικρύνοντο. Η δεισιδαιμονία και ο ψευδής τε και μάταιος ζήλος των ιερέων και πατριαρχών, κατεκυρίευσεν τας ψυχάς των βασιλέων [...] Εις τοιαύτην κατάστασιν, αδελφοί μου, ευρίσκετο η Ελλάς, όταν [...] ο ουτιδανός και αχρείος θρόνος των οθωμανών υψώθη εις την Κωνσταντινούπολιν (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

Ο Αδαμάντιος Κοραής, στο έργο του «Στοχασμοί Κρίτωνος», γράφει:

*Ιδού η ζωγραφία μας, αφότου μας επάτησεν ο Φίλιππος έως το έτος 1453. Αλλάξαμεν δεσπότας διαφόρους, άλαλοι και ανόητοι καθώς αι αγέλαι των ζώων, δεν αλλάξαμεν όμως την αθλιότητα της καταστάσεως (ό.π.).*

Το 1841 ο πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους, Ι.Ρ. Νερουλός, δηλώνει ότι «η βυζαντινή ιστορία είναι αλληλένδετος σχεδόν, με μακρότατη σειρά πράξεων μωρών, και αισχρών βαιοτήτων του εις το Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος Ρωμαϊκού κράτους. Είναι στηλογραφία επονείδιστος της εσχάτης αθλιότητος και εξουθενώσεως των Ελλήνων». Παράλληλα, αναφερόμενος στη θέση και τον ρόλο των Ελλήνων στα πλαίσια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εκτιμά ότι «πολλοστόν και παρεωραμένον η Ελλάς απετέλει μέρος», υπογραμμίζοντας, μ' αυτόν τον τρόπο, ότι οι Έλληνες απλά αποτελούσαν έναν από τους πολλούς λαούς που ζούσαν στη βυζαντινή επικράτεια. Τέλος, για τους Μακεδόνες υποστήριζε πως «ο Φίλιππος έπραξεν άλλο της νύκης εκείνης ολεθριώτερον, εγέννησε τον Αλέξανδρον» (Δημήτρης Ξιφαράς «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού», Θέσεις #42, 1993).

Το 1857, στην εφημερίδα Αθηνά, ένας από τους πρώτους και γνωστότερους Έλληνες δημοσιογράφους, ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης, γράφει για τους Βυζαντινούς: «Εγώ νομίζω ότι οι άνθρωποι αυτοί ήσαν προωρισμένοι να ενουχίσουν τον ανθρώπινον νουν» (ό.π.).

Ο Παύλος Καλλιγιάς, σε ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση του 1864, δηλώνει πως «ποτέ το έθνος το ελληνικόν δεν ανέμιξε θρησκείαν και πολιτείαν», ενώ λίγα χρόνια αργότερα (1868) τονίζει: «δύο τινά στοιχεία πρωτεύουν εν τη βυζαντινή κοινωνία, αμφότερα ολέθρια και καταστρεπτικά: ο φανατισμός και η στρατοκρατία» (ό.π.).

Ο Νικόλαος Βερναρδάκης, στο βιβλίο του «Καποδίστριας και Όθων» (1875), αναφέρει:

*Την επαύριον της ημέρας, καθ'ην το έθνος τούτο εδοκίμασε να συντρίψει τας δουλικάς αλύσεις, όσας έφερον όχι προ τετρακοσίων ετών, [...] αλλά από αυτών ήδη των προ Χριστού αιώνων, εάν βέβαια δεν θελήσωμεν να σύρομεν σπόγγον γενικών εις την προ της Τουρκοκρατίας ιστορίαν του ελληνικού έθνους, αλλά να ομολογήσωμεν απαθώς και ησύχως, ότι κα-*

σης και χριστιανικού φανατισμού που έρχονταν σε ευθεία σύγκρουση με τις αξίες και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του «ορθού λόγου» και του Διαφωτισμού. Δεν είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί καμιά γιατί κυριαρχούσε αυτή η άποψη: οι ίδιοι οι Βυζαντινοί<sup>6</sup> αυτοκράτορες ονόμαζαν τους εαυτούς τους «βασίλεις των Ρωμαίων», μέχρι και τον 14ο αιώνα καμιά κρατική ορολογία δεν έκανε αναφορά σε «Έλληνες»<sup>7</sup>, τα ελληνικά<sup>8</sup> έγι-

---

*θόλου ειπείν επί Μακεδόνων, όπως και επί Ρωμαίων και επί Βυζαντινών ακόμη και επί Φράγκων, το ελληνικόν έθνος όχι μόνον «συνταγματικάς ελευθερίας» δεν είχε, αλλ' ουδ' εθνικήν ανεξαρτησίαν, ακριβώς ειπείν, ήτο δε υπόδουλον (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).*

Δέκα χρόνια αργότερα, ο Κωνσταντίνος Σάθας γράφει στο «Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει» (1885):

*Η μικρά αυτή γωνία του απεράντου Μακεδονικού, Ρωμαϊκού και Οσμανικού κράτους, η καλουμένη Ελλάς, επί δύο όλας χιλιετηριίδας λησμονημένη και σχεδόν διαγραμμένη από της βίβλου της ζωής, κατώρθωσε να περισωθή εκ του μεγάλου κατακλυσμού εν ω επνίγησαν τσαούτα ιστορικά έθνη (ό.π.).*

Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε πλήθος άλλων ιστορικών ή λογίων όπως οι Σ. Βαλέτας, Μ. Ρενιέρης, Σ. Κουμανούδης κ.ά.

6. Αξίζει ν' αναφερθεί ότι ο ίδιος ο όρος «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε κατά τα χρόνια εκείνα: ήταν ένας νεολογισμός που εισήγαγε ο ιστορικός Hieronymous Wolf πολλά χρόνια μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας.

7. Με την επικράτηση του χριστιανισμού η λέξη «Έλληνες» έγινε συνώνυμη του «ειδωλόατρης». Για ν' αντιληφθούμε τον καθαρά θρησκευτικό, και όχι εθνικό, της προσδιορισμό, αρκεί ν' ανατρέξουμε σε μαρτυρίες της εποχής: ο Φώτιος έλεγε για τους Ρώσους ότι, πριν δεχθούν τον χριστιανισμό, είχαν «ελληνική και άθεον δόξαν»: ο Ιωάννης Μόσχος μιλάει για «Σαρακηνόν τινά έλληνα» και ο Μιχαήλ Ψελλός χαρακτηρίζει τους Κινέζους «έλληνας το δόγμα» (Νίκος Σβορώνος «Το ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελλητισμού», Πόλις, 2008). Η αρνητική σημασία της λέξης θ' αρχίσει ν' αλλάζει περίπου από τον 13ο αιώνα και μετά.

8. Πολύ μελάνι έχει χυθεί για το «ατράνταχτο» γλωσσικό επιχείρημα που αποδεικνύει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι είμαστε απευθείας απόγονοι του Περικλή και του Μιλτιάδη... Πάνω σ' αυτό αξίζει να σημειώσουμε πως όταν μιλάμε για τα «ελληνικά» της εποχής, δεν μιλάμε γενικά κι αόριστα για τα «αρχαία ελληνικά», αλλά για μία συγκεκριμένη διάλεκτο, τη λεγόμενη ελληνιστική κοινή. Μια μορφή της αττικής διαλέκτου που είχε υιοθετήσει ο Φίλιππος Β' των Μακεδόνων και διέδωσε ο Μέγας Αλέξανδρος. Αυτή ήταν η γλώσσα των ευαγγελίων και βαθμιαία έγινε και γλώσσα της βυζαντινής αυλής και διοίκησης, παρ' όλο που η ζωντανή, ομιλούμενη γλώσσα συνεχώς εξελισσόταν και απομακρυνόταν από αυτήν την προσπά-

ναν επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας μόλις 300 χρόνια μετά την ίδρυσή της, ενώ ο συνηθέστερος όρος σε όλες τις νομοθετικές, διπλωματικές κ.ά. πηγές ήταν «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» ή «Ρωμανία»<sup>9</sup>. Ακόμη παραπάνω, διάφοροι αυτοκράτορες, η Εκκλησία και οι ανώτεροι κοινωνικοί κύκλοι της Κων/πολης πολέμησαν με κάθε τρόπο κάθε τι αρχαιοελληνικό: επί Θεοδοσίου Α' αρχαίοι ναοί καταστράφηκαν ή μετατράπηκαν σε χριστιανικούς, όσοι επέμεναν να λατρεύουν «ειδωλολατρικούς» θεούς αντιμετώπισαν σκληρές διώξεις (εκτελέσεις, δημεύσεις περιουσιών κλπ.), αυτοί που επέμεναν ν' αναδεικνύουν τα φιλοσοφικά, πολιτισμικά κ.ά. επιτεύγματα της αρχαίας Ελλάδας κατηγορήθηκαν ως αιρετικοί και καταδικάζονταν<sup>10</sup>, επί Ιουστινιανού κλείσανε και οι τελευταίες ελληνικές φιλοσοφικές σχολές που είχαν απομείνει (με πιο φημισμένη την Ακαδημία του Πλάτωνα που λειτουργούσε αδιαλείπτως επί 10 αιώνες), και γενικότερα η ελληνική παράδοση αδυνατούσε να θεωρηθεί προγονική κληρονομιά. Τι συνέβη, λοιπόν, και άλλαξε η συγκεκριμένη ιστοριογραφική προσέγγιση;

Για ν' απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να κάνουμε μία σύντομη παρέκβαση ώστε να μιλήσουμε για την αρχαία Μακεδονία μέσω της... Πρωσίας του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, όπως και με την περίπτωση του Βυζαντίου, έτσι και η περίοδος της μακεδονικής δυναστείας δεν έχαιρε της εκτίμησης των Ευ-

---

θεια μίμησης της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Ενώ πολλοί γι' αυτόν τον λόγο επιφορτίζουν την Εκκλησία ότι κράτησε ζωντανό κάποιο ελληνικό «έθνος», θα πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι γλώσσα και έθνος δεν ταυτίζονται πάντα, κι ούτε το ένα είναι προϋπόθεση του άλλου -ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτό αποτελεί και η ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα σ' Ελλάδα-Τουρκία το 1922, όπου το κριτήριο ήταν η θρησκεία, όχι η γλώσσα. Για να έρθουμε και στο 1821, μπορεί οι επαναστατημένοι Έλληνες να έγραφαν στην επίσημη γλώσσα των χριστιανικών μηχανισμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά μεταξύ τους στην καθημερινή ζωή μιλούσαν διάφορες άλλες γλώσσες και ιδιώματα.

9. Όρος που μέσα στα χρόνια απέκτησε και θρησκευτική σημασία, υποδηλώνοντας γενικά τον χριστιανό ορθόδοξο, εξ ου και «Ρωμιάς», «ρωμιόσύνη» κλπ.

18

10. Για παράδειγμα διάφοροι λόγιοι που προσπάθησαν να συγκεράσουν το ελληνικό με το χριστιανικό πνεύμα (Λέων ο Μαθηματικός, Φώτιος κ.ά.) κατηγορήθηκαν ως ελληνίζοντες και μάγοι, και υποχρεώθηκαν να απολογηθούν και να τονίσουν όχι μόνο την απόσταση που χώριζε τον χριστιανισμό από την ελληνική σκέψη, αλλά και την ανωτερότητα του χριστιανικού πολιτισμού.

ρωπαίων και Ελλήνων ιστορικών (πράγμα που διαφαίνεται και στα περισσότερα παραθέματα της υποσημείωσης 5, αλλά και σε άλλα<sup>11</sup>). Η αρχαία ελληνική περίοδος θεωρούνταν ότι τερμάτιζε με τη μάχη της Χαιρώνειας, ακολουθούμενη από την ελληνιστική -εποχή παρακμής που ερχόταν σ' αντίθεση με τα φώτα και τη λάμψη της αθηναϊκής δημοκρατίας. Στην τελευταία ήταν, άλλωστε, που έβρισκαν και το πρότυπό τους όλες οι αστικές, δημοκρατικές επαναστάσεις του 18ου αιώνα που έψαχναν το ιστορικό τους αντίστοιχο. Οτιδήποτε δεν είχε τη μορφή δημοκρατίας ήταν μια τυραννική κυριαρχία (επί των «Ελλήνων» και της «Ελλάδας»), κι αυτό διότι ο Διαφωτισμός αναδείκνυε την έννοια του «ελεύθερου πολίτη» (και την αντιστοιχούσα σ' αυτήν καπιταλιστική, έννομη τάξη) ως βασικό θεμέλιο μιας κοινωνίας που δεν βασιζόταν πια στο κοινό αίμα των αριστοκρατών ή την κληρονομική εξουσία των βασιλιάδων. Αυτός ήταν και ο λόγος που η μακεδονική δυναστεία δεν μπορούσε να ήταν κομμάτι αυτού του νομιμοποιητικού μύθου της φιλελεύθερης δημοκρατίας -αντιθέτως, αντιπροσώπευε το παλιό μοντέλο εξουσίας που οι ανερχόμενες αστικές τάξεις της Ευρώπης πολεμούσαν. Έτσι, η αντίληψη ενός, όχι επί 4, αλλά 20, αιώνες υπόδουλου ελληνικού έθνους ήταν κυρίαρχη τόσο στους διάφορους Ευρωπαίους φιλέλληνες διανοούμενους, όσο και στους αξιωματούχους του νέου ελληνικού κράτους.

Την άποψη αυτή θα έρθει να κλονίσει ο Πρώσος Johann Gustav Droysen το 1833. Με το έργο του *«Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου»* ο Droysen θα υποστηρίξει πως η αρχαία Ελλάδα δεν τελείωσε το 338 π.Χ., αλλά ότι η μακεδονική δυναστεία αποτε-

---

11. Ενδεικτικά, ο Κοραΐς χαρακτήριζε τη μάχη της Χαιρώνειας ως «αφετηρία της μακράς δουλείας των Ελλήνων, υπόδουλοι διαδοχικά σε Μακεδόνες, Ρωμαίους και Οθωμανούς» (Νίκος Σιγάλας «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», Τα Ιστορικά #34, 2001). Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Παναγιώτης Κοδρικιάς έκανε λόγο για «εφόδους των Μακεδόνων εναντίον της δυστυχούς Ελλάδας» και ο Αλέξανδρος Σούτσος για «την Αρχαία Ελλάδα σαν έρμαιο της Μακεδονίας και της Ρώμης» (και τα δύο παραθέματα αλιευμένα από το <https://www.freeinquiry.gr/>). Ο Ernst Curtius (Γερμανός ιστοριογράφος που η χώρα μας τον έχει τιμήσει δίνοντας το όνομά του σε δρόμο της Αθήνας) τελείωνε την κλασική *«Ελληνική ιστορία»* στη μάχη της Χαιρώνειας, ενώ ο Αμερικανός φιλέλληνας Samuel G. Howe έγραφε στο *«An historical sketch of the Greek revolution»*: «μολονότι το δοξασμένο όνομα της Ελλάδας δε σβήστηκε από τις μακεδονικές κατακτήσεις, το πνεύμα της ελευθερίας χάθηκε» (Γιάννης Μηλιός *«1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα»*, Αλεξάνδρεια, 2020).

λεί συνέχειά της. Τονίζει πως η κλασική Ελλάδα είχε παρακμάσει και οι διάφορες πόλεις-κράτη αντιμάχονταν συνεχώς η μία την άλλη, κάτι που διακόπηκε όταν αυτές συνενώθηκαν μέσα στην αυτοκρατορία του Μ. Αλεξάνδρου. Το ιστορικό παράδειγμα που ανασύρει ο Droysen δεν είναι τυχαίο, αλλά (όπως οι Ευρωπαίοι ομολογεί του) χρησιμοποιεί το παρελθόν για την ιδεολογική και πολιτική νομιμοποίηση μιας συγκεκριμένης εκδοχής του παρόντος: υπέρμαχος της ενοποίησης των γερμανικών κρατιδίων σε μία μεγάλη γερμανική αυτοκρατορία υπό την ηγεσία της Πρωσίας, αντλεί από το παράδειγμα του Μ. Αλεξάνδρου την αποστολή της Πρωσίας να ενώσει τη Γερμανία σε μία ενιαία αυτοκρατορία. Όπως ακριβώς δηλαδή οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι αναφέρονται στον χρυσό αιώνα του Περικλή για να υποστηρίξουν την υπεροχή των νέων αστικών καθεστώτων που αναδύονται απέναντι στους προηγούμενους τύπους κυριαρχίας, έτσι κι ο Droysen χρησιμοποιεί τη Μακεδονική Αυτοκρατορία για την ενίσχυση της ιδέας της γερμανικής ενοποίησης κι επέκτασης. Το καινοφανές για τα μέχρι τότε δεδομένα δεν ήταν μόνο η διαφορετική ανάγνωση της σημασίας της μακεδονικής περιόδου, αλλά και η μεθοδολογία που ακολουθείται: ο Droysen δανείζεται το διαλεκτικό σχήμα του Χέγκελ, υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μία «ουσία» που μεταφέρεται μετατρέπόμενη σε μια σύνθεση ανώτερης τάξης από την αρχαία ελληνική δημοκρατία στην αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου: ο ελληνισμός! Είναι η πρώτη φορά ιστορικά που διατυπώνεται η έννοια του τρισχιλιετούς ελληνισμού. Αυτήν την έννοια θα «εισάγει» πρώτος ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος με τα «*Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*» του 1852, χωρίζοντας την ελληνική ιστορία σε τρεις περιόδους αντί για δύο (όπως ήταν μέχρι τότε το κυρίαρχο ιστορικό παράδειγμα). Αυτή η αξιοπρόσεκτη καινοτομία για τα δεδομένα της εποχής θα συμπυκνωθεί με χαρακτηριστικό τρόπο στη δημιουργία του όρου «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» -μία ακόμα έκφραση της προσπάθειας συγκερασμού Βυζαντίου και αρχαίας Ελλάδας.

Ο άνθρωπος, φυσικά, που θεμελίωσε την παραπάνω ιδεολογία της συνέχειας του ελληνισμού στο φαντασιακό των Ελλήνων, δεν ήταν άλλος από τον Κων/νο Παπαρρηγόπουλο. Αν και περισσότερο γνωστός για την «*Ιστορία του ελληνικού έθνους*» αξίζει να σημειωθεί ότι στα νεανικά του γραπτά ακολουθεί κι αυτός το ρεύμα των λόγιων της εποχής του επικρίνοντας τη βυζαντινή περίοδο. Το 1843 μιλώντας για τον Άγγλο ιστορικό

Edward Gibbon (γνωστό για τις αντιβυζαντινές του απόψεις), δεν διστάζει να τον χαρακτηρίσει «θεσπέσιον» και εκφράζει τον θαυμασμό του «*δια την πολυμάθειάν του*», ενώ υπογραμμίζει για τις βυζαντινές πηγές πως «*τόση αμάθεια και τόσα συμφέροντα εκίνησαν πολλάκις τον κάλαμον του κλήρου της βαρβάρου εκείνης εποχής*»<sup>12</sup>. Το 1845 μεταφράζει γαλλικό σχολικό εγχειρίδιο, μέσα στο οποίο υπάρχουν φράσεις όπως «*από του θανάτου του Ηρακλείου (641) μέχρι της αναρρήσεως των Κομνηνών (1081), η βυζαντινή ιστορία παρίστησι μονότονον σειράν κακουρημάτων, σπανίως διακοπτόμενων δια της επιφανείας πολεμικών τίνων ηγεμόνων, και έτι σπανιώτερον υπό αυτοκράτορος ενάρετου. Εν μέσω των αδιαφορών τούτων και μικρών μεταβολών, η επικρατούσα δεισιδαιμονία εξευτελίζει το θρήσκευμα και την δημοσίαν ηθικήν, δίδουσα αφορμήν εις απρεπεστέρας θρησκευτικός διενέξεις και όργανον γινομένης της πολιτικής*»<sup>13</sup>. Τέλος, ακριβώς τον επόμενο χρόνο ο εθνικός μας ιστοριογράφος δεν θα διστάσει να δηλώσει πως «*... την μέσην Ελληνικήν Ιστορίαν αποτελεί η μέση Ελληνική Ιστορία... ουσιωδέστατα δε διακρίνεται από της Βυζαντινής Ιστορίας*»<sup>14</sup>.

Τι μεσολάβησε, λοιπόν, και υπήρξε αυτή η σημαντική μετατόπιση στο πεδίο της κυρίαρχης ιστοριογραφίας; «Έτυχε» απλά δύο Έλληνες ιστορικοί να διαβάσουν το έργο ενός Πρώσου ομολογού τους κι έπειτα να πείσουν τους υπόλοιπους συμπατριώτες τους για την ορθότητά του;

Αναμφίβολα, το έργο του Droysen ήτανε καταλύτης για τη διαμόρφωση του ιδεολογικού σχήματος περί της «τρισεχιλετής φύσης του ελληνισμού». Ωστόσο, το ότι άνθρωποι σαν τον Παπαρρηγόπουλο εγκατέλειψαν την κριτική στο Βυζάντιο που ασκούσαν στα πρώτα γραπτά τους και υποστήριξαν τη θεωρία των «τριών σταδίων», οφείλεται πολύ περισσότερο στη νέα πολιτική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν στα Βαλκάνια εκεί στα τέλη του 19ου αιώνα (καθώς και στις ανάγκες του κρατικού σχηματισμού στον οποίον ανήκαν). Πιο συγκεκριμένα, η άνοδος των βαλκανικών εθνικισμών (και ειδικά του βουλγαρικού) έδειξε με τον πιο εμφανή τρόπο ότι η Ελλάδα δεν

12. Νίκος Σιγάλας «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού», Θέσεις #42, 1993.

13. ό.π.

14. ό.π.

ήταν ο μόνος διεκδικητής εδαφών που κατοικούνταν από μπάσταρδους πληθυσμούς. Συνεπώς, αυτό που απαιτούνταν για να τεκμηριωθεί η «νομιμότητα» των ελληνικών διεκδικήσεων, ήταν να δειχθεί ότι πριν την κάθοδο των Οθωμανών, στα διαφιλονικούμενα εδάφη υπήρχε ένα ελληνικό κράτος, το Βυζάντιο. Τα «αλύτρωτα» εδάφη που βρίσκονταν σε Μακεδονία και Μικρά Ασία έπρεπε με κάποιον τρόπο να ενσωματωθούν στο γενέθλιο μύθο αυτής της χώρας, και η ελληνικότητα του Βυζαντίου μπορούσε ν' αποτελέσει το μέσο τόσο για την απόδειξη της ιδιοποιητικής ή/και συγχωνευτικής δύναμης του ελλητισμού, όσο και για τον καθορισμό της εδαφικής περιοχής του. Έτσι, δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη σε κανέναν ότι ένα νεοσύστατο κράτος που έψαχνε τις ιστορικές αναφορές που θα νομιμοποιούσαν τις επεκτατικές βλέψεις μιας Μεγάλης Ιδέας, αναζήτησε, στήριξε<sup>15</sup> και υιοθέτησε εκείνες τις εκδοχές της ιστοριογραφίας που θεμελιώναν τη συνέχεια του έθνους μέσα στους αιώνες. Η «ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειος σχολή» (όπως απαξιωτικά «βαφτίστηκε» το νέο αυτό ιδεολογικό σχήμα από άλλους ιστορικούς), όντας αυτή που αποκαθιστούσε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως τμήμα της ελληνικής ιστορίας και εξέφραζε τα υλικά συμφέροντα του κράτους για επέκταση, χρησιμοποιήθηκε από αυτό ως βασικό στοιχείο του προγράμματος οικοδόμησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, επικράτησε έναντι κάθε άλλης ανάγνωσης της ιστορίας και παρέμεινε η κυρίαρχη αφήγηση της ιστορίας των Ελλήνων μέχρι και σήμερα.

---

15. Η «Ιστορία του ελληνικού έθνους» του Παπαρρηγόπουλου έτυχε μεγάλης κρατικής υποστήριξης: δήμοι και νομαρχίες καλούνταν να αγοράσουν αντίτυπα του βιβλίου, κρατικά κονδύλια πήγαιναν για την οικονομική του ενίσχυση, σύλλογοι Ελλήνων της διασποράς συνέδραμαν οικονομικά κλπ. Πιο συγκεκριμένα, το 1861 έγιναν κρατικές συστάσεις προς νομαρχίες και δήμους για την αγορά και διάδοση του έργου «όσον οίον τε πληρέστερον». Μάλιστα οι δήμοι παροτρύνονται να αγοράσουν αντίτυπα τα οποία στη συνέχεια θα διαθέσουν για τη βράβευση των «εις προκοπήν και μάθησιν διακρινομένων μαθητών». Τουλάχιστον σε δύο προϋπολογισμούς (1872, 1877) αναφέρονται ειδικά κονδύλια τα οποία προορίζονται για την άμεση ενίσχυση του έργου. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η ενίσχυση που δέχεται το έργο από τον χώρο της διασποράς. Ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» υποστηρίζει το έργο, οι διάφοροι ευεργέτες τηρούν μια ανάλογη στάση, ενώ ο Τύπος της διασποράς εξαίρει την όλη προσπάθεια (ό.π.).

# 400 ΧΡΟΝΙΑ ΣΚΛΑΒΙΑΣ (;)

---

Σε κάθε κήρυγμα ή πανηγυρικό για το '21, οι συνηθέστερες εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τη λεγόμενη «τουρκοκρατία» είναι αυτές της «σκλαβιάς», του «ζυγού», της «δουλείας» κλπ. Την ίδια στιγμή αφήνεται να εννοηθεί (ή δηλώνεται ευθαρσώς) ότι η περίοδος αυτή χαρακτηριζόταν από ανελέητους διωγμούς της χριστιανοσύνης, από οπισθοδρομικές πολιτικές που διέκοψαν την ανάπτυξη «των τεχνών και των γραμμάτων» και μία συνολική κατάπτωση των «ραγιαδάδων» στο σημείο μιας «μη-ανθρώπινης» υπόστασης. Για να εξετάσουμε το κατά πόσον τέτοιες περιγραφές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, θα πρέπει πρώτα απ' όλα να θέσουμε τις σωστές ερωτήσεις: πώς μιλάμε για «σκλάβους» με την κυριολεκτική έννοια της λέξης (δηλαδή για άτομα που τοποθετούνται στη βάση ενός δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής) όταν οι χριστιανοί κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμμετείχαν σ' ένα οικονομικό σύστημα το οποίο τους έδινε το δικαίωμα να κατέχουν κάποια μέσα παραγωγής, να ανελίσσονται κοινωνικά σε κάποιες περιπτώσεις και να αποκοτούν περιουσία, να φορολογούνται κανονικά (αν και βαριά) και να θεωρούνται και τυπικά υπήκοοι του σουλτάνου; Κατά πόσον υπήρξαν μαζικοί, εξαναγκαστικοί εξισλαμισμοί ή «απαγορευμένες» θρησκείες όταν ολόκληρος ο ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός αναγνωριζόταν ως το ρουμ μιλιέτ («έθνος των Ρωμαίων») και υπαγόταν στην άμεση δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κων/πολης; Πώς τα Γιάννενα γίνανε «πρώτα στ' άρματα, στα γρόσια και τα γράμματα», εάν τα σχολεία απαγορεύονταν; Για ν' απαντήσουμε σ' αυτά ερωτήματα, θα πρέπει να ρίξουμε μία πιο διεισδυτική ματιά στα χαρακτηριστικά του καθεστώτος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και πιο συγκεκριμένα στη σημασία που είχε η μουσουλμανική θρησκεία μέσα σε αυτό, στον ρόλο και τη λειτουργία της χριστιανικής Εκκλησίας και των ελληνικών σχολείων, καθώς και στο συνολικό οικονομικό-διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας.

\*\*\*

Υπάρχει ένας μύθος (που καλά κρατεί μέχρι τις μέρες μας αναζωπυρώνοντας όλες τις αντιμουσουλμανικές ρητορείες) που θέλει το Ισλάμ «εκ φύσεως» σκοταδιστικό και μη-ανεκτικό, το Κοράνι «βίαιο» και τους μουσουλμάνους απολίτιστους και ταγμένους σ' έναν και μοναδικό σκοπό: την εξολόθρευση όλων των υπόλοιπων «άπιστων»<sup>16</sup>. Ωστόσο, το ίδιο το Κοράνι αναγνωρίζει και αποδέχεται διάφορες βιβλικές προσωπικότητες ως προφήτες (π.χ. Αδάμ, Μωυσής, Ιησούς Χριστός), και μαζί μ' αυτούς ξεχωρίζει και τους χριστιανούς κι Εβραίους ως «λαούς των ιερών βιβλίων», αποδέκτες της αποκάλυψης του Μωάμεθ και «προστατευόμενα πρόσωπα» («τζιμήςδες»-zimmi). Ως εκ τούτου, ορθόδοξοι χριστιανοί, Αρμένιοι κι Εβραίοι αποτελούσαν κι από ένα αναγνωρισμένο «μιλιέτ», δηλαδή αυτοδιοικούμενη κοινότητα με τον δικό της πνευματικό ηγέτη ο οποίος μέχρι ένα σημείο θεωρούνταν και πολιτικός αρχηγός: ο αρχιραβίνος για τους Εβραίους, ο γρηγοριανός πατριάρχης για τους Αρμένιους και ο ορθόδοξος πατριάρχης για τους ορθόδοξους χριστιανούς<sup>17</sup>. Σταδιακά η δικαιοδοσία αυτών των

---

16. Αξίζει ν' αναφερθεί ότι οι «άπιστοι» αποτελούσαν πάντοτε την πλειονότητα του πληθυσμού στα οθωμανικά Βαλκάνια, ενώ η ίδια η αυτοκρατορία ήτανε καταφύγιο για «άπιστους» που διώκονταν με αγριότητα από την «πολιτισμένη», χριστιανική δύση (βλέπε π.χ. Εβραίοι). Περιττεύει να πούμε το οτιδήποτε για το τι μοίρα περίμενε (και περιμένει) τους ίδιους τους μουσουλμάνους εάν βρίσκονταν σε χριστιανικά εδάφη.

17. Είναι χαρακτηρισικά τα λόγια του Σινάν Πασά όταν κατέκτησε τα Ιωάννινα το 1430: «Μην έχετε φόβο, δε θα γίνετε σκλάβοι ούτε θα υπάρχουν απαγωγές παιδιών ούτε καταστροφή των εκκλησιών· δε θα τις μετατρέψουμε σε τζαμιά, αλλά οι καμπάνες σας θα χτυπάνε κατά το έθιμό σας. Ο Μητροπολίτης θα έχει την ευθύνη για τη δικαιοσύνη ανάμεσα στους Έλληνες και όλα τα εκκλησιαστικά δικαιώματα. Οι αφεντάδες που έχουν τσιφλίκια θα συνεχίσουν να τα κατέχουν» (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017). Παρόμοιες διακηρύξεις είχαν γίνει από τον χαλίφη Ομάρ το 638 μ.Χ. πριν την κατάληψη των Ιεροσολύμων, καθώς και από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή στην Κων/πολη το 1453. Στην τελευταία περίπτωση αξίζει να σταθούμε λίγο παραπάνω: πράγματι κάποιες εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά (π.χ. Αγιά-Σοφιά), ωστόσο τα καταγεγραμμένα περιστατικά είναι λίγα. Ακόμη και το ίδιο το γεγονός της μετατροπής κάποιων ναών σε τζαμιά, αν και από τη χριστιανική πλευρά αντιμετωπιζόταν αποκλειστικά ως βεβήλωση και ταπείνωση, θα μπορούσε κάλλιστα να ιδωθεί ως αναγνώριση από την πλευρά των μουσουλμάνων ότι ο θεός κατοικούσε ήδη σ' αυτούς τους «ιερούς τόπους». Άλλες εκκλησίες απλά παρήκμασαν, εγκαταλείφθηκαν κι έπειτα χρησιμοποιήθηκαν ως οπλοστάσια ή αποθήκες πυρομαχικών. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν και περιπτώσεις εκκλησιών που όχι μόνο λειτούργησαν ξανά, αλλά επισκευάστηκαν, επεκτάθηκαν και διακομίστηκαν μ' εντυπωσιακό τρόπο (π.χ. ο ναός της Παμμακαρίστου επί Σελίμ Α' και Σελίμ Β'). Γενικά η ανέγερση

προσώπων επεκτάθηκε από τα θέματα που σχετίζονταν με τον γάμο ή την κληρονομική διαδοχή και σε άλλους κλάδους του αστικού δικαίου, δίνοντάς τους μεγάλες δικαιοδοσίες.

Αυτή η ανεκτικότητα από την πλευρά των Οθωμανών δεν οφειλόταν μόνο στη μουσουλμανική πίστη και παράδοση (η οποία, σημειωτέον, απαγόρευε τον αναγκαστικό προσηλυτισμό), αλλά πολύ περισσότερο υπαγορευόταν από τα πρακτικά ζητήματα διακυβέρνησης μιας αχανούς αυτοκρατορίας: η πλειοψηφία των υπηκόων του σουλτάνου δεν ήταν πλέον μουσουλμάνοι. Δεν υπήρχε λόγος για τον ίδιο ν' αναλάβει τη διαχείριση ζητημάτων που κάλλιστα μπορούσαν να φέρουν εις πέρας μόνοι τους, ούτε να συγκρουστεί αναίτια μαζί τους καλλιεργώντας εξεγέρσεις κι αντιδράσεις. Ακόμη παραπάνω, οι χριστιανοί πλήρωναν περισσότερους και βαρύτερους φόρους από τους μουσουλμάνους, συνεπώς ο μαζικός προσηλυτισμός τους θα έκανε φτωχότερη την αυτοκρατορία. Το μοναδικό πράγμα που ενδιέφερε την Ύψηλή Πύλη ήταν η παραγωγικότητα των υπηκόων της και η είσπραξη των φόρων -με την παράλληλη ενθάρρυνση οικονομικών δραστηριοτήτων για τις οποίες οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι αδιαφορούσαν, π.χ. η ναυτιλία και το εμπόριο εκ μέρους των Ελλήνων, οι χρηματιστικές ασχολίες από Εβραίους κλπ.<sup>18</sup> Για να συντηρηθεί αυτή η οικονομική βάση της αυτοκρατορίας, οι σουλτάνοι (με

---

ναών επιτρεπόταν έπειτα από άδεια της τουρκικής κυβέρνησης, η οποία συνήθως δινόταν αν ο ναός βρισκόταν σε χριστιανική περιοχή ή μακριά από τζαμί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδια η Κων/πολη: το 1547 λειτουργούσαν 67 εκκλησίες, κι άλλες 10 στον Γαλατά, ενώ μέχρι τον 18ο αιώνα ο αριθμός τους κυμαινόταν στις 40 εκκλησίες, με μόνο τρεις από αυτές να έχουν χτιστεί πριν την Άλωση. Γενικά πρέπει να έχει καμιά στο νου της πως μεταξύ της επίσημης διαταγής ενός σουλτάνου και της πρακτικής εφαρμογής της, διαμεσολαβούσε μία μεγάλη απόσταση, πράγμα που σημαίνει πως όντως υπήρξαν περιπτώσεις που τυπικές θρησκευτικές ρυθμίσεις (π.χ. σχετικά με τη μετατροπή των εκκλησιών σε τζαμιά ή το ακαταδίωκτο των αλλόθρησκων) παραβιάζονταν -βλέπε, για παράδειγμα, τις συχνές επιθέσεις γενίτσαρων σε χριστιανούς κι Εβραίους που πολλές φορές περνούσαν ατιμωρητί. Ωστόσο είναι σημαντικό να γνωρίζουμε το συνολικό πολιτικό πλαίσιο που (έστω και τυπικά σε κάποιες περιπτώσεις) αναγνώριζε δικαιώματα και καθήκοντα, τα καθόριζε επίσημα, διέθετε κάποια κρατική προστασία κλπ.

**18.** *Λίγοι μονάχα Τούρκοι γίνονταν έμποροι τόσο λίγοι, που δεν ήξερα παρά τρεις ή τέσσερις στη Σμύρνη που να διατηρούσαν μεγάλους εμπορικού οίκους. Ένα μεγάλο μέρος του λιανικού εμπορίου, σε διάφορα είδη, βρισκόταν επίσης κατά κύριο λόγο στα χέρια των Ελλήνων [...] (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).*

πρώτον απ' όλους τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή που ονόμαζε την αναζωογόνηση των ερημωμένων πόλεων «μεγάλο πόλεμο» σε σχέση με τον «μικρό πόλεμο» που ήταν οι στρατιωτικές νίκες) έπρεπε να προσελκύσουν ξανά στα εδάφη τους τους χριστιανούς που είχαν καταφύγει σε άλλα μέρη τις ταραγμένες μέρες της Άλωσης της Πόλης, κι αυτό θα επιτυγχάνονταν μόνο με μία ανεκτική στάση απέναντι στην ορθοδοξία. Κάτι ανάλογο συνέβη και τον 15ο αιώνα με τους σεφαραδίτες Εβραίους που κατέφυγαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας έπειτα από τον διωγμό τους από την Ισπανία, την Πορτογαλία και τη νότια Ιταλία: ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' καλωσόρισε αυτές τις κοινότητες και το ριζωμά τους στα αστικά κέντρα ενίσχυσε και μεταμόρφωσε τον χαρακτήρα και τη σημασία τους σε τεράστιο βαθμό.

Σ' αντίθεση, λοιπόν, μ' ό,τι τείνουμε να πιστεύουμε σήμερα βασιζόμενοι σε μία εκκοσμικευμένη αντίληψη για το τι συνιστά ένα θρησκευτικό κράτος, οι οθωμανικές αρχές ελάχιστα ενδιαφέρονταν για την αστυνόμευση των προσωπικών πεποιθήσεων των ανθρώπων. Το τι πίστευε ή σκεφτόταν κάποιος τούς ήταν αδιάφορο -φτάνει να τηρούσε τις εξωτερικές εκδηλώσεις της ευσέβειας<sup>19</sup>. Συνεπώς οι μαζικοί εξισλαμισμοί ήταν κάτι σπάνιο -μ' εξαίρεση την περίπτωση της Κρήτης<sup>20</sup>. Αντίθετα, αν θέλουμε να βρούμε τους βασικούς λόγους για τους οποίους κάποιος χριστιανός επέλεγε ν' αλλαξοπιστήσει, τότε θα πρέπει

---

19. Και μ' αυτό εννοούμε ότι μπορεί μεν να μην υπήρχε κάποια θρησκευτική αστυνόμευση, αλλά από την άλλη η πρωτοκαθεδρία της κυρίαρχης, μουσουλμανικής πίστης αποτελούσε αξίωμα. Κάθε αμφισβήτηση αυτού τιμωρούνταν με αυστηρότητα. Ακόμη, το ότι χριστιανοί ή Εβραίοι π.χ. θεωρούνταν «λαοί της Βίβλου», δεν αναιρεί το γεγονός πως ζούσαν σ' ένα υποδεέστερο καθεστώς από την άποψη ότι αντιμετώπιζαν σαφείς διακρίσεις στην καθημερινή τους ζωή (π.χ. δεν τους επιτρέπεται να ιππεύουν άλογα, να φορούν πράσινα ρούχα, να χτίζουν ναούς πάνω από ένα ορισμένο ύψος κλπ.).

20. Η Κρήτη ήταν η μοναδική περιοχή του ελλαδικού χώρου με εκτεταμένους εξισλαμισμούς -και μ' αυτό δεν εννοούμε κάποια βιαιότητα στο φαινόμενο, αλλά τη μεγάλη έκτασή του. Η ιδιομορφία αυτή πιθανώς να έγκειται στη μεγάλη διάρκεια του πολέμου για την απόσπασή της Κρήτης από τους Ενετούς, αλλά και στον στρατηγικό ρόλο του νησιού. Ο πρώτος παράγοντας φαίνεται ότι συνετέλεσε στις μαζικές αλλαξοπιστήσεις σε μια προσπάθεια αποφυγής από την οικονομική εξαθλίωση μέρους του πληθυσμού από τις από τις μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις. Ο δεύτερος ώθησε την Ύψηλή Πύλη να δημιουργήσει έναν ισχυρό ντόπιο στρατό είτε μέσω της δυνατότητας ένταξης στο σώμα των γενίτσαρων, είτε με προσφορά χρηματικών ποσών στους νεοφώτιστους μουσουλμάνους.

να τους ψάξουμε είτε στην αναζήτηση ευκαιριών για κοινωνική άνοδο, είτε στις προσπάθειες αποφυγής του κεφαλικού φόρου (που πλήρωναν οι μη-μουσουλμάνοι) και γενικότερα των αδικιών που δέχονταν όσοι δεν ασπάζονταν το Ισλάμ, είτε στην ευκολία με την οποία γινόταν η μετάβαση από ένα δυσνόητο και πολύπλοκο χριστιανικό δόγμα (βλέπε π.χ. την έννοια της Αγίας Τριάδας) σ' ένα πολύ πιο απλό μουσουλμανικό, ιδίως στον κόσμο της υπαίθρου<sup>21</sup>. Ακόμη και η *αυστηρότητα* του (χριστιανικού) δόγματος φαίνεται ότι έπαιξε ρόλο σε κάποιες περιπτώσεις -ιδίως όσον αφορά τον θεσμό της νηστείας<sup>22</sup>.

Ας δούμε, όμως, τι σήμαινε αυτή η θρησκευτική ανεκτικότητα από την πλευρά των Οθωμανών για τον επίσημο θεματοφύλακα της ορθοδοξίας, δηλαδή την Εκκλησία και συγκεκριμένα το Πατριαρχείο της Κων/πολης. Ο ρόλος του κατά την οθωμανική περίοδο ήταν βαθιά πολιτικός -μια παράδοση που αναγόταν στους βυζαντινούς χρόνους<sup>23</sup>. Καθ' όλη την ύπαρξη του Βυζαντίου μαινόταν ένας συνεχής ανταγωνισμός ανάμεσα στην εκκλησιαστική και την κοσμική εξουσία για το ποιος θα κατείχε τα πρωτεία της αυτοκρατορίας -μία διαμάχη που, αν και δεν κατέληξε πουθενά, έθεσε ως δεδομένο ότι ο πατριάρχης, πέραν της πνευματικής καθοδήγησης θα διαδραμάτιζε

**21.** Πιο συγκεκριμένα, σε κοινότητες στις οποίες οι θρησκευτικές δοξασίες σχετίζονταν σε μεγάλο βαθμό με τις έννοιες της γονιμότητας, των καιρικών φαινομένων, της καθημερινής υγείας (ανθρώπων και ζώων) κλπ., ασκούσαν τεράστια έλξη «λαϊκές» θρησκείες και τελετουργικά που σχετίζονταν με βασικούς παράγοντες της αγροτικής ζωής και είχαν έντονο μυστικιστικό χαρακτήρα -με πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των *μπεκτασήδων* (αιρετικό μουσουλμανικό τάγμα με έντονο ιεραποστολικό χαρακτήρα).

**22.** Υπάρχει μια μαρτυρία για το χωριό Κοροβελέσι της Ηπείρου, στο οποίο κατά την περίοδο μιας νηστείας είχε επέλθει λιμός λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών. Οι κάτοικοι ζήτησαν από τον δεσπότη να τους επιτρέψει να τρώνε λίγο ψωμί και γάλα για την επιβίωσή τους, αλλά σαν απάντηση βρήκαν μόνο κατάρες και απειλές· ως εκ τούτου αλλαξοπίστησαν ομαδικά (Θεόδωρος Δημοσθ. Παναγόπουλος «*Τα φιλά γραμματα της ιστορίας: Άγνωστες σελίδες γύρω από την επανάσταση του '21, γεγονότα που αποσιώπησε, απέκρουσε και παραποίησε η επίσημη ιστορία*», εκδόσεις Ενάλιος, 2009).

**23.** «*Το κράτος, όπως ο άνθρωπος, αποτελείται από μέλη, και τα πιο σημαντικά είναι ο Αυτοκράτορας και ο Πατριάρχης. Η ειρήνη και η ευημερία της αυτοκρατορίας εξαρτώνται από την αρμονική συνύπαρξή τους*», Λέων ΣΤ' (David Brewer «*Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες*», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

κι έναν κρίσιμο πολιτικό ρόλο. Αυτός ο ρόλος διευρύνθηκε κατά την οθωμανική περίοδο, παρ' όλο που πλέον δεν υπήρχε κανένα ζήτημα ισότητας ανάμεσα στον σουλτάνο και τον πατριάρχη -πόσο μάλλον υπεροχής του τελευταίου. Ο σουλτάνος είχε κάθε συμφέρον για έναν πατριαρχικό θρόνο ευχαριστημένο και με διευρυμένες αρμοδιότητες, όχι μόνο για την πρόσδεσή του στην οθωμανική εξουσία, αλλά και για να εξασφαλίσει ότι δεν θα υπάρξει καμία «ενωτική» απόπειρα αναζήτησης βοήθειας στην ομόθρησκη δύση (μια «δουτικοποίηση» των ορθόδοξων θα αποσταθεροποιούσε την αυτοκρατορία που βρισκόταν σε διαρκή εμπόλεμη κατάσταση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη)<sup>24</sup>. Ο ίδιος ο πατριάρχης και οι διάδοχοί του είχαν εγγυημένο προσωπικό απαραβίαστο και απαλλαγή από τους φόρους· ο ίδιος είχε τη δυνατότητα να φορολογεί το ποίμνιό του προκειμένου να συγκεντρώνει χρήματα για την Εκκλησία· πατριαρχικά (και όχι τουρκικά) δικαστήρια επιλαμβάνονταν όλων των περιπτώσεων στις οποίες εμπλέκονταν μόνο ορθόδοξοι χριστιανοί· η Εκκλησία θα ήταν αποκλειστικά υπεύθυνη για την εκπαίδευση των πιστών της και, τέλος, ο πατριάρχης ήταν πλέον υπόλογος στις οθωμανικές αρχές για την καλή συμπεριφορά των χριστιανών και διασφάλιζε πως αυτοί θα κατέβαλλαν όλους τους φόρους στο κράτος. Δικαστής, δήμαρχος, δάσκαλος, εκτελεστής διαθηκών, φοροεισπράκτορας· αυτός ήταν ο νέος, αναβαθμισμένος ρόλος του ιερέα-πανταχού παρόν όργανο της πολιτικής ζωής πια.

---

24. Φυσικά περιττεύει να πούμε πως στην προκειμένη, Πατριαρχείο και Υψηλή Πύλη βρέθηκαν εξίσου ωφελημένοι απέναντι σ' έναν κοινό εχθρό. Η ορθόδοξη Εκκλησία βρέθηκε πολλαπλά ενισχυμένη με την άνοδο των Οθωμανών στην εξουσία, μιας και «λυτρώθηκε» από την απειλή των καθολικών που αντιπροσώπευαν οι Βενετοί και οι Γενουάτες στη Μεσόγειο. Ουσιαστικά για πρώτη φορά μετά το χάος και τις διασπάσεις που κυριαρχούσαν στη βυζαντινή περίοδο, κατάφερε ν' ανακτήσει και να επεκτείνει την εξουσία της σε όλα τα Βαλκάνια και αρκετά μέρη της ανατολής. Αυτή η «προτίμηση» στον Οθωμανό κατακτητή έναντι του δυτικού δεν περιορίστηκε στα υψηλά κλιμάκια της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, αλλά εξέφραζε κι ένα μεγάλο μέρος του ντόπιου, ορθόδοξου πληθυσμού που έβλεπε στην αντικατάσταση των ενετοκρατίας από τους Οθωμανούς μία ευκαιρία θρησκευτικής και κοινωνικής ανατίμησης (βλέπε δημιουργία επισκοπών που οι καθολικοί είχαν απαγορεύσει, τη διακοπή φεουδαρχικών θεσμών όπως η «αγγαρεία» κ.ά.). Αυτός ήταν και ο λόγος της ουδέτερης (ή και υποστηρικτικής προς τους Οθωμανούς) στάσης που κράτησε ένα μέρος του πληθυσμού κατά τις συγκρούσεις των τελευταίων με τους Βενετούς σε περιοχές όπως η Κρήτη, η Πελοπόννησος (κατά τη δεύτερη προσάρτησή της από τους Οθωμανούς) ή το Άγιο Όρος.

Όπως εύλογα μπορεί να συμπεράνει κανείς, οι έριδες και ο ανταγωνισμός μεταξύ των επισκόπων για την πατριαρχική θέση ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο<sup>25</sup>. Ο χρηματισμός που συνόδευε την εκλογή ενός νέου πατριάρχη (το λεγόμενο «πεσκέσι» που έπρεπε να καταβληθεί στα κρατικά ταμεία), καθώς και η ετήσια εισφορά που υπήρχε από εκεί κι έπειτα, ήταν μία επιπλέον οικονομική επιβάρυνση που έπεφτε πάνω στις πλάτες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μιας και μέσω της αλληλουχίας πατριάρχης-επίσκοποι-κατώτεροι κληρικοί κ.ο.κ. τελικά όλο αυτό το οικονομικό αλισβερίσι μεταφραζόταν σε υπέρογκους φόρους για τους χριστιανούς της αυτοκρατορίας.

Όσον αφορά τον εκπαιδευτικό ρόλο της Εκκλησίας, θα πρέπει να ξεκαθαριστεί πρώτα απ' όλα ότι καμία ανάγκη δεν υπήρχε αυτός να είναι κρυφός<sup>26</sup> (π.χ. φημισμένες σχολές υπήρχανε σε πόλεις όπως η Σμύρνη, το Αϊβαλί, η Πάτμος, η Χίος, η Αθήνα, τα Γιάννενα, η Ζαγορά, η Δημητσάνα και αλλού). Οι τοπικές κοινότητες συχνά μπορούσαν να συντηρήσουν οικονομικά ένα πρωτοβάθμιο ή δευτεροβάθμιο σχολείο<sup>27</sup>, κι έτσι στις αρχές του 19ου αιώνα αυτές οι δύο κατηγορίες σχολείων είχαν εξαπλωθεί πολύ<sup>28</sup>. Το γεγονός ότι αυτός ο τύπος εκπαίδευσης παρέ-

---

25. Για να συνειδητοποιήσει κανείς το μέγεθος των ανταγωνισμών για τον πατριαρχικό θρόνο, αρκεί μια ματιά στον αριθμό των εναλλαγών των προσώπων μέσα στα χρόνια: τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1495-1595) ήταν σχετικά σταθερά -υπήρξαν μόνο 19 ενθρονίσεις πατριαρχών και ελάχιστες επανενθρονίσεις. Τον επόμενο αιώνα, παρ' όλα αυτά, (1595-1695) είχαμε 61 (!) ενθρονίσεις με μόνο 31 πατριάρχες, κάποιιοι απ' τους οποίους θήτευσαν λιγότερο από χρόνο (ένας, μάλιστα, μόλις για δέκα μέρες!), με τον μέσο όρο θητείας να κυμαίνεται στους 20 μήνες (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

26. Κι αν απορεί κανείς από που προέρχεται τότε το «Φεγγαράκι μου λαμπρό», η εξήγηση μπορεί να είναι πολύ πιο πεζή: είναι πολύ πιθανό τα μαθήματα στα χωριά να γίνονταν βράδυ επειδή τα παιδιά δούλευαν όλη μέρα στα χωράφια.

27. Τα σχολεία χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες, με τα πρωτοβάθμια («κοινωνόν σχολείον») να διδάσκουν απλή ανάγνωση (με έμφαση στα εκκλησιαστικά κείμενα), τα δευτεροβάθμια («ελληνικόν σχολείον») αρχαία ελληνικά και τα τριτοβάθμια (οι ακαδημίες) να επεκτείνουν το πεδίο στη φιλοσοφία και (σε μικρότερο βαθμό) τις επιστήμες.

28. «Δεν υπάρχει σήμερα ελληνική κοινότητα σχετικά ευκατάστατη [...] που να μη συντηρεί ένα σχολείο όπου τα παιδιά διδάσκονται αρχαία ελληνικά, και σε πολλές περιπτώσεις και τους άλλους βασικούς κλάδους της ευγενούς εκπαίδευσης», William Martin Leake, Άγγλος περιηγητής (David

μεινε εγκλωβισμένος στη θρησκευτική διδασκαλία οφείλεται αποκλειστικά στους συντηρητικούς, σκληροπυρηνικούς εκκλησιαστικούς κύκλους που ακύρωναν συνεχώς κάθε ερχομό των ιδεών του Διαφωτισμού από τη δύση<sup>29</sup>. Τα μαθηματικά και οι επιστήμες δεν προσεγγίζονταν σχεδόν καθόλου<sup>30</sup>, η θεολογία ήταν η κυρίαρχη κατεύθυνση και τα θεωρητικά μαθήματα γίνονταν στα αρχαία ελληνικά. Σκοπός της εκπαίδευσης αυτής δεν ήταν να παράσχει επαγγελματική κατάρτιση για τις διάφορες τέχνες ή να προσφέρει στους μαθητές μία σφαιρική γνώση για τον ευρύτερο κόσμο, αλλά να προετοιμάσει κάποιους από αυτούς για κληρικούς και τους υπόλοιπους απλώς να τους καταστήσει ικανούς να παρακολουθούν τις θρησκευτικές λειτουργίες.

Πέρα, όμως, από το ζήτημα των ελευθεριών όσον αφορά τη

---

Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

**29.** «Η ανάπτυξη της παιδείας δεν εμποδίστηκε από τον δυνάστη του έθνους. Ελεύθερη ήταν η λειτουργία των σχολείων, ελεύθερη η διδασκαλία, ακόμη και η ίδρυση θαυμαστών κτηριακών συγκροτημάτων για ανώτερες σπουδές, όπως στις Κυδωνίες, Χίο, Αθω. Χιλιάδες σχολεία λειτουργούσαν τον ΙΗ' αιώνα. Αλλά αυτά τα σχολεία δεν μπόρεσαν, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, να μεταλαμπαδέψουν τα φώτα των επιστημών που άνηθιζαν και καρποφορούσαν στην Ευρώπη. Γιατί η στρατιά των προικισμένων διδασκάλων, που με πατριωτική ορμή πάσχιζε να φωτίσει το Γένος, αντιμετώπισε λυσσαλέο διωγμό από την ηγεσία της Εκκλησίας», Κυριάκος Σιμόπουλος (Θεόδωρος Δημοσθ. Παναγόπουλος «Τα φιλά γραμμάτα της ιστορίας: Άγνωστες σελίδες γύρω από την επανάσταση του '21, γεγονότα που αποσιώπησε, απέκρυψε και παραποίησε η επίσημη ιστορία», εκδόσεις Ενάλιος, 2009).

Ακόμη, μία μαρτυρία από εκείνη την εποχή: «Η Υψηλή Πύλη είτε γιατί αδιαφορεί, είτε γιατί εφαρμόζει μία συγκεκριμένη πολιτική, δεν αντιμετωπίζει εχθρικά την αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων. Οι πραγματικοί εχθροί αυτής της παλιγγενεσίας βρίσκονται ανάμεσά μας. Και αν μπορέσουμε να δαμάσουμε τις προκαταλήψεις ή την αδιαφορία αυτού του πανίσχυρου κλήρου, που σήμερα αποτελεί το πρωταρχικό σώμα του ελληνικού έθνους, ελάχιστα θα έχουμε να ζητήσουμε απ' την πλευρά των Τούρκων», Νεόφυτος Βάμβας (ό.π.).

30

**30.** Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρώτο εγχειρίδιο φυσικής που εισήγαγε τη σύγχρονη επιστήμη στην Ελλάδα κυκλοφόρησε μόλις το 1766, το πρώτο βιβλίο γεωγραφίας με σύγχρονους χάρτες το 1791 και το πρώτο βιβλίο χημείας το 1802. Μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα κυκλοφορούσαν εργασίες από συντηρητικούς καθηγητές που απέρριπταν τις ιδέες του Κοπέρνικου και του Νεύτωνα (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

θηρσκευτική πίστη και τη μόρφωση, πρέπει να εξεταστεί και η πιο υλική/πρακτική αποτύπωση της οθωμανικής περιόδου στην καθημερινότητα του χριστιανικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Υπάρχουν διάφορες μαρτυρίες για επιδρομές Οθωμανών στα (τότε) βενετοκρατούμενα εδάφη, με αποτέλεσμα χιλιάδες χριστιανοί να καταλήγουν όντως στα σκλαβοπάζαρα της ανατολής και της Αφρικής. Αυτό που πρέπει να ξεκαθαριστεί, ωστόσο, είναι ότι όλες αυτές οι περιπτώσεις αφορούν *εμπόλεμες πλευρές, πολεμικές επιχειρήσεις και όχι ένα κράτος με εδραιωμένη εξουσία*<sup>31</sup>. Από τη στιγμή που ο χριστιανικός πληθυσμός βρέθηκε κάτω από την οθωμανική εξουσία, αυτόματα ίσχυε το «κοινωνικό συμβόλαιο» που ο σουλτάνος είχε συνάψει με όλους τους μη-μουσουλμάνους υπηκόους του. Βάσει αυτού (θεωρητικά τουλάχιστον) ο σουλτάνος εγγυόταν τη ζωή και (μέχρι ενός σημείου) τις ελευθερίες και την περιουσία τους, τούς επέτρεπε να πιστεύουν στη δική τους θρησκεία, και σε αντάλλαγμα αυτοί έπρεπε να υφίστανται ορισμένους περιορισμούς των δικαιωμάτων τους και να πληρώνουν (βαρύτατους) φόρους. Παρ' όλο που το τελευταίο δίνει την αίσθηση μιας βαριάς τιμωρίας (και πιθανόν έτσι να ήταν), η πραγματικότητα αυτή απέχει πολύ από το ν' ανταποκρίνεται σε μία συνθήκη σκλαβιάς με την κυριολεκτική έννοια του όρου, δηλαδή την κατάσταση εκείνη όπου η ανθρώπινη υπόσταση έχει εκπέσει σε αντικείμενο προς αγοραπωλησία<sup>32</sup>.

Η παραπάνω ανάλυση δεν θέλει να εξωραΐσει μία (για διάφορους λόγους κι από διάφορες σκοπιές) σκληρή πραγματικότητα, αλλά να δώσει ένα τέλος στη διανοητική σύγχυση που

---

31. Ας σημειωθεί ότι το εμπόριο ανθρώπων δεν αποτελούσε αποκλειστική ενασχόληση των «βάρβαρων» κι «απολίτιστων» μουσουλμάνων, μα αφορούσε όλες τις δυνάμεις που είχαν εμπλακεί σ' αυτόν τον μακροχρόνιο αγώνα ανάμεσα στη χριστιανισσύνη και το Ισλάμ στη Μεσόγειο. Τα παζάρια στις ακτές της Μπαρμπαριάς είχαν το αντίστοιχό τους στους δουλέμπορους της δύσης.

32. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό την τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προτουρκικούς θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολιόταν κατά κανόνα ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκάζονταν να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης από τον ευγενή. Ήταν μια ευτελής, απλώς ανεκτή αλλά όχι υλικά καταπιεσμένη ζωή [...]. Φρίντριχ Ένγκελς (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

εξισώνει τη βαριά φορολογία, τις θρησκευτικές διακρίσεις ή τις εκδικητικές πράξεις βίας που ακολουθούσαν συνήθως μετά από κάποια τοπική εξέγερση (βλέπε Ορλοφικά του 1770<sup>33</sup> ή το δουλεμπόριο που ακολούθησε τη Σφαγή της Χίου το 1822), μ' ένα καθεστώς δουλείας όπου η αξία της ανθρώπινης ζωής είναι μηδαμινή. Ακόμα και το παιδομάζωμα, μία αναμφίβολα σκληρή πρακτική αναγκαστικής στρατολόγησης (κι αυτό έχει σημασία να τονιστεί: ο σκοπός του παιδομαζώματος δεν ήταν ο εξισλαμισμός, μα οφειλόταν αποκλειστικά σε στρατιωτικούς λόγους), δεν αποτελούσε μορφή σκλαβιάς: τα παιδιά που παίρνονταν δεν μπορούσαν να πωληθούν ή ν' αγοραστούν -κι αφήνουμε κατά μέρος το ότι ένα ποσοστό της συμμετοχής γινόταν σε εθελοντική βάση ή με πρωτοβουλία της οικογένειας λόγω των προοπτικών που υπήρχαν για δόξα και πλούτη.

Αυτό που με τον καλύτερο τρόπο καταρρίπτει τις αφηγήσεις εκείνες που θέλουν ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο επί τουρκοκρατίας να βρίσκεται μονίμως σε δυστυχία και ανέχεια, είναι αναμφίβολα η οικονομική ευημερία ολόκληρων περιοχών ή κοινωνικών ομάδων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Χίου: στο συγκεκριμένο νησί είχε αναπτυχθεί μία πλούσια τάξη εμπόρων χάρη στη εξαγωγή της μαστίχας και άλλων προϊόντων, η τουρκική παρουσία ήταν καθαρά συμβολική αφήνοντας στην ουσία τη διακυβέρνηση του νησιού στους ντόπιους δημογέροντες, οι φόροι ήταν ελαφρύτεροι σε σχέση με άλλες περιοχές και στο νησί λειτουργούσε σχολείο, νοσοκομείο και λεπροκομείο, ενώ ειδικές ρυθμίσεις είχαν θεσπιστεί για ανεύρεση στέγης σε εγκαταλελειμμένα μωρά, για την τακτοποίηση του κεφαλικού φόρου όσων είχαν φυλακιστεί για τη μη-πληρωμή του κ.ά.<sup>34</sup>

33. Μετά την αποτυχημένη εξέγερση των Ορλόφ στην Πελοπόννησο, η περιοχή έγινε πεδίο άγριων λεηλασιών για 9 ολόκληρα χρόνια από αλβανικά μισθοφορικά στρατεύματα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (και παρά τις οδηγίες του σουλτάνου Μουσταφά Γ') η δουλεία πήρε μεγάλες διαστάσεις και χιλιάδες χριστιανοί πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Οι Τούρκοι αναγκάστηκαν, τελικά, να συμμαχήσουν με ελληνικά σώματα κλεφτών ώστε να εκδιώξουν τους Αλβανούς από την Πελοπόννησο. Με την αποκατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας δεν ακολούθησαν άλλες διώξεις -απεναντίας τότε ήταν που στη Μάνη π.χ. παραχωρήθηκε καθεστώς ημι-αυτονομίας οδηγώντας στην ανάπτυξή της.

34. Μία παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στα τρία νησιά που πρωταγωνίστησαν στην επανάσταση του '21: είχαν όχι μόνον τοπική αυτοδιοίκηση, αλλ' ήσαν σχεδόν και ολότελα αυτόνομοι, γιατί τα τρία νησιά, Ύδρα, Σπέτσα και Ψαρά δεν είχαν καμιά επαφή με τους τούρκους και

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «κάστα» των Φαναριωτών: πλούσιες χριστιανικές οικογένειες με έδρα το Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, ενσωματωμένες στους μηχανισμούς του πατριαρχείου με πολύτιμο ρόλο μέσα στην οθωμανική διοίκηση -φτάνοντας στο σημείο να μονοπωλούν τις υψηλές διοικητικές θέσεις του Δραγουμάνου του Στόλου, του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης (κάτι σαν τον «Υπουργό Εξωτερικών» της αυτοκρατορίας) και των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας<sup>35</sup>. Ουσιαστικά οι συγκεκριμένοι άνθρωποι κατείχαν εκείνες τις θέσεις του διοικητικού μηχανισμού που σχετίζονταν με την εξωτερική πολιτική και τη διπλωματία, διατηρούσαν σημαντικά προνόμια κι εξουσίες και πολλοί απέκτησαν και σημαντικό οικονομικό ρόλο ως τραπεζίτες. Δεν είναι τυχαίο ότι η άνοδος τους συντελείται ακριβώς την εποχή στην οποία διαμορφώνονται οι πρώτες καπιταλιστικές σχέσεις μέσα στην αυτοκρατορία, κάτι που τους επέτρεψε να συγκροτηθούν ως οι φορείς αυτών των νέων κοινωνικών σχέσεων.

Γενικότερα το οθωμανικό σύστημα διοίκησης δεν επέτρεπε την ενεργό συμμετοχή αλλόθρησκων σε αυτό. Παίρνοντας σαν παράδειγμα την περίπτωση του Μοριά, το «επαρχιακό συμβούλιο» που διεύθυνε ο βοεβόδας<sup>36</sup> περιλάμβανε έναν Τούρκο άρχοντα (αγιάνης), έναν χριστιανό (κοτζάμπασης) και έναν ταμιά (σεντίκ εμίνης), οι οποίοι εκλέγονταν από μία «βουλή» που συγκροτούσαν οι γέροντες των χωριών. Οι χριστιανοί διατηρούσαν και το δικαίωμα να στέλνουν οι ίδιοι εκπροσώπους στην Κων/πολη, τους λεγόμενους βεκίληδες.

Πέρα απ' αυτό, χαρακτηριστικές είναι και οι περιπτώσεις αυ-

---

*μόνον την ψηλή επικυριαρχία του αρχιναύαρχου του τουρκικού στόλου (καπουτάν πασά) ανεγνώριζαν. Καμμιά πίεση δεν τους ώθησε επομένως να επαναστατήσουν (Γεώργιος Σκληρός «Τα κοινωνικά ρεύματα και κόμματα της ελληνικής επανάστασεως», Θέσεις #42, 1993).*

**35.** Πιο συγκεκριμένα, Φαναριώτες διορίζονταν αποκλειστικά ως ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας από το 1679 και μετά, ενώ από το 1661 και μετά (και μόνο με την εξαίρεση μιας χρονιάς) κατείχαν αποκλειστικά και τη θέση του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης.

**36.** Βοεβόδας λεγόταν αυτός που διοικούσε το εγιαλέτι (επαρχία) με τη συνδρομή διάφορων αξιωματούχων για τα οικονομικά, στρατιωτικά κ.ά. θέματα της περιοχής. Το εγιαλέτι, με τη σειρά του, είχε σαν υποδιάρθρωση το σαντζάκι, το οποίο με τη σειρά του διαιρούνταν σε καζάδες.

τοδιοίκησης σε κοινοτικό επίπεδο (π.χ. Μέτσοβο<sup>37</sup>, Μάνη κ.ά.). Το τελευταίο δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει κάποιον που γνωρίζει τη συγκεντρωτική φύση της οθωμανικής διοίκησης. Όπως αναφέραμε και πρωτίτερα, αυτό που ενδιέφερε πρώτα απ' όλα την οθωμανική εξουσία ήταν η επιβολή ενός συστήματος που θα εξασφάλιζε την απόληψη των επιθυμητών φόρων από τους υπηκόους της. Σ' αυτήν τη βάση, η παραχώρηση προνομίων και η ενίσχυση γενικά του ρόλου των κοινοτήτων δεν αποτελεί αντίφαση, αλλά μέρος μιας κατακτητικής λογικής που αντιλαμβάνεται ότι ο θεσμός της κοινότητας είναι το προσφορότερο μέσο για την πλήρη είσπραξη των φόρων, την εξόφληση διάφορων υποχρεώσεων και την επιβολή της τάξης. Έτσι, και σ' αντίθεση με ό,τι μπορεί να λέγεται περί κάποιας υποτιθέμενης «αντιστασιακής φύσης» των αγροτικών κοινοτήτων που διατήρησαν τη φυλετική, εθνοτική ή θρησκευτική ταυτότητά τους, αυτές ποτέ δεν απειλήθηκαν από το οθωμανικό κράτος. Αντίθετα ενισχύθηκαν, εντάχθηκαν λειτουργικά στο σύστημα διοίκησης και δημοσιονομίας και σε κάποιες περιπτώσεις αναγνωρίστηκε η αυτοδιάθεσή τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τέτοιες κοινότητες συνετέλεσαν στη διατήρηση της συνοχής των χριστιανικών πληθυσμών και συνέβαλαν στη διατήρηση μιας συλλογικής μνήμης (π.χ. μέσω της λειτουργίας των χριστιανικών κοινοτικών σχολείων), ωστόσο ο ρόλος αυτός αναπτύχθηκε εντός των ορίων που έθετε το οθωμανικό κράτος για να εξυπηρετήσει τα μόνιμα ή συγκυριακά συμφέροντα της κεντρικής και τοπικής διοίκησης.

Μέσα σ' όλο αυτό το διοικητικό σύστημα, κομβικό ρόλο έπαιζαν και οι περιφερειακοί άρχοντες: διορισμένοι από την κεντρική οθωμανική διοίκηση, ήταν επιφορτισμένοι με τη συλλογή των φόρων, την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών στην αυτοκρατορία και τη διατήρηση του νόμου και της τάξης στην περιφέρειά τους. Ο ρόλος αυτών των τοπικών αρχόντων ήταν

37. Αναφέρεται ότι το 1430 χορηγήθηκαν προνόμια στους Μετσοβίτες από το Σουλτάνο Μουράτ τον Β' (1421-1451) ως επιβράβευση της στάσης των Μετσοβιτών φυλάκων του Ζυγού οι οποίοι όχι μόνο δεν πρόβαλαν αντίσταση αλλά και βοήθησαν το πέρασμα των τουρκικών στρατευμάτων του Σινάν Πασά, που κατευθυνόταν στα Γιάννενα (Γιάννης Μηλιός-Δημήτρης Ξιφαράς «Η διαμόρφωση της “βλάχικης” αστικής τάξης και η ενσωμάτωσή της στον ελληνικό αστισμό», Θέσεις #54, 1996). Κάποια από τα προνόμια αυτά ήταν ότι οι Μετσοβίτες μπορούσαν να διατηρούν τα όπλα τους, να καταβάλλουν τον ελάχιστο φόρο, να μη μεσολαβεί κάποιος Οθωμανός αξιωματούχος κλπ.

κρίσιμος, καθώς γνώριζαν πολύ καλά την περιοχή τους και έλεγχαν τα οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα. Αυτό οδηγούσε σε ένα ιδιότυπο καθεστώς εξουσίας: η κεντρική διοίκηση μπορεί να ήταν ο ανώτατος φορέας εξουσίας, αλλά την κατείχε τελικά «κατ' όνομα», μιας και δεν γνώριζε στην πραγματικότητα τις περιοχές αυτές. Σ' αυτό το δίκτυο εξουσιών που συνένωνε το αυτοκρατορικό κέντρο με την πιο απομακρυσμένη περιφέρεια, διάφοροι τοπικοί άρχοντες, αγάδες, βαλήδες, κοτζαμπάσηδες κλπ. αναμειγνύονταν συνθέτοντας ένα σκηνικό αδιάκοπων τοπικών μικρο-ανταγωνισμών που είχαν σαν σκοπό την επικράτηση των ξεχωριστών συμφερόντων και, φυσικά, την ανάπτυξη συνδέσεων με την Ύψηλή Πύλη. Δεν ήταν σπάνιες οι καταδικαστικές αποφάσεις είτε χριστιανών, είτε μουσουλμάνων τοπικών αρχόντων για κατάχρηση, αποτέλεσμα ακριβώς αναφορών διαμαρτυρίας επιδέξια χειραγωγημένων από τις τοπικές αυθεντίες (συνήθως αντίπαλες προεστικές φατρίες<sup>38</sup>) ή και «δημοκρατικότερων» πρακτικών όπως δημόσιες συγκεντρώσεις. Παρά τον δεσποτικό της χαρακτήρα η οθωμανική διοίκηση συνήθως δεν αδιαφορούσε μπροστά στη γενικευμένη λαϊκή δυσαρέσκεια, μιας και ακολουθούσε τη βασική μουσουλμανική πολιτική αρχή που έλεγε ότι «το κράτος ευημερεί όταν και οι πολίτες ευημερούν».

---

38. Στο πλαίσιο αυτό αποκεφαλίστηκαν μέσα σε διάστημα 3 χρόνων δύο από τους πιο πανίσχυρους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου μετά από εκατέρωθεν διαβολές και κατηγορίες προς τους Τούρκους, οι Σωτηράκης Λόντος (1813) και Ιωάννης Δεληγιάννης (1816).

## ΜΙΑ ΤΟΜΗ ΜΕ ΠΟΛΛΕΣ ΑΠΟΛΗΞΕΙΣ

«Κανένα έθνος στον κόσμο έπειτα από 400 χρόνια δεν επανήλθε στον εαυτό του· μόνο το ελληνικό έθνος», δήλωνε ένας συνεπής αριστερός πατριώτης πριν λίγα χρόνια<sup>39</sup>. Κι είναι αλήθεια πως αν υπάρχει ένα στοιχείο που να συνοδεύει κάθε εθνικό παραλήρημα για το '21, αυτό είναι ακριβώς η αίσθηση του μοναδικού που θέλει να του προσδώσει, της εξαίρεσης στον γραμμικό κανόνα της ιστορίας. Τι πιο μαγευτικό από μία αφήγηση που θέλει μία χούφτα εξεγεργμένους να ξεσηκώνονται ενάντια σε μία ολόκληρη αυτοκρατορία, να πολεμάνε σαν μια γροθιά στηριζόμενοι αποκλειστικά στις δικές τους δυνάμεις, και στο τέλος να κερδίζουν γιατί ό,τι τους έλειπε σε υλικά εφόδια, περίσσευε σε θάρρος, ανιδιοτέλεια και ηθικές αξίες; Τι πιο καθησυχαστικό (τουλάχιστον για τις συνειδήσεις που απεγνωσμένα αναζητάνε τη θαλπωρή μιας εθνικής κοινότητας) από το να μείνουν ανεξερεύνητα τα ερωτήματα που θέλουν ν' απαντήσουν στο γιατί μια εθνική επανάσταση «έτυχε» να ξεσπάσει τότε και όχι πρωτύτερα· αν ήταν ένα «μοναδικό» φαινόμενο στην ιστορία ή αντίστοιχα εθνικά κινήματα ξέσπασαν την ίδια πάνω-κάτω περίοδο και στα υπόλοιπα βαλκανικά εδάφη της αυτοκρατορίας· αν ο ξεσηκωμός ήταν «παλλαϊκός» ή είχε γεωγραφικά και κοινωνικά όρια· ποια ήταν η σύνθεση των επαναστατημένων και, τέλος, αν τα κίνητρα για την όποια δράση ή αδράνειά τους περιορίζονταν αποκλειστικά στο πεδίο των ιδανικών, ή ορίζονταν και από προσωπικά, οικογενειακά και τοπικά οικονομικά συμφέροντα. Μία τέτοια απόπειρα ανάλυσης της επανάστασης του '21 επιχειρούμε στις παρακάτω γραμμές.

### **α). Μια αυτοκρατορία σε παρακμή (;)**

Όσο περίεργο και να μας φαίνεται σήμερα λόγω της κυρίαρχης δυτικοκεντρικής αντίληψης της ιστορίας κι ενός διάχυτου αντιμουσουλμανισμού που έχει παγιωθεί στη δημόσια σφαίρα, υπήρξε μία περίοδος που (παρά τη θρησκευτική αντιπαλότητα χριστιανών και μουσουλμάνων) οι Ευρωπαίοι σέβονταν και

---

39. Ο Μανώλης Γλέζος, σε εκδήλωση που είχαν οργανώσει από κοινού οι σύλλογοι «Ιόνιος» και «Απανταχού Ελληνισμός» στην Κεφαλονιά το 2017 (πηγή: Σορολόπ #06, 2020).

φοβούνταν τη δύναμη, την επιρροή και την αποτελεσματικότητά των Οθωμανών -μία συνθήκη που θ' άλλαζε σταδιακά από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και μετά. Μέχρι τότε, όμως, ο «γκραν σινιόρε» (όπως ήταν γενικά γνωστός ο σουλτάνος) θεωρούνταν ο ισχυρότερος ίσως αυθέντης του κόσμου και κανένα χριστιανικό κράτος δεν μπορούσε να παραβγεί την αυτοκρατορία του όταν αυτή βρισκόταν στο ζενίθ της ισχύος της. Ευρωπαίοι μελετητές ελκύνονταν, παρά απωθούνταν, από τη δύναμή της<sup>40</sup>: οι εδαφικοί κι ανθρώπινοι πόροι μιας κοσμοκρατορικής μηχανής που έμοιαζε φτιαγμένη για να πολεμά φαινόταν ανεξάντλητοι: οι δύο μεγαλουπόλεις της αυτοκρατορίας (Κάιρο και Κων/πολη) προκαλούσαν δέος στους επισκέπτες με το μέγεθός τους και ξεπερνούσαν σε λαμπρότητα πόλεις όπως το Λονδίνο, το Παρίσι, το Άμστερνταμ και τη Ρώμη: δυτικοί ηγέτες αναγκάζονταν να έρθουν σε συμφωνίες με τον σουλτάνο<sup>41</sup>. Ο σεβασμός αυτός σταδιακά χάθηκε (με την οθωμανική εξουσία να περιγράφεται όλο και συχνότερα ως «τυραννία» ή «δεσποτισμός», τις παλαιότερες αναφορές για τη θρησκευ-

---

40. Οι παρατηρητές της Αναγέννησης τον περιέγραφαν [τον σουλτάνο] ως διάδοχο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και έκαναν συγκρίσεις ανάμεσα στη δύναμή του και στην αποδιοργάνωση των χριστιανικών στρατών. [...] Για τον Τόμας Φούλλερ, το 1639, η αυτοκρατορία του σουλτάνου ήταν «η μεγαλύτερη και πιο συμπαγής που είδε ποτέ ο ήλιος. Λογαριάστε μαζί τη θάλασσα και τη γη [...] και από τη Βούδα στη Δύση μέχρι την Ταυρίδα στην Ανατολή, απλώνεται περίπου τρεις χιλιάδες μίλια. [...] Βρίσκεται στην καρδιά του κόσμου, σαν τολμηρός μαχητής που προκαλεί όλους τους όμορους του, εξουσιάζοντας τις πιο καρπερές χώρες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής». [...] «Βλέποντας πόσο πολλοί φεύγουν από εμάς προς αυτούς» έλεγε ο σερ Χένρυ Μπλάουντ για τους χριστιανούς προσήλυτους στο ισλάμ «και πόσο λίγοι δικοί τους έρχονται προς εμάς, γίνεται φανερό πόσο βαραίνει η επιτυχία ενός σκοπού στην έλξη που ασκεί στους ανθρώπους» (Μαρκ Μαζάουερ «Τα Βαλκάνια», εκδόσεις Πατάκη, 2015).

41. Τον δέκατο έκτο αιώνα οι Γάλλοι ήρθαν στην Πύλη ως ικέτες, η δε Ελισάβετ Α' αγωνιούσε τόσο πολύ να κλείσει συμμαχία με το σουλτάνο, ώστε είπε στον Μουράτ Γ' ότι το ισλάμ και ο προτεσταντισμός ήταν συγγενικές πίστεις (Mark Mazower «Θεσσαλονίκη-Πόλη των φαντασμάτων: χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950», Αλεξάνδρεια, 2006).

Ακόμη: Το 1525 [...] ο Φραγκίσκος Α', βασιλιάς της Γαλλίας και «Πρωτότοκος Υιός της Εκκλησίας», συμάχησε με το Σουλειμάν το Μεγαλοπρεπή εναντίον του Αγίου Ρωμαίου Αυτοκράτορα. «Η ιερόσυλη ένωση του Κρίνου και της Ημισελήνου» ήταν η αρχή μιας μακρόχρονης συνεργασίας της καθολικής Γαλλίας με τους Τούρκους (Μαρκ Μαζάουερ «Τα Βαλκάνια», εκδόσεις Πατάκη, 2015).

τική της ανεκτικότητας να περιορίζονται και να τονίζεται όλο και περισσότερο η διαφθορά της) με την ολοφάνερη αλλαγή της ισορροπίας των δυνάμεων μεταξύ των Οθωμανών και των αντιπάλων τους: από τη μία οι οθωμανικές στρατιές έδειχναν να φτάνουν στα όριά τους, ενώ από την άλλη η χριστιανική Ευρώπη δυνάμωνε χάρη στην ανάπτυξη του εμπορίου, των υπερπόντιων αποικιών και την εμφάνιση του μερκαντιστικού καπιταλισμού. Το νέο πνεύμα εκκοσμίκευσης που έφερε μαζί του ο Διαφωτισμός συνετέλεσε ακόμη περισσότερο ώστε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να φαντάζει αναχρονιστική -το δίπολο της «πολιτισμένης» δύσης και «βάρβαρης» ανατολής κάπου εκεί έχει την αφετηρία του. Αλλά ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά αυτές τις μεταβολές που, από ένα μεγάλο κομμάτι της ιστοριογραφίας, ερμηνεύθηκαν ως δείγματα «παρακμής»<sup>42</sup> της αυτοκρατορίας.

\*\*\*

Από τα τέλη του 16ου αιώνα παρατηρείται ένας μετασχηματισμός σε βασικούς θεσμούς της οθωμανικής τάξης (στρατός, διοίκηση, οικονομία) και μία αργή (μα ευδιάκριτη) αντιστροφή στη στρατιωτική πορεία της αυτοκρατορίας. Το προηγούμενο επίπεδο εσωτερικού ελέγχου και εξωτερικής επιβολής που είχε κατακτήσει η κεντρική κυβέρνηση χάνεται σταδιακά, με αποτέλεσμα αυτή ν' αδυνατεί να επιβάλλει υπακοή ή να προκαλεί δέος τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Στον γεωπολιτικό χάρτη αυτός ο μετασχηματισμός θα μεταφραστεί σε ήττες στα πεδία των μαχών από τους Φράγκους, στους επαναλαμβανόμενους ρωσοτουρκικούς πολέμους που θα επικυρώσουν τη ρωσική προώθηση στον νότο και την απόσπαση εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην απόβαση

---

42. Το θεωρητικό σχήμα της «μακράς παρακμής» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει δεχτεί αρκετές κριτικές από αναθεωρητικές τάσεις στον τομέα των οθωμανικών σπουδών από τη δεκαετία του '70 κι έπειτα. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που αμφισβητείται είναι κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί «παρακμή» μία περίοδος που ξεπερνά τους τρεις αιώνες (ουσιαστικά πάνω από τη μισή διάρκεια της αυτοκρατορίας) ή πώς κατανοείται μ' αυτήν την προσέγγιση η εμφάνιση ακμαζουσών πόλεων μετά τον 17ο αιώνα κ.ά. Περισσότερα μπορεί κανείς να διαβάσει στο Cemal Kafadar «*Το ζήτημα της οθωμανικής παρακμής*» (2021) (e-book που εκδόθηκε στα πλαίσια του Διεθνούς Συνεδρίου για το 1821 «*Η γνωστή-άγνωστη Επανάσταση. Μία παράδοση ανταρσίας: τέλος ή αρχή;*» που διεξήχθη στην Αθήνα στις 9-12 Δεκεμβρίου 2021).

του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο (1798) που θα κλονίσει περαιτέρω την αυτοκρατορία, σε αναταραχές και συγκρούσεις που θα επηρεάσουν την πολιτική κατάσταση των Βαλκανίων και γενικότερα στην άνοδο νέων στρατιωτικών δυνάμεων στην ανατολική Ευρώπη και τη Μαύρη Θάλασσα (με πιο τρανταχτά παραδείγματα αυτά της Αυστρίας των Αψβούργων και της Ρωσίας επί Αικατερίνης της Μεγάλης που πλέον παρουσιαζόταν ως ο νέος, ισχυρός προστάτης της ορθοδοξίας που θα ενδιαφερόταν για τα Βαλκάνια περισσότερο από κάθε άλλον). Η σημασία και το βάρος των παραπάνω γεγονότων για τη συνολική πορεία της αυτοκρατορίας μπορούν να γίνουν κατανοητά αν έχουμε στο νου μας πως η συνοχή της αυτοκρατορίας (δηλαδή: των κοινωνικών δομών της και του κεντρικού πολιτικοστρατιωτικού μηχανισμού της) βασιζόταν στους συνεχείς πολέμους για την κατάκτηση νέων εδαφών. Η οικονομία της λειτουργούσε κατά βάση για να χρηματοδοτεί τον στρατό και να συντηρεί τον σουλτάνο και το παλάτι (μιλάμε για ένα «κλειστό» σύστημα οικονομίας), κι αυτό που της έφερνε νέο πλούτο ήταν ακριβώς οι κατακτητικοί πόλεμοι, οι οποίοι τελείωσαν με την προσάρτηση της Κρήτης το 1669. Έτσι, το τέλος της περιόδου των πολέμων με τη Δύση σηματοδοτεί και την έναρξη μιας περιόδου κρίσης, με την αυτοκρατορία να εμφανίζει την εικόνα ενός υπερδιογκωμένου κράτους μ' έναν υπερμεγέθη στρατό, στο εσωτερικό του οποίου (του κράτους) παρατηρούνταν: πληθυσμιακές μετακινήσεις/ανακατατάξεις και μετατόπιση του εμπορίου προς τα δυτικά λόγω πολέμων στις ανατολικές επαρχίες· εξασθένιση των συνεκτικών δεσμών ανάμεσα στις τοπικές δομές και τον κεντρικό κρατικό μηχανισμό· απειθαρχίες και ανταρσίες στο σώμα των γενίτσαρων· τέλος, όλο και περισσότερες στάσεις για διεκδίκηση αυτονομίας στις επαρχίες.

Στον τελευταίο παράγοντα αξίζει να σταθούμε για μια στιγμή, μιας και συγκεκριμένα η επανάσταση του '21 επηρεάστηκε κι από την ειδική περίπτωση του Αλή Πασά της Ηπείρου: η σύγκρουσή του με την Πύλη διόγκωσε απότομα τη φορολογία και τις πράξεις λεηλασίας κι αφετέρου δημιούργησε πολιτική κρίση στο μέτρο που οι δύο αντίπαλες δυνάμεις διεκδικούσαν τον πολιτικό έλεγχο στις περιοχές της νότιας βαλκανικής. Φυσικά ο Αλή Πασάς δεν ήταν η μοναδική περίπτωση ενός τοπικού αγιάνη που απέκτησε τέτοια αυτονομία που να του επιτρέπει ν' αμφισβητεί τον ηγεμονικό ρόλο του σουλτάνου στις περιφέρειες. Παρόμοιες περιπτώσεις περιφερειακών αρχόντων που

επιχειρούσαν (και συχνά κατόρθωναν) να υποκαταστήσουν τις οθωμανικές αρχές μέσα στα όρια των περιοχών τους αποτέλεσαν ο Μεχμέτ Αλή στην Αίγυπτο, ο Οσμάν Πασβάνογλου στη Βουλγαρία, ο Μουσταφά Πασάς Μπουσάτλι στην Αλβανία κ.ά. Η κυριότερη αιτία γι' αυτές τις διαλυτικές-φυγόκεντρες τάσεις και τη μετατόπιση της εξουσίας ήταν η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να ικανοποιήσει τις ανάγκες των πολέμων σε χρήμα, εφόδια και ανθρώπινο δυναμικό (αλλά και να διατηρήσει την τάξη στις επαρχίες πολλές φορές). Με άλλα λόγια, από τη μία η αναποτελεσματικότητα των γενίτσαρων και των σπαχήδων<sup>43</sup> απέναντι στους σύγχρονους ευρωπαϊκούς στρατούς οδήγησε στην ολοένα και μεγαλύτερη εξάρτηση της κεντρικής εξουσίας από τους τοπικούς άρχοντες (καθώς η διεξαγωγή των πολέμων άρχισε να εξαρτάται από τις στρατολογήσεις επαρχιακών αξιωματούχων από τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία)<sup>44</sup>. Από την άλλη, η ανάγκη της Ύψηλης Πύλης για ρευστό οδήγησε στην ισόβια εκμίσθωση των φόρων στους περιφερειακούς τοπάρχες, στη σταδιακή κατάρρευση του τιμαριώτικου συστήματος<sup>45</sup> και τη μετατροπή των κρατικών γαιών σε ιδιωτικές περιουσίες που ελέγχονταν από αυτούς τους επαρχιακούς αξιωματούχους, κάτι που με τη σειρά του είχε ως αποτέλεσμα οι αγιάνηδες (όπως ονομάζονταν αυτοί οι τοπικοί άρχοντες) ν' αυξήσουν τη δύναμή τους και ουσιαστικά να λειτουργούν

---

43. Σπαχήδες (ή ιππείς ή τιμαριώτες) ονομάζονταν οι αξιωματικοί που διοικούσαν τα λεγόμενα τιμάρια, δηλαδή εκτάσεις γης που τους παραχωρούνταν σαν αντάλλαγμα από τον αυτοκράτορα για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες.

44. Υπάρχει μία μαρτυρία που λέει πως όταν ο μεγάλος βεζίρης Μουχσίν Ζαδέ Μεχμέτ Πασάς κάλεσε γενική επιστράτευση το 1771 κατά τη διάρκεια των ρωσοτουρκικών πολέμων, οι περιφερειακοί άρχοντες συγκέντρωσαν 30.000 άνδρες, ενώ οι σπαχήδες μόνο μερικές χιλιάδες (Μάρθα Πύλια «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», Μνήμων #23, 2001).

45. Οι βασικοί τύποι γαιοκτησίας που υπήρχαν στην οθωμανική περίοδο ήταν οι εξής: το τιμάριο (γη που παραχωρούνταν στους Οθωμανούς ιππείς και συχνά στους απογόνους τους σαν αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους), το βακούφι (γη παραχωρημένη για θρησκευτικούς σκοπούς, βλέπε ναούς, φιλανθρωπικά ιδρύματα κλπ.), το μούλκι (ιδιωτικά κτήματα) και το μίρι (η δημόσια γη). Ο διοικητής του τιμαρίου τυπικά δεν διέθετε ατομική ιδιοκτησία, ούτε είχε κληρονομικά δικαιώματα στη θέση του. Ήταν απλά ο εκπρόσωπος του κράτους που επέβλεπε τη συλλογή του υπερπροϊόντος και είχε το καθήκον να συντηρεί την τοπική στρατιωτικο-πολιτική δομή.

ασύδοτα για όσο διάστημα ανταποκρίνονταν σ' αυτές τους τις υποχρεώσεις<sup>46</sup>.

Αλλά για να γίνουν κατανοητές όλες αυτές οι αλλαγές, είναι απαραίτητη σ' αυτό το σημείο μία πιο διεισδυτική ματιά στο οικονομικό μοντέλο που ίσχυε μέχρι τότε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

### **β). Η οικονομία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία**

Για αρχή πρέπει να πούμε πως το οθωμανικό κράτος χαρακτηριζόταν από τον λεγόμενο *ασιατικό τρόπο παραγωγής*<sup>47</sup>. Βασική αρχή του ισλαμικού νόμου ήταν ότι ολόκληρη η γη ανήκε στον θεό και κατ' επέκταση στον σουλτάνο -τον άμεσο εκπρόσωπό του. Ο τελευταίος μπορούσε να παραχωρεί κάποιιο κομμάτι της για ένα χρονικό διάστημα, αλλά αυτοί οι κύριοι της γης δεν ήταν ποτέ οι ιδιοκτήτες της -ήταν απλώς ενοικιαστές της. Συνεπώς, όταν μιλάμε για έγγειες μορφές ιδιοκτησίας, πάντα μιλάμε για δικαιώματα νομής-χρήσης, όχι κυριότητας (μέχρι, τουλάχιστον, την παρακμή της αυτοκρατο-

---

46. Φυσικά δεν υπάρχει αμφιβολία πως αυτή η μετακίνηση της εξουσίας δυσκόλευε, εν τέλει, τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια. Όπως αναφέραμε και πιο πριν, για να ελέγξει η οθωμανική διοίκηση τη δύναμη των τοπαρχών, κατέφευγε σε επιδέξιους χειρισμούς πολιτικού χαρακτήρα, στην εφαρμογή της γνώριμης πολιτικής τακτικής του «διαίρει και βασίλευε» και στην παραχώρηση της εύνοιάς της είτε στον έναν άρχοντα τη μία φορά, είτε σε άλλον την επόμενη. Μ' αυτόν τον τρόπο κατόρθωνε να επιβλέπει (και στην ανάγκη ν' απομακρύνει βίαια) τις ισχυρότερες τοπικές αυθεντίες, αφού μιλάμε για θέσεις και ρόλους που η οθωμανική διοίκηση είχε μεν παραχωρήσει, αλλά που ποτέ δεν έπαψε να επιβλέπει.

47. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να τονιστούν οι διαφορές με τις φεουδαλικές προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής που ίσχυαν στη δυτική Ευρώπη. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν κοινά σημεία (π.χ. η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ανήκει στην άρχουσα τάξη, ενώ οι εργαζόμενοι απλά κατέχουν τα μέσα παραγωγής, τα θέτουν σε παραγωγική κίνηση και υπόκεινται σε σχέσεις εξουσίας κι εκμετάλλευσης), αλλά η ειδοποιός διαφορά έχει να κάνει με τη μορφή οργάνωσης της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, στον ασιατικό τρόπο παραγωγής τόσο οι σχέσεις ιδιοκτησίας, όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται κοινωνικά όχι σε ατομική, αλλά σε συλλογική βάση. Η κοινότητα (και συγκεκριμένα οι αυτοσυντηρούμενες παραδοσιακές αγροτικές κοινότητες) είναι το θεμελιώδες δομικό στοιχείο πάνω στο οποίο στηρίζεται η αναπαραγωγή όλου του κεντρικού, κρατικού μηχανισμού (δεν υφίσταται καν η νομική κατηγορία του «προσώπου» ή «ατόμου»). Πέρα απ' αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως οι αγρότες καλλιεργητές δεν ανήκαν στους «κυρίους» τους (όπως συνέβαινε στη φεουδαρχική Ευρώπη) -αυτό που τους ανήκε ήταν το προϊόν που παρήγαν.

ρίας τον 17ο αιώνα). Αυτό που αξίζει ν' αναφερθεί είναι πως η κατοχή της γης (και μ' αυτό εννοούμε τη διαχείριση της παραγωγικής διαδικασίας, τη διάθεση του υπερπροϊόντος που περιόσσευε κλπ.) δεν ανήκε στον μεμονωμένο αγρότη, αλλά στην κοινότητα, η οποία διαμορφωνόταν από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Επομένως ο αγρότης καλλιεργούσε τη γη μόνο μέσα από την ένταξή του στην κοινότητα, μιλάμε δηλαδή για μία συλλογική οργάνωση της αγροτικής εργασίας υπό την εποπτεία περιφερειακών διοικητικών μηχανισμών.

Οι αγροτικές αυτές κοινότητες χαρακτηρίζονταν από αυτάρκεια όσον αφορά την παραγωγή και την κατανάλωση, την (ως κάποιο βαθμό) αυτονομία<sup>48</sup> στη διοίκηση και την αυτοτέλεια όσον αφορά την αναπαραγωγή. Ανεξάρτητα από τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις ή τις γενικότερες αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που χαρακτηρίζαν μέσα στα χρόνια την οθωμανική κοινωνία, οι δομές αυτές γενικά δεν μεταβάλλονταν όσο συντηρούσαν και αναπαρήγγαν την κοινότητα. Ο προσανατολισμός προς την αυτοσυντήρηση και τον αυτοκαταναλωτισμό δεν ακυρωνόταν από τους όποιους εξω-οικονομικούς καταναγκασμούς (κυρίως φορολογικούς) που οδηγούσαν στον εκχρηματισμό των οικονομικών τους σχέσεων, κι ούτε η συμμετοχή στην αγορά και την κυκλοφορία του χρήματος οδηγούσαν αυτόματα στην εμπορευματοποίηση των μέσων και σχέσεων παραγωγής<sup>49</sup>. Οι σχέσεις αυτές θα κλονιστούνε για πρώτη φορά βαθύτατα όταν οι πρώτες καπιταλιστικές σχέσεις (και οι κοινωνικοί-πολιτικοί σχηματισμοί που τις συνοδεύουν) θα οδηγήσουν στην εμπορευματοποίηση της γης, δηλαδή στη μετάβαση σε καθαρές μορφές έγγειας ιδιοκτησίας νεωτερικού τύπου.

Γενικότερα το οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης εξυπηρετούσε τους εξής στόχους: οι στρατιωτικές δυνάμεις (κυρίως οι

---

48. Όταν μιλάμε για αυτονομία εννοούμε πως το υπερπροϊόν αποδιδόταν στις ισχυρότερες οικογένειες και οι στρατιωτικά-οικονομικά ισχυρότερες κοινότητες «προστάτευαν» τις λοιπές με εκμεταλλευτικό αντάλλαγμα.

49. Αυτό που εννοούμε εδώ είναι ότι όταν αυτές οι εγχρήματες διεργασίες παραμένουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας και δεν επηρεάζουν τη σφαίρα της παραγωγής, δεν προκύπτουν αλλαγές και μετασχηματισμοί ως προς τον θεμελιώδη μετασχηματισμό των τοπικών κοινωνιών και της οικονομίας. Δεν επαρκούν αυτές οι σχέσεις για να μετατρέψουν τον προσανατολισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε μία εμπορευματική κατεύθυνση κι έτσι να εμπορευματοποιηθούν τα μέσα και οι δυνάμεις παραγωγής, δηλαδή ν' αλλάξει ο τρόπος παραγωγής.

ιππείς) συντηρούνταν δίχως να πληρώνονται σε ρευστό, έχοντας τιμαριώτικα δικαιώματα στη γη και τα προϊόντα της· οι στρατιώτες αυτοί «δένονταν» με έναν συγκεκριμένο τόπο, με αποτέλεσμα να καταπολεμάται το φαινόμενο των περιπλανώμενων, απειλητικών ενόπλων· οι αγροτικές γαιοκτησίες κληροδοτούνταν ολόκληρες και δεν τεμαχίζονταν ανώφελα· τέλος, η απαγόρευση της αγοραπωλησίας γης δεν επέτρεπε σε ιδιώτες να αποκτήσουν επικίνδυνη δύναμη μέσω της κτήσης μεγάλων εκτάσεων. Συνολικά, στόχος ήταν μία ισορροπημένη εκμετάλλευση σ' ένα σύστημα που θα αύξανε τα έσοδα του κράτους χωρίς να αφήνει κάποιον να μεταβάλλει την κοινωνική του θέση (π.χ. ο μόνος τρόπος ώστε ένας αγρότης να ξεφύγει από τη μοίρα του ήταν είτε να καταφύγει στα βουνά σαν νομάδας/ποιμένας, είτε να γίνει κλέφτης, είτε να στρατολογηθεί ως γενίτσαρος). Έτσι ερμηνεύεται και η περίφημη «ακινήσια» των ασιατικών κοινωνιών, μιας και αυτή η κατά βάση «απρόσωπη» μορφή ιδιοκτησίας οδηγούσε στη συλλογική μορφή της οργάνωσης κι αναπαραγωγής όλων των τάξεων. Απουσίαζε, δηλαδή, μια οργανωμένη τάξη εμπόρων ή η ανεπτυγμένη κυκλοφορία εμπορευμάτων και χρήματος που χαρακτήριζαν τη Δύση και οδηγούσαν στην «κινητικότητα» της ατομικής και κοινωνικής εξέλιξης. Το οθωμανικό περιβάλλον δεν ήταν κατάλληλο ώστε να εμφανιστούν και να αναπτυχθούν εκτεταμένες καπιταλιστικές σχέσεις εμπορευματικής συναλλαγής (αφού εξέλειπε κάθε εχέγγυο κρατικά παρεχόμενης ασφάλειας της ιδιοκτησίας), τέτοιες ώστε να εξασφαλίζουν μακροπρόθεσμα την καπιταλιστική συσσώρευση της υπεραξίας<sup>50</sup>.

### γ). Η υπαγωγή στην καπιταλιστική σχέση

Μπορούμε πλέον σ' αυτό το σημείο να ξαναγυρίσουμε στην πολυεπίπεδη κρίση της οθωμανικής οικονομίας για την οποία μιλήσαμε πρωτύτερα, και να καταλάβουμε ότι το σημαντικότερο σύμπτωμά της ήταν η *αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος* που ίσχυε μέχρι τότε: όλο και μεγαλύτερος αριθμός στρατιωτών άρχισε να πληρώνεται σε ρευστό, αντί να ζει από

50. [...] η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία. Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορεύμενου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Φρίντριχ Ένγκελς (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

τα κτήματά του (όπως έκαναν παλιά οι τιμαριώτες)· οι φόροι άρχισαν να εκμισθώνονται με αποτέλεσμα να διασαλευτεί σημαντικά η τάξη στις επαρχίες<sup>51</sup>. Στη θέση των κρατικών τιμαριών εμφανίζονται σταδιακά οι μεγάλες ιδιωτικές γαίες (τα λεγόμενα *τσιφλίγια*) και, τέλος, οι σπαχήδες δίνουν τη θέση τους στους τσιφλικάδες που αποκτούν την περιουσία αυτή είτε με φαινομενικά νόμιμους τρόπους (π.χ. με τη σύμπραξη των τοπικών δικαστικών αρχών ή ωθώντας τους χωρικούς σε χρέη με υπερβολικά επιτόκια), είτε (συνηθέστερα) παράνομα (με πλαστογραφήσεις των τίτλων ιδιοκτησίας, εκβιασμούς σε βάρος των χωρικών ώστε να εγκαταλείψουν τη γη τους ή τα χωριά τους κλπ.). Όλα τα παραπάνω εκφράζουν την αποσύνθεση των κοινωνικών-οικονομικών σχέσεων που συνείχαν το οθωμανικό καθεστώς και συντελούν (κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα) στην υπαγωγή της υπαίθρου στις καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις<sup>52</sup> που είχαν ήδη αναπτυχθεί ως κάποιον βαθμό στις πόλεις και τους παράκτιους οικισμούς.

Ο τρόπος με τον οποίον έγινε αυτό ήταν μέσω της ανάπτυξης

51. Το οθωμανικό κράτος είχε θεσπίσει ως εξής το φορολογικό του σύστημα: οι φοροεισπράκτορες κατέβαλλαν το προκαθορισμένο μίσθωμα στο δημόσιο ταμείο και παρακρατούσαν όλο το υπόλοιπο ποσό που συγκέντρωναν. Εναλλακτικά, τα δικαιώματα είσπραξης μπορούσαν να πουληθούν σε υπεργολάβους, οι οποίοι βέβαια με τη σειρά τους γίνονταν ακόμα πιο καταπιεστικοί ώστε να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Για το κράτος, η συγκεκριμένη κατάσταση (θεωρητικά τουλάχιστον) παρήγε κάποια φανερά οφέλη και πλεονεκτήματα, όπως το ότι οι καταβολές στο δημόσιο ταμείο ήταν όλες σε ρευστό και κατατίθονταν στην αρχή της φοροεισπρακτικής διαδικασίας αντί για το τέλος, δεν υπήρχε η ανάγκη για ένα ξεχωριστό σώμα κρατικών φοροεισπρακτόρων κλπ. Το ζήτημα, όμως, είναι ότι όλη η αυτή η κατάσταση τελικά λειτουργούσε καταπιεστικά προς τον φορολογούμενο πληθυσμό, μιας και όταν γινόταν γνωστό ότι μία περιοχή ήταν ιδιαίτερα επικερδής, τα δικαιώματα μίσθωσης πωλούνταν για όλο και μεγαλύτερα ποσά, απαιτώντας ακόμα πιο σκληρούς φόρους από τους αγρότες. Αυτό με τη σειρά του μπορούσε να οδηγήσει είτε σε εξεγέρσεις τοπικού χαρακτήρα, είτε ν' αποδειχθεί δαπανηρό για την πολιτεία και μ' έναν άλλον τρόπο: ναι μεν ο μπελάς και τα έξοδα της συλλογής των φόρων μέσω κρατικών εκπροσώπων είχαν εκλείψει, αλλά τα χρήματα που τελικά έμπαιναν στο κρατικό ταμείο ήταν πολύ λιγότερα απ' όσα συλλέγονταν στο όνομά του.

52. Και μ' αυτό εννοούμε χαρακτηριστικά όπως η μισθωτή εργασία, ο εκχρηματισμός της συνολικής οικονομίας, η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και ο αποχωρισμός του καπιταλιστή από την καθαυτή εργασιακή διαδικασία, ο ελεύθερος ανταγωνισμός και η συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε ένα συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, ο χρηματοπιστωτικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου κλπ.

και της επέκτασης του εμπορικού, εφοπλιστικού και μανιφακτουρικού κεφαλαίου με την παράλληλη διάλυση της κοινοτικής κατοχής της γης, την πρόσδεση της οικογενειακής αγροτικής οικονομίας στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τη δημιουργία σχέσεων ατομικής κατοχής στην ύπαιθρο. Τα εμπορικά δίκτυα και οι σχέσεις που έφεραν μαζί τους κατάφεραν να ενώσουν τον αγροτικό χώρο με τα αστικά κέντρα, κι έτσι να προκύψει η έμμεση υπαγωγή της αγροτικής ή οικοτεχνικής παραγωγής των κοινοτήτων ή των μεμονωμένων αγροτών και τεχνιτών στο εμπορικό κεφάλαιο των πόλεων μέσω της «προαγοράς» του προϊόντος τους. Οι μεμονωμένοι παραγωγοί ανεξαρτητοποιούνται (καθώς οι κοινότητες χάνουν το πρότερο «κλειστό» και αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα τους<sup>53</sup>), και πουλάνε τα προϊόντα τους σε παζάρια ή σε διαφορετικούς εμπόρους, αποκτώντας έναν ρόλο «αυτοαπασχολούμενου εμπορευματοπαραγωγού». Όταν, εν τέλει, αναπτύχθηκε ο καταμερισμός της εργασίας, διαφοροποιήθηκε η ζήτηση, εξειδικεύθηκε η παραγωγή, αυξήθηκε η παραγωγικότητα και γεννήθηκε η ανάγκη του προσανατολισμού του προϊόντος όχι μόνο στην τοπική αγορά, αλλά κυρίως σε απομακρυσμένες αγορές, ήρθε και η τελική εξάρτηση του παραγωγού από τον λεγόμενο «προαγοραστή»<sup>54</sup>. Αν και τυπικά οι διάφοροι παραγωγοί διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους (π.χ. κατέχοντας τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν ή τη γη που καλλιεργούσαν), το εισόδημα με το οποίο αμείβονταν είχε τη μορφή του «μισθού με το κομμάτι». Στο βαθμό που δούλευαν για έναν και μόνο προαγοραστή (κι αυτό ήταν ο κανόνας στα τέλη του 18ου αιώνα), η σχέση τεχνίτη-εμπόρου έπαιρνε πια τη μορφή μιας έμμεσης σχέσης εργασίας-κεφαλαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «ελληνο-

53. Να σημειωθεί εδώ πως η διαδικασία που περιγράφεται (κατακερματισμός της συλλογικής κατοχής της γης σε ατομική, υπαγωγή των καλλιεργητών στο κεφάλαιο κλπ.) αφορά την πορεία που ακολούθησαν οι περιοχές της νότιας Ελλάδας και των νησιών. Στη βόρεια βαλκανική υπήρξε μία διαφορετική εξέλιξη με τον σχηματισμό μορφών μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (τα λεγόμενα *τσιφλίκια*) όπου αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας.

54. Με τον όρο «προαγοραστή» εννοούμε αυτόν που τοποθετούσε το προϊόν που αγόραζε από τον παραγωγό στις διάφορες αγορές, καθόριζε τον τύπο και την ποσότητα των προϊόντων και ήλεγχε, ουσιαστικά, την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων παραγωγών (προμηθευόντάς τους συχνά και με πρώτες ύλες). Είναι το άτομο που «μεσολαβούσε» ανάμεσα στον εργαζόμενο (οικοτέχνη, αγρότη ή τεχνίτη) και τον «ελεύθερο έμπορο».

ποίηση» έπαψε ν' αφορά πλέον μόνο τους Γραικούς εμπόρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και άλλες κοινωνικές ομάδες που υπάγονταν στο κεφάλαιο από μία θέση εξουσιαζόμενου/εχμεταλλευόμενου.

Αλλά ας δούμε, σ' αυτό το σημείο, τι ακριβώς ήταν αυτή η περιβόητη τάξη των ελληνόφωνων, χριστιανών ορθόδοξων εμπόρων της λεκάνης της Μεσογείου, τι οδήγησε στην άνοδό της και γιατί θεωρήθηκε ως η πιο κοντινή εκδοχή αυτού που στην κεντρική Ευρώπη θεωρούνταν «αστικό στοιχείο».

#### **δ). Η ελληνική εμπορική/εφοπλιστική τάξη**

Μέχρι και τον 18ο αιώνα το εμπόριο που κυριαρχούσε στην αυτοκρατορία ήταν κυρίως εγχώριο (Βόρεια Αφρική, Μαύρη Θάλασσα, Μέση Ανατολή). Η κλειστή οθωμανική οικονομία, αποτελεσματική και εύπορη από μόνη της, μόνο σταδιακά συνδέθηκε με την ευρύτερη, παγκόσμια οικονομία. Ακόμα κι αν υπήρχε αύξηση ζήτησης στην Ιταλία ή την κεντρική Ευρώπη, τα μακεδονίτικα καπνά π.χ. συνέχιζαν να πηγαίνουν στην Αίγυπτο και την ακτή της Μπαρμπαριάς. Η συνθήκη αυτή άλλαξε σταδιακά από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετά, όταν στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας ξεσπούνε ταραχές που έχουν ως αποτέλεσμα να πληγεί το εμπόριο της ανατολίας, να αποσταθεροποιηθούν λιμάνια που ήταν μέχρι πρότινος κυρίαρχα για το δυτικό εμπόριο (όπως η Τρίπολη της Λιβύης) και οι τόποι διεξαγωγής του εξωτερικού εμπορίου της αυτοκρατορίας να μεταφερθούν κυρίως στις δυτικές επαρχίες.

Το ότι ήταν οι Έλληνες ναυτικοί κι έμποροι αυτοί που αναδείχθηκαν μέσα σ' αυτό το περιβάλλον κρίσης, δεν οφείλεται φυσικά σε κάποιο είδος φυλετικής «ανωτερότητας» ή «ιστορικής αποστολής» που ήταν προορισμένοι να εκπληρώσουν. Όπως είπαμε και πρωτύτερα, οι μουσουλμάνοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας προσανατολίζονταν στη στελέχωση του οθωμανικού κρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού, επιτρέποντας έτσι στους χριστιανικούς πληθυσμούς να δραστηριοποιηθούν στο εμπόριο ή τη μανιφακτούρα. Έτσι, δεν ήταν τυχαίο που το εξωτερικό, θαλάσσιο εμπόριο διενεργούνταν από ξένες εταιρείες (κατά κύριο λόγο γαλλικές μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα) ή ότι οι Βλάχοι ήταν αυτοί που κυριαρχούσαν σε όλους τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους των Βαλκανίων, μεταφέροντας με τα καρβάνια τους εμπορεύματα από τη βόρεια Ελλάδα σ' όλη την

ανατολική Ευρώπη δια ξηράς.

Συγκεκριμένα όμως για τον ελληνικό εφοπλισμό, αυτός ευνοήθηκε από μια σειρά από λόγους: ένας βασικός παράγοντας ήταν η ασταθής, εμπόλεμη κατάσταση που επικρατούσε ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις και οι αλλαγές των ισορροπιών στο γεωπολιτικό πεδίο. Οι συνεχείς ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, ο Επταετής Πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας ή οι ναπολεόντιοι πόλεμοι αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος ώστε Έλληνες κουρσάροι να λεηλατούν καράβια υψώνοντας κάθε φορά και διαφορετική σημαία<sup>55</sup>, να επιδίδονται στην επικερδή δραστηριότητα του σπασίματος των ναυτικών αποκλεισμών που υπήρχαν σε βάρος άλλων χωρών για χάρη εμπορικών συναλλαγών και γενικότερα να εκμεταλλεύονται την απόσυρση πρότερων κραταίων ναυτικών δυνάμεων της Μεσογείου όπως η Γένοβα και η Βενετία. Την ίδια στιγμή, κάποιες από τις διακρατικές συμφωνίες που έπονταν συνήθως μετά το πέρας των πολεμικών συρράξεων, αναβάθμισαν τις επιχειρηματικές δυνατότητες των χριστιανικών πληθυσμών, όπως η Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή του 1774 που επέτρεψε στα ελληνικά πλοία να φέρουν τη ρωσική σημαία και να πλέουν ελεύθερα στη Μεσόγειο, ή η Συνθήκη του Κάρολιτς του 1699 που εξασφάλισε (χωρίς να υπάρχει σαν ρητός όρος στη συνθήκη, ωστόσο) σε όλους τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εμπορικά δικαιώματα μέσα στις κτήσεις των Αψβούργων (τότε ξεκίνησαν να ιδρύονται οι πρώτοι εμπορικοί οίκοι και τράπεζες ελληνόφωνων στη Βιέννη). Άλλοι παράγοντες είχαν να κάνουν με τις διακυμάνσεις στην προσφορά και τη ζήτηση βασικών καταναλωτικών προϊόντων που διακινούνταν παραδοσιακά από ελληνικά πληρώματα, όπως τα σιτηρά (από το 1550 περίπου υπήρχε αυξημένη ζήτηση σιτηρών στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο λόγω της αύξησης του πληθυσμού και μιας παράλληλης στασιμότητας στην παραγωγή τροφίμων. Την ίδια στιγμή, το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε απαγορεύσει την εξαγωγή σιτηρών από τις περιοχές της λόγω ενός λιμού που είχε ξεσπάσει στην Κων/πολη

55. Φυσικά οι ομόθρησκοί τους δεν γλίτωναν από το πλιάτσικο. Τρεις Έλληνες που έπεσαν θύματα Ελλήνων πειρατών το 1827 αναφέρουν: «Χτυπώντας μας και δένοντάς μας τα χέρια, και απειλώντας μας με σπαθιά ότι αν δε λέγαμε πού είχαμε τα λεφτά μας θα μας έπαιρναν τη ζωή μαζί με όλα όσα μας είχαν κιόλας πάρει, όλα μας τα υπάρχοντα, και μας άφησαν με τα πουκάμισά μας μόνο» (Mark Mazower «Θεσσαλονίκη-Πόλη των φαντασμάτων: χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950», Αλεξάνδρεια, 2006).

έκανε τις ελληνικές εμπορικές δραστηριότητες παράνομες, πιο ριψοκίνδυνες άρα και περισσότερο κερδοφόρες). Ένας άλλος λόγος που οι ελληνοφώνοι έμποροι απέκτησαν σαφή υπεροχή σε βάρος άλλων εταιρειών που δραστηριοποιούνταν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά εδράζονταν εκτός αυτής, ήταν η σταδιακή ανάπτυξη των νέων χρηματοπαραγωγικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές και η αναβάθμιση του ρόλου (και των δικτύων) των «προαγοραστών» που αναφέραμε παραπάνω. Μέσα σ' αυτές τις νέες συνθήκες οι ντόπιοι, ομόγλωσσοι έμποροι μπορούσαν να συνδεθούν άμεσα και με τους παραγωγούς (αγρότες, οικοτέχνες, βιοτέχνες, συνεταιρισμούς κλπ.), αλλά και με τους «ενδιάμεσους» (μεσίτες και προαγοραστές) λόγω γλωσσικής συνάφειας, εντοπιότητας, φιλικών και συγγενικών δεσμών κλπ. Ήταν ικανοί, επομένως, και να «αποδώσουν» περισσότερο από τους ξένους ανταγωνιστές τους<sup>56</sup>, διότι κινητοποιούσαν όλα αυτά τα πολύμορφα δίκτυα μεσολάβησης πάνω στα οποία διαδίδεται κι αναπτύσσεται ο εμπορικός καπιταλισμός. Τέλος, δύο άλλα χαρακτηριστικά που προσέδιδαν μεγαλύτερη ανταγωνιστικότητα στα ελληνικά πληρώματα ήταν τα εξής: πρώτον, το «λιτοδίαιτον» του χαρακτήρα τους, δηλαδή το χαμηλό κόστος αναπαραγωγής σε σχέση με τα άλλα ευρωπαϊκά πληρώματα και δεύτερον, το γεγονός ότι τα πληρώματα ήταν επανδρωμένα με πολύ μικρότερο αριθμό ατόμων των οποίων η πλειοψηφία συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς ή γενικά αποτελούσαν άτομα εμπιστοσύνης από τον ίδιο τόπο καταγωγής<sup>57</sup>.

56. Είναι χαρακτηριστική η έκθεση του Γάλλου πρόξενου της Άρτας, Μπουίγ, το 1750: «Έχω πολλές φορές υποδείξει την άδικη ζημία που επιφέρουν στη γαλλική ναυσιπλοΐα αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι και υποπρόξενοι υπήκοοι του Σουλτάνου, εντόπιοι από τα Γιάννενα και την Άρτα όπου έχουν τα εμπορικά σπίτια τους, τους συγγενείς συνεταιίρους και φίλους και όλους τους άλλους που συνδέονται μαζί τους με αίμα και φιλία, κόσμος και κόσμος που δίνει φυσικά με ευχαρίστησι την προτίμησί του στις άλλες σημαίες παρά στη δική μας [...] Εδώ όλο το εμπόριο γίνεται από Έλληνας με άλλους Έλληνας εγκατεστημένους στη Μεσσήνη, Νεάπολι, Λιβόρνο, Μάλτα. Αν είχα να παλαίσω με ξένους προξένους, Αυτοκρατορικούς, Άγγλους, Ναπολιτάνους, Ολλανδούς, Ραγουζάιους και άλλους, είμαι βέβαιος ότι η γαλλική σημαία θα είχε πάντα την προτίμησι που της οφείλεται. Τι μπορώ όμως να κάμω εναντίον τόσων και τόσων ανθρώπων που έχουν μαζί τους αυτοί οι Έλληνες πρόξενοι;» (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιγνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

57. Περιγράφοντας το πλήρωμα της ναυαρχίδας του Ανδρέα Μιαούλη, ο οδοιπόρος Πέτρος Μέγγους σημειώνει: «Όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους, πολλοί είχαν δεσμούς συγγένειας λόγω καταγωγής ή γάμου και ο καθένας

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο ελληνικός εμπορικός στόλος να γίνει γνωστός για το «ετοιμοπόλεμο» των πληρωμάτων του, καθώς τα άτομα αυτά δεν υπερασπίζονταν απλά εμπορεύματα και φορτία, αλλά και τ' αδέρφια τους, τα ξαδέρφια τους, θείους και πατεράδες.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο πως μέσα σ' όλη αυτήν τη διαδικασία όχι μόνο οι ελληνόφωνοι γίνονταν έμποροι, αλλά και οι έμποροι άρχισαν να γίνονται ελληνόφωνοι. Και μ' αυτό εννοούμε πως χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς ελληνόφωνο παρελθόν ή εμπειρία από ελληνόφωνες εκπαιδευτικές διαδικασίες, προσανατολίζονταν στην ελληνική γλώσσα όχι μόνο γιατί τα ελληνικά ήταν η γλώσσα της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά κι επειδή ήταν η γλώσσα των χριστιανών που είχαν αποκτήσει αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό –γεγονός που έδινε αρκετούς διοικητικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθει κανείς ελληνικά. Αυτή ήταν η μοναδική έγκυρη γλώσσα επικοινωνίας που την ίδια στιγμή επέτρεπε σε κάποιον να προωθεί τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες χωρίς προσκόμματα, αλλά και να έρχεται σ' επαφή με τις χριστιανικές αρχές (πατριαρχείο, αξιωματούχοι, Φαναριώτες) όποτε βρισκόταν σε αναζήτηση προστασίας απέναντι στις αυθαιρεσίες των Οθωμανών. Η ελληνική πολιτιστική ηγεμονία στον βαλκανικό και ανατολικό μεσογειακό χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο είναι αδιαμφισβήτητη, με τις έννοιες των λέξεων «Έλληνας» και «έμπορος» να γίνονται σχεδόν ταυτόσημες, και με την ελληνική γλώσσα να γίνεται η «lingua franca» των εμπορικών συναλλαγών<sup>58</sup>.

---

ήξερε καλά ότι το ποιόν του, ακόμα και οι ιδιαίτερες επιμέρους πράξεις του, δεν επρόκειτο σίγουρα να μείνουν μέσα στα όρια του πλοίου και του συγκεκριμένου κάθε φορά ταξιδιού του, αλλά θα γίνονταν αντικείμενο σχολιασμού, επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας μεταξύ των φίλων του στην Ύδρα» (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

58. Στο Βελιγράδι, για παράδειγμα, οι Σέρβοι κάτοικοι των πόλεων ντυνόταν σύμφωνα με το ελληνικό στυλ, οι εφημερίδες του Βελιγραδίου περιλάμβαναν τη λεζάντα *Grecia* (Ελλάδα) και, τουλάχιστον σύμφωνα με τον *Stoianovich*, τα τοπικά χριστιανικά «ανώτερα στρώματα» ήταν μέχρι το 1840 ελληνόφωνα. Στη Νότια Αλβανία και την Ελλάδα κατά τα τέλη του 18ου και τον 19ο αιώνα, χιλιάδες Ορθόδοξοι Αλβανοί και Βλάχοι εξελληνίστηκαν πλήρως [...], Victor Roudometof (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

Θα πρέπει, ωστόσο, να γίνει μία επισήμανση για τη χρήση του όρου «εξελ-

Η κυριαρχία της ελληνικής ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο γρήγορα οδήγησε και στον υλικό πλούτο -με την Ύδρα να φτάνει τα όρια της χλιδής<sup>59</sup>. Λίγο πριν την επανάσταση του '21, οι

---

λγησιμός» που γίνεται στο παραπάνω απόσπασμα. Ο γλωσσικός εξελληνισμός δεν οδηγούσε αυτόματα στον εθνικό εξελληνισμό -παρ' όλο που ο πρώτος αποτελούσε σίγουρα μία εκ των προϋποθέσεων του δεύτερου. Υπάρχουν παραδείγματα πόλεων της Βαλκανικής στις οποίες το ελληνικό κράτος προσπάθησε να «επιταχύνει» τη διαδικασία της διαμόρφωσης ελληνικής εθνικής συνείδησης (ιδρύοντας σχολεία, προξενεία κλπ.), ακριβώς γιατί ο ελληνόφωνος πληθυσμός τους δεν έδειχνε σημάδια προσχώρησης στον ελληνικό εθνικισμό. Για άλλη μια φορά, λοιπόν, ας τονίσουμε πως εθνική συνείδηση δεν είναι ούτε η «κοινή γλώσσα», ούτε ο «κοινός πολιτισμός», αλλά μια διαδικασία εθνικής πολιτικοποίησης-συστράτευσης των μαζών με μία απαίτηση για κρατικό σχηματισμό, πολιτικά δικαιώματα, επέκταση των συνόρων, ένταξη των ταξικών ανταγωνισμών σε μία «εθνική ενότητα» κλπ.

59. Ο Γκόρντον έγραφε για την Ύδρα πως είναι «μία από τις καλύτερες πόλεις της Ανατολής και απείρως ανώτερη από οποιαδήποτε άλλη στην Ελλάδα: τα σπίτια είναι χτισμένα όλα από λευκή πέτρα· και εκείνα των αρχιερέων που χτίζονται δαπανώντας τεράστια ποσά, με πατώματα από ακριβά μάρμαρα και υπέροχη επίπλωση, θα μπορούσαν να περάσουν για παλάτια ακόμα και στις πρωτεύουσες της Ιταλίας» (David Brewer «Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833», εκδόσεις Πατάκη, 2019).

Χαρακτηριστικά είναι και τα λόγια του Μοραβή Γιουσούφ Μπέη κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την παράδοση του πολιορκημένου Ναυπλίου στους Έλληνες: «Δεν υπάρχει άλλο μιλλέτι στο οποίο να έχουν από παλιά παραχωρηθεί από το Ύψηλό Κράτος τόσο πλήρεις άδειες και τόσο πολλές ευεργεσίες όσο αυτές που αφορούν εσάς, τους μικρούς και μεγάλους κατοίκους του νησιού της Ύδρας... με τα προνόμια διακριθήκατε, και με αναρίθμητο πλούτο και με πλοία που σπάνια βρίσκεις ομοιά τους, αποκτήσατε φήμη και πλούτο δίπλα στους εμπόρους της Ευρώπης. [...] Το νησί της Ύδρας, όπου μένετε και που είναι σήμερα υπό την αυτοκρατορική αιγίδα, με πολυάριθμα πλοία που κοστίζουν 300-400 πουγκιά, με πρωτοφανή πλοία όμοια με φρεγάτες, που περιέχουν κανόνια και σεντούκια πυρίτιδας και φέρουν και άλλα όπλα, και τα οποία μαζί με τα άφθονα εμπορεύματα απέφεραν κέρδη, έως αυτή τη στιγμή υπαγόταν στην αυτοκρατορική επικράτεια, τόσο πλούτος τι όφελος απέφερε για το Ύψηλό Κράτος;» (Project 21 «1821: Ιστορικά ζητήματα στις απαρχές του ελληνικού κρατικού και καπιταλιστικού σχηματισμού», Traverso Antifa, 2021).

Επίσης ο Πέτρος Μέγγους αναφέρει: «Πολλοί Έλληνες θαλασσινοί έβρισκαν κάποιες φορές δουλειά ως πλοίαρχοι σε αυτά τα πλοία [του τουρκικού ναυτικού], κυρίως οι Ύδραίοι, οι οποίο θεωρούνταν ως οι καλύτεροι ναυτικοί στην αυτοκρατορία, και ανταμείβονταν με τους πιο γενναίους

ελληνικές ναυτικές κοινότητες διέθεταν πάνω από 300 εξοπλισμένα εμπορικά πλοία, από τα οποία ζούσαν 12.000 ναυτικοί (τα μισά από τα οποία ανήκαν στα τρία νησιά των Σπετσών, της Ύδρας και των Ψαρών<sup>60</sup>). Ο αναβαθμισμένος πολιτικός ρόλος των Ελλήνων εφοπλιστών, φαίνεται κι απ' το γεγονός πως αυτοί πλέον αναγνωρίζονταν ως μια καινούρια τάξη: όταν ο πατριάρχης Καλλίνικος μιλούσε στους νησιώτες με αφορμή την εκλογή νέου μητροπολίτη, δεν απευθυνόταν μόνο στους προσεστούς και τους δημογέροντες, αλλά και στους «καραβοκυρούς και πραγματευτάς». Η ίδια προσφώνηση θα χρησιμοποιηθεί κι όταν το Πατριαρχείο θα ζητήσει την οικονομική αρωγή για την ανέγερση νοσοκομείων στην Κων/πολη.

Ωστόσο αυτή η ευημερία απειλήθηκε με το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων<sup>61</sup>. Το επικερδές σπάσιμο των αποκλεισμών τερματίστηκε και η επαναδραστηριοποίηση των ευρωπαϊκών χωρών στο εμπόριο και τη ναυτιλία της ανατολικής Μεσογείου επέφερε την απότομη και μεγάλη μείωση των κερδών και της δραστηριότητας του εμπορίου και της ναυτιλίας που είχε περάσει στα χέρια των ελληνορθόδοξων εμπόρων και караβοκυραίων. Παράλληλα, οι ορεινές βιοτεχνικές κοινότητες (υφαντουργικών αλλά και άλλων προϊόντων) αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα από τον ανταγωνισμό των δυτικοευρωπαϊκών προϊόντων που με την πρόοδο της βιομηχανικής επανάστασης είχαν γίνει φτηνότερα και καλύτερα ποιοτικά. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με μία σειρά άλλων παραγόντων (πτώση στην τιμή του σιταριού στην Ευρώπη λόγω καλύτερων σοδειών, υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος κ.ά.), έκανε επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης μίας διεξόδου από αυτόν τον επαπειλούμενο οικονομικό μαρμα-

---

μισθούς, υψηλότερους κατά πολύ απ' ό,τι μπορούσε ποτέ να λάβει ένας Τούρκος» (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

**60.** Φυσικά όλοι αυτοί οι αριθμοί θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με μια επιφύλαξη, μιας και τα τρία νησιά πιθανώς να υπερέβαλαν στο μέγεθος της προσφοράς τους σε πλοία όταν ήρθε η ώρα των αποζημιώσεων από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

**61.** [...] η επικερδής όμως αυτή περίστασις διήρκεσε μέχρι τον 1813-1814, διότι εν Ευρώπη αποκατέστη πλέον η γενική ειρήνη. [...] Περί το 1820-1821 δεν υπήρχον πλέον τα θαλάσσια κέρδη, απεναντίας επελθούσης της ειρήνης το 1815, είχε σταματήσει το εμπόριον θαλάσσης, Λάμπρος Κουτσονίκας (Project 21 «1821: Ιστορικά ζητήματα στις απαρχές του ελληνικού κρατικού και καπιταλιστικού σχηματισμού», Antifa Traverso, 2021).

σμό -κι αυτή ακριβώς η διέξοδος διαφάνηκε σε μία επανάσταση που θα οδηγούσε στον σχηματισμό ενός έθνους-κράτους.

Το γιατί, σε τέτοιες συνθήκες κρίσης και με την εθνικιστική ιδεολογία να εκκολάπτεται στους εμπόρους της διασποράς, η ιδέα της δημιουργίας ενός κρατικού προστατευτικού πλαισίου μοιάζει θελκτική, δεν είναι δύσκολο να το αντιληφθεί κανείς. Αναφέραμε και πριν πως η ελεύθερη οικονομική ανάπτυξη έβρισκε εμπόδια στις απαρχαιωμένες οικονομικές, νομικές και πολιτικές δομές που κυριαρχούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σ' αυτό το σύστημα των προνομίων, της αυθαιρεσίας και της αρπακτικής διάθεση των διοικητικών οργάνων της. Σ' ένα περιβάλλον όπου οι εξουσίες ήταν αποκεντρωμένες, τοπικές και κληρονομούνταν, όπου οι πατροπαράδοτες αυθεντίες περιορίζονταν σε λιγοστές οικογένειες, όπου τα πελατειακά δίκτυα και πατεριναλιστικά πρότυπα ήταν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση, όπου ο δημόσιος βίος καθορίζεται από τον παρεμβατικό ρόλο της Εκκλησίας, όπου άτακτα στρατεύματα συχνά απειλούσαν το «ιερό» δικαίωμα στην ιδιοκτησία, όπου η ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος από τους τοπικούς προύχοντες κατά τη συλλογή των φόρων ήταν κάτι το σύνηθες και όπου τα αξιώματα προσλαμβάνονταν ως πηγή προσωπικού πλουτισμού και όχι ως κοινωνικό λειτουργήμα, σ' ένα τέτοιο περιβάλλον η επένδυση του συσσωρευμένου κεφαλαίου ήταν σχεδόν αδύνατη. Η δομική αδυναμία και αδιαφορία του παραδοσιακού οθωμανικού κράτους να εφαρμόσει προστατευτικές πολιτικές για τους υπηκόους του, οδήγησε στην ανάγκη να συγκροτηθεί, διά της επανάστασης, ένα νεωτερικό ελληνικό εθνικό κράτος με εθνική αγορά, θεσμική οργάνωση της οικονομίας, ενότητα νομοθεσίας και εθίμων, και διάλυση του αποκεντρωτικού τοπικισμού, της κατάτμησης των κοινοτήτων και των τελωνειακών φραγμών. Ένα κράτος, εν τέλει, που θα ενοποιούσε και θα διεύρυνε την αγορά, θα δημιουργούσε τις νομικές και πολιτικές προϋποθέσεις για τη συσσώρευση του κεφαλαίου και θα διασφάλιζε σ' αυτήν τη νέα, ανερχόμενη αστική τάξη την πολιτική της απελευθέρωση και τη σταθερή οικονομική της ανάπτυξη<sup>62</sup>. Η επανάσταση

---

**62.** Αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως δεν ήταν το σύνολο της διάσπαρτης, διεθνοποιημένης ελληνικής αστικής τάξης που συστρατεύτηκε πίσω από αυτό το εθνικό όραμα για ανεξαρτησία. Υπήρξε κι ένα ποσοστό που έμεινε αδιάφορο σ' αυτήν την εθνοκρατική προσέγγιση, θεωρώντας ότι δεν υπήρχε κανένας λόγος γι' αλλαγή του υφιστάμενου συστήματος εφόσον αυτό ανταποκρινόταν στις εμπορικές δραστηριότητές του. Η αρχική αποτυχία των μελών της Φιλικής Εταιρείας (για χρόνια) να μπορέσουν να

του '21, δηλαδή, πέρα από το να επισφραγίζει την κυριαρχία των εθνικιστικών ιδεολογιών έναντι των θρησκευτικών και τοπικών, σήμανε και την αποδέσμευση κοινωνικών, οικονομικών λειτουργιών από το ασφυκτικό πλαίσιο ενός συγκεντρωτικού και άκρως ανασταλτικού ως προς την ανάπτυξη σχέσεων ελεύθερης οικονομίας κοινωνικού συστήματος. Οι πρότερες οικονομικές, θεσμικές και πολιτικές κοινοτικές σχέσεις δίνουν τη θέση τους στις ιδεολογίες του εθνικισμού, του φιλελευθερισμού, της «πολιτισμένης» οικονομικοκοινωνικής τάξης πραγμάτων κλπ. Την ίδια στιγμή οι τοπικές εξουσίες αντικαθίστανται από έναν τυπικά αστικό κρατικό μηχανισμό (κόμματα, αστική πολιτική σκηνή κλπ.) που επιβάλλει το καπιταλιστικό δίκαιο. Η απαίτηση για οικονομική ελευθερία γεννά και την απαίτηση για προσωπικές και πολιτικές ελευθερίες, για ισότητα και αυτοδιάθεση<sup>63</sup>. Εκεί που οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διαμορφώσει μία προσίδια κοινωνική και ιδεολογική συνεκτικότητα (δηλαδή στις νότιες και παράκτιες περιοχές του ελλαδικού χώρου), αυτό το αίτημα για ελευθερία έγινε ταυτόσημο με τη στράτευση στην εθνική ιδέα, την ίδρυση ενός ελληνικού, ανεξάρτητου κράτους.

### ε). Ο νεοελληνικός διαφωτισμός

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας, έντονο στίγμα δίνουν και τα ριζοσπαστικά πολιτικά μηνύματα που έρχονται από τη Δύση, διαμορφώνοντας αυτό που σήμερα ονομάζεται «νεοελληνικός διαφωτισμός». Το ρεύμα αυτό έρχεται να εκφράσει και να επεξεργαστεί στον χώρο της παιδεί-

«συγκινήσουν» συμπατριώτες τους εμπόρους ίσως κάτι λείπει επ' αυτού. Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα της Χίου, ένα από τα πλουσιότερα νησιά του Αιγαίου: ακόμα και μετά το ξέσπασμα της επανάστασης το κλίμα εκεί παρέμεινε αρνητικό προς αυτήν την κατεύθυνση, η Φιλική Εταιρεία ποτέ δεν κατάφερε να δημιουργήσει επαφές εκεί, μια προσπάθεια των Υδραίων να ξεσηκώσουν το νησί απέτυχε και τελικά η εκβιαστική αποβίβαση των Σαμιωτών (με την ταυτόχρονη υπονόμευση της εξέγερσης από τους ντόπιους προεστούς και έμπορες) οδήγησε στα γνωστά τραγικά αποτελέσματα.

63. Φυσικά περιττεύει ν' αναφέρουμε πως αυτές οι ελευθερίες τελικά δεν αφορούσαν το σύνολο του πληθυσμού, αλλά λίγους κι εκλεκτούς. Ο εκλογικός νόμος που εισήχθη το 1822 απέκλειε από τις εκλογικές διαδικασίες τις γυναίκες, τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους. Κι αν για τους τελευταίους θα μπορούσε κανείς να «υποθέσει» ότι ο αποκλεισμός τους βασιζόταν στην ταύτισή τους με την οθωμανική εξουσία (εναντίον της οποίας στρεφόταν η επανάσταση), για τις άλλες δύο περιπτώσεις έχουμε άλλο ένα σαφές δείγμα των ομογενοποιητικών και πατριαρχικών λειτουργιών που είναι εγγενώς συνυφασμένες με τα έθνη-κράτη και τις ιδεολογίες τους.

ας, της ιδεολογίας και της κοινωνικής κριτικής τις επιδιώξεις και τις αντιλήψεις που είχαν για τον κόσμο εκείνες οι νέες κοινωνικές ομάδες που εμφανίστηκαν με μεγάλο δυναμισμό στο ιστορικό προσκήνιο κατά τον 18ο αιώνα. Μεταφράζονται κείμενα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, εκδίδονται αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, γράφονται πολεμικές προσούρες ενάντια στον δεσποτισμό, την εθνική καταπίεση και τον κληρικαλισμό. Οι βασικές παράμετροι αυτού του ρεύματος ήταν ο επιστημονικός ορθολογισμός, η κριτική σε κάθε πολιτική ή θρησκευτική «αυθεντία», το αίτημα για μόρφωση όλων των κοινωνικών τάξεων, η θέση ότι η κοινή γλώσσα κι ο πολιτισμός δείχνουν την ένταξη σε ένα ορισμένο έθνος το οποίο πρέπει να είναι πολιτικά ανεξάρτητο, καθώς και η ανάγκη για δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας. Μ' άλλα λόγια ο νεοελληνικός διαφωτισμός είναι ένα κίνημα που ενισχύεται κατά κύριο λόγο από εκείνες τις δυνάμεις που αισθάνονται να ασφυκτιούν μέσα στα πλαίσια του θεοκρατικού, αυταρχικού καθεστώτος που διαμορφωνόταν εξίσου από την εξουσία του σουλτάνου, αλλά και του ελληνικού Πατριαρχείου. Από τη μία, δηλαδή, υπάρχει μία βαθμιαία απονομιμοποίηση του οθωμανικού καθεστώτος ως του μόνου δυνατού (δηλαδή ως ένα «φυσικό» καθεστώς, εντεταλμένο θεόθεν), κι από την άλλη εμφανίζονται πιέσεις που αμφισβητούν αυτό το σύστημα των παραδοσιακών αξιών καθώς και της παραδοσιακής ιδεολογίας. Για πρώτη φορά με συνοχή και συνέχεια μέσα στον χρόνο, υπάρχει μια συλλογική και οργανωμένη προσπάθεια να αποδεσμευτεί η νεοελληνική σκέψη από τη θεολογική παράδοση και την εκκλησιαστική αυθεντία, και να τραπεί προς την ελεύθερη έρευνα του φυσικού κόσμου, της κοινωνίας και της ιστορίας. Ας δούμε κάποια αριθμητικά δεδομένα όσον αφορά τις εκδόσεις που έγιναν στα ελληνικά τον αιώνα πριν την επανάσταση<sup>64</sup>: ανάμεσα στα 1700 και στα 1730, από τις 228 εκδόσεις οι 180 αφορούσαν παραδοσιακά θρησκευτικά θέματα. Τη δεκαετία 1780-1790 η κατάσταση άλλαξε: τα δημοσιεύματα με θρησκευτικό περιεχόμενο ήταν 157 και τα δημοσιεύματα με κοσμικό θέμα ήταν 153. Μεταξύ του 1790 και του 1800, σ' ένα σύνολο 320 έργων μόνο τα 128 ήταν εκκλησιαστικά ή είχαν θεολογικό περιεχόμενο. Από το 1780 και πέρα, τα επιστημονικά και φιλοσοφικά έργα καλύπτουν όλο και περισσότερο χώρο

64. Όλες οι πληροφορίες που ακολουθούν έχουν παρθεί από το Douglas Dakin «Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833» (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2010).

ανάμεσα στις εκδόσεις κοσμικού περιεχομένου.

Την ίδια περίοδο κάνουν την εμφάνισή τους και οι εφημερίδες: η *Εφημερίς* άρχισε να εκδίδεται το 1791 και για 7 χρόνια. Ο *Λόγιος Ερμής* τυπωνόταν στη Βιέννη από το 1811 μέχρι το 1821 και θεωρούνταν από τους κυριότερους φορείς της δυτικής σκέψης. Τον ίδιο καιρό κυκλοφορούν και πολιτικά φυλλάδια των οποίων η διάδοση θα επιφέρει την άμεση αντίδραση της εκκλησίας, όπως η περιβόητη «*Ελληνική νομαρχία*» του 1806.

Διαπιστώνουμε, δηλαδή, μία σημαντική ροπή προς την κοσμική σκέψη, παρ' όλο που είναι προς διερεύνηση κατά πόσον αυτή η στροφή αφορούσε την κίνηση των ιδεών αποκλειστικά μέσα στις τάξεις των εγγράμματων ή εάν αυτές οι δημοσιεύσεις διαβάζονταν κι από ευρύτερο κόσμο. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι φιλελεύθερες ιδέες της δυτικής Ευρώπης δεν ήταν πράγματα που αφορούσαν μονάχα τους εμπόρους ή τους ανθρώπους των γραμμάτων. Οπλαρχηγοί που είχαν υπηρετήσει σε δυτικοευρωπαϊκούς στρατούς κατά τους ναπολεόντειους πολέμους είχαν επίσης επηρεαστεί από αυτές τις ιδέες (με λιγότερο διανοητικό τρόπο προφανώς), προσμένοντας σε μία οικειοποίηση της εξουσίας όπως είχε κάνει ο Αλή Πασάς και μεταφέροντας στον ελλαδικό χώρο τα νέα, τις εμπειρίες και τις ιδέες της αμερικάνικης ανεξαρτησίας, της Γαλλικής Επανάστασης, των αγώνων στη Λατινική Αμερική ή της εγκαθίδρυσης της Ιόνιας Πολιτείας. Ένα μέρος της εθνικιστικής ιδεολογίας θα μπορούσε έτσι να είχε διαδοθεί από τις ελληνόφωνες κοινότητες που βρίσκονταν εκτός της επικράτειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο του ελλαδικού χώρου λόγω των οικονομικών και κοινωνικών διαδικασιών που είχαν συντελεστεί από τα τέλη του 18ου αιώνα -και δη, μέσα από τον ηγετικό ρόλο των ελληνόφωνων καπιταλιστών και «προαγοραστών», των αντίστοιχων εμπορικών και χρηματικών δικτύων, των διανοομένων και των μορφωτικών τους κύκλων.

Ωστόσο θα πρέπει να επισημάνουμε πως αυτή η «διανόηση» ποτέ δεν κατάφερε να εξελιχθεί σε επαναστατική διανόηση (ίσως με μοναδική εξαίρεση τον Ρήγα). Το γεγονός αυτό συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης μίας εδαφικής, γλωσσικής και πολιτισμικής απόστασης που χώριζε τα άτομα αυτά από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα του ελλαδικού χώρου. Είναι γεγονός πως πολλά από τα έργα Ελλήνων «διαφωτιστών» ήταν προ-

σπελάσιμα μόνο από έναν στενό κύκλο μυημένων και «ειδημόνων», παραμένοντας πολλές φορές υπό μορφή χειρογράφου. Η συγκέντρωση των περισσότερων από αυτών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ή τη βορειοδυτική Ευρώπη ήταν ένας ακόμη παράγοντας που δεν επέτρεψε μία οργανική σύνδεση αυτής της «λογιοσύνης» με τα εξεγεργμένα πλήθη της νότιας Ελλάδας (αυτός ήταν κι ένας απ' τους κύριους λόγους που τα σχέδια του Ρήγα, των Φιλικών και του Ύψηλάντη προσανατολιζονταν προς μία βαλκανική εξέγερση). Δεν είναι τυχαίο ότι κατά την επανάσταση, οι «διανοούμενοι» θα καταλήξουν πολιτικοί στην καλύτερη, γραμματικοί των οπλαρχηγών στη χειρότερη.

### **στ). Ο ρόλος της εκκλησίας**

Αναφέραμε πρωτίτερα ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του νεοελληνικού διαφωτισμού ήταν και η σύγκρουση με την εκκλησιαστική εξουσία. Αυτή η στάση δεν οφείλεται μόνο στην προσπάθεια αποδέσμευσης από τις σκοταδιστικές αντιλήψεις μιας θεολογικής αντίληψης του κόσμου, αλλά και στην πεποίθηση πως η Εκκλησία κατείχε έναν αντεπαναστατικό ρόλο απέναντι στα εθνικά κελύσματα, μιας και δεν καλούσε τους πιστούς σε ξεσηκωμό, αλλά στη διατήρηση της χριστιανικής υπόστασης μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία<sup>65</sup>. Η παραδοσιακή πατριαρχική θέση αποδεχόταν μεν την ιδιαιτερότητα και τη σημασία των διαφόρων χριστιανικών ομάδων, αλλά επέμενε στην κοινή θρησκευτική, και όχι εθνική, αναφορά τους<sup>66</sup>. Κι αυτή η στάση του κλήρου (τουλάχιστον του ανώτερου) με-

---

65. Όταν ο Μωάμεθ ο Πορθητής έμπαινε στην Πόλη, ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος δήλωνε: «Η κατανόηση και η καλοσύνη του ήταν ανακούφιση για εμάς· έχει υποστηρίξει την Εκκλησία μας, και επίσης, με τη χάρη του Θεού, έχει σώσει πολλούς από εμάς από σκοτωμό». Όσον αφορά το ποιμνίο του, τού διαμυνούσε πως «μόνο με την υπακοή και την υποταγή στην Εκκλησία και στον προστάτη της, δηλαδή τον σουλτάνο» μπορούσε κανείς να ζήσει σωστά (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

66. Οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Βλάχοι, οι Σέρβοι και οι Αλβανοί σχηματίζουν την σήμερα Έθνη εξ'ων έκαστον έχει την γλώσσαν του. Όλοι όμως ούτοι οι λαοί, και όσοι άλλοι κατοικούν την Ανατολήν, ενούμενοι διά της πίστεως και την Εκκλησίας σχηματίζουν εν σώμα και έθνος εν υπό το όνομα των Γραικών ή Ρωμαίων. Ούτως, η οθωμανική Διοίκησης, όταν κοινώς αποτείνεται προς τους υπηκόους της, Χριστιανούς Ορθόδοξους, τους καλεί γενικώς Ρωμαίους, και τον Πατριάρχη, Πατριάρχη των Ρωμαίων ονομάζει πάντοτε, Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (Μαρκ Μαζάουερ «Τα Βαλκάνια», εκδόσεις Πατάκη, 2015).

τουσιώθηκε σε διατάγματα, αφορισμούς ή και στην πρακτική συνεργασία με τις οθωμανικές αρχές σε μία πλειάδα περιπτώσεων.

Το 1798 εκδίδεται η «Χριστιανική απολογία» του κληρικού Πάριου που καταδίκασε τη Γαλλική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό, ενώ την ίδια χρονιά βλέπει το φως της δημοσιότητας και η γνωστή «Πατερική διδασκαλία» που αποδίδεται είτε στον Πάριο, είτε στον ίδιον τον Γρηγόριο τον Ε'. Το συγκεκριμένο έργο αποτελούσε ένα δουλοπρεπές έγγραφο, ο συντάκτης του οποίου ευχαριστούσε τον θεό που είχε δημιουργήσει εκ του μηδενός τη βασιλεία των Οθωμανών ώστε να διαφυλαχθεί αλώβητη η ορθοδοξία από τις βυζαντινές αιρέσεις, και διέτασσε τους πιστούς να υπακούν και να σέβονται τον σουλτάνο, ο οποίος είχε σταλεί από τον θεό για να τους εξουσιάζει (απέναντι σ' αυτό το κείμενο αντιτάχθηκε ο Κοραΐς με τη δική του «Αδελφική διδασκαλία»). Το 1805 γίνεται ο γνωστός «αφορισμός των κλεφτών»: ο πατριάρχης Καλλίνικος Ε' στέλνει εγκύκλιο στους μητροπολίτες του Μοριά με σκοπό να οριστούν λεπτομερώς οι τρόποι καταγγελίας, κατάδοσης, σύλληψης και παράδοσης των καταζητούμενων κλεφτών της Πελοποννήσου. Δύο χρόνια μετά, το 1807, άλλη μία εγκύκλιος του Πατριαρχείου που απευθυνόταν στα μέλη του ελληνορθόδοξου κλήρου, τους κοτζαμπάσηδες και «άπαντες τους ευλογημένους χριστιανούς», προπαγάνδιζε το καθήκον της υπακοής στον σουλτάνο. Το 1819, εγκύκλιος του Γρηγορίου Ε' με τίτλο «Περί των Ελληνομουσείων», καταδικάζει τον Διαφωτισμό, τις φυσικές επιστήμες κλπ. Με την έναρξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, άμεσα αφορίζεται ο Ύψηλάντης και άλλοι ηγέτες της από τον Γρηγόριο Ε' και άλλους 22 επισκόπους, ενώ το ίδιο επαναλαμβάνεται όταν η επανάσταση ξεσπάει στην Πελοπόννησο και από τον Γρηγόριο, αλλά και από τον διάδοχό του, Ευγένιο. Το 1827, μετά την επιτυχή ανακατάληψη της Ακρόπολης από τα οθωμανικά στρατεύματα, άλλη μία εγκύκλιος του Πατριαρχείου αναφέρει: «[...] όταν ξέσπασαν οι απεχθείς και άσχημες πράξεις εξαιτίας διαβολικών αυταπατών, εκδόθηκαν από το Πατριαρχείο μας έγγραφα και διαμοιράστηκαν παντού και με μητρικές συμβουλές καταβάλαμε προσπάθειες και ζήλο ώστε να επανέλθουν τα τέκνα μας στην υπακοή [...]. Εξάλλου, με το να επιμένετε στην ανόητη εξέγερση χωρίς να αντιλαμβάνεστε ότι θα καταστρέψετε άδικα τη ζωή σας και την περιουσία σας και τις γυναίκες σας και τα παιδιά

*σας, ξεχνάτε με τις αμαρτίες σας τα αναρίθμητα καλά του πατρικού Υψηλού μας Κράτους και τις νουθεσίες των Ιερών Ευαγγελίων. [...] Αν είστε χριστιανοί και αν επιθυμείτε την ηρεμία και την ευδαιμονία και τα αναρίθμητα καλά του Υψηλού μας Κράτους στο θέμα των τελετών μας και σε άλλα ζητήματα, τότε πρέπει να υπακούσετε και να εγκαταλείψετε την εξέγερση που είναι δουλειά του διαβόλου»<sup>67</sup>.*

Και η εναντίωση της Εκκλησίας δεν περιοριζόταν μόνο σε θεωρητικές εγκυκλίους. Κομβικός π.χ. ήταν ο ρόλος της στην υπονόμηση της εξέγερσης στη Χαλκιδική υπό τον Σερραίο Εμμανουήλ Παππά. Στην περίπτωση αυτή ο πλούτος του Αγίου Όρους (είτε σε ρευστό, είτε μέσω εκποίησης των αφιερωμάτων των μονών) αποτελούσε τη μοναδική πηγή χρηματοδότησης στην οποία μπορούσε να στηριχτεί ο Παππάς όταν προσπάθησε να εξασφαλίσει πολεμοφόδια και τρόφιμα. Οι μοναχοί αρνήθηκαν με επιχείρημα την ιερότητα των κειμηλίων -ωστόσο ο πραγματικός λόγος μάλλον ήταν ένας συνδυασμός της πρόκρισης της θρησκευτικής ταυτότητας έναντι του εθνικής (σε αρμονία με ό,τι όριζαν και οι εντολές του Πατριαρχείου), και της διάθεσης επανυποταγής στην Πύλη όταν φάνηκε ότι η επανάσταση στη Χαλκιδική δεν θα φτουρούσε. Άλλωστε εξαρχής υπήρχε μία ισχυρή μερίδα μοναχών στο Άγιο Όρος που εναντιωνόταν στην επανάσταση, η οποία βαθμιαία κυριάρχησε παράλληλα με την αρνητική πορεία στο στρατιωτικό πεδίο<sup>68</sup>.

---

67. Λεωνίδας Μοίρας «Η ελληνική επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών» (εκδόσεις Τόπος, 2020).

68. Είναι αξιοσημείωτο πως μέρος του κλήρου τήρησε μία παρόμοια στάση ακόμα και μετά την επανάσταση του '21 ή τον σχηματισμό του νεοελληνικού κράτους. Για παράδειγμα, τον Μάιο του 1828 μία αντιπροσωπεία από τέσσερις μητροπολίτες επισκέφτηκε τον Καποδίστρια για να του παραδώσει μία επιστολή του πατριάρχη Αγαθάγγελου (η οποία ήδη είχε δημοσιευθεί), με την οποία παρότρυνε τους Έλληνες να πειθαρχήσουν στον νόμιμο ηγεμόνα τους, τον σουλτάνο. Το 1836 ο ιερομόναχος Γεράσιμος Παπαδόπουλος εξέδωσε ένα κείμενο με το οποίο εξηγγούσε ότι οι λεγόμενοι Έλληνες «εκ του Διαβόλου εκινήθησαν και εκινούνται εις τοιαύτην φρικτήν, και αφρονεστάτην μεγάλην επανάστασιν», και περιγράφει τη στάση του κατά τους πρώτους μήνες της επανάστασης: «όθεν να ποιήσωμεν γράμματα συμφωνητικά, ότι να συγχωρηθούν πάντα τα γενόμενα από τους τούρκους εις τους ρωμαίους και από τους ρωμαίους εις τους τούρκους [...] και όποιος τούρκος ή ρωμαίος βλάβη τούρκου, ή ρωμαίου οι λοιποί άπαντες τούρκοι και ρωμαίοι να τον κυνηγούν [...] και ούτω να στείλει ο Μαυρομιχάλης να ανακαλέσει τους μανιάτας να επιστρέφουν εις τα οσπήτιά των, ομοίως και οι λοιποί ρωμαίοι [...] να γενή ειρήνη»

Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι παρά τις προσπάθειες της Εκκλησίας να καταπολεμήσει την ελληνική επανάσταση, αυτή αρχικά κατάφερε να εξαπλωθεί (ή και να κυριαρχήσει) σε συγκεκριμένα περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ας δούμε, λοιπόν, την κοινωνική και φυλετική σύνθεση αυτής της επανάστασης, καθώς και τους λόγους που αυτή εδραιώθηκε σε συγκεκριμένες περιοχές και όχι σε άλλες.

### ζ). Η κοινωνική/φυλετική σύνθεση της επανάστασης

Όταν οι εκπρόσωποι της ελληνικής επανάστασης συγκεντρώθηκαν στην Επίδαυρο τον Δεκέμβρη του '21 για να θεσπίσουν το πρώτο τους σύνταγμα, η σύνθεση του σώματος αποτελούνταν από 20 κοτζαμπάσηδες, 13 καραβοκυραίους, 12 διανοούμενους, 4 οπλαρχηγούς, 3 παπάδες και 3 μεγαλέμπορους. Το γεγονός αυτό (χωρίς να ισχυριζόμαστε ότι μπορεί από μόνο του να οδηγήσει σ' ένα ασφαλές συμπέρασμα) είναι ενδει-

---

(Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020). Και για να έρθουμε σ' ένα πιο πρόσφατο παράδειγμα, στο 12ο τεύχος της επιθεώρησης «Τα Αιρετικά» της εφημερίδας Documento που κυκλοφόρησε τον Γενάρη του 2021, υπάρχει κείμενο του μοναχού Εφραίμ Αγιοτρυφώνη, στο οποίο, αφού περιγράφει την οικονομική και πολιτισμική άνθηση του ρωμέικου γένους από τη στιγμή που αυτό έγινε κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη συνέχεια γράφει: «Εγκατέλειψε η Ελλάδα τον φυσικό της αυτοκρατορικό πολιτισμικό χώρο της Ανατολής και εστράφη στην λαμπυρίζουσα Δύση η οποία τότε έβγαινε από τον μεσαίωνα της. [...] Οι μετέπειτα ταλαιπωρίες τού τόπου με τους συνεχείς πολέμους, αδελφοκτόνους και γειτονοκτόνους, ξεριζωμούς και αναγκαστικές μετοικήσεις, είχαν ως αποτέλεσμα να αλλάξουν παντελώς την πολυπολιτισμική υφή της καθ' ημάς Ανατολής και να καταστήσουν αδύνατη πλέον την περαιτέρω Ανάστασή της. [...] Ακούμε κατά την 25η Μαρτίου στα διάφορα κηρύγματα των «δεσποτάδων», ή των εκπαιδευτικών που βγάζουν «τους πανηγυρικούς» [...], να φάσκουν και να αντιφάσκουν συνεχώς. Χρησιμοποιώντας εκφράσεις όπως «ο τουρκικός ζυγός», «η περίοδος της Δουλείας», «τα χρόνια της Σκλαβιάς» και τα παρόμοια, αυτά δηλαδή που τους έδιδαν οι Αθηναϊκές Θεολογικές Σχολές ή οι αντίστοιχες Φιλολογικές, και μετά από λίγο τα ξεχνούν και αρχίζουν να εκθειάζουν το πόσο προσοδευμένες ήσαν οι «ελληνικές» πόλεις της Μικρασίας, πόσο μορφωμένοι ήσαν οι «Έλληνες» και ας αναφέροντο πριν από λίγο σε «κρυφά σχολεία»! Δεν καταλαβαίνουν ότι ένας πραγματικά υπόδουλος δεν μπορεί να προσδεύη ούτε οικονομικώς, ούτε πολιτιστικώς, ούτε θρησκευτικώς; [...] Αυτήν την ημέρα λοιπόν, την 25η Μαρτίου, μας βάζουν να πανηγυρίζουμε και να εορτάζουμε. Αυτή η ημέρα όμως είναι η αποφορά. Αυτήν την ημέρα έπρεπε να θρηνούμε σαν Γένος και όχι την 29η Μαΐου [ημέρα Άλωσης της Πόλης]» (Εφραίμ Αγιοτρυφώνη «Το 1821 αλλιώς: Η 25η Μαρτίου από υπερ-ορθόδοξη σκοπιά», Τα Αιρετικά #12, 2021).

κτικό της ανεπάρκειας της θέσης που θέλει την εκδήλωση της επανάστασης του '21 ενταγμένη μόνο στο πλαίσιο της κρίσης της εμπορικής ναυτιλίας. Μέσα σ' αυτό το θεωρητικό σχήμα είναι δυσερμήνευτη, για παράδειγμα, η (κρίσιμη για την επιτυχία της επανάστασης) ευρεία συμμετοχή των κλεφτών και των αρματολών. Αναφέραμε και πρωτύτερα πως τα όρια επέκτασης των ιδεών που κινούνταν προς μία (εθνική) επαναστατική προοπτική, είχαν επεκταθεί και πέρα από τους εμπόρους ή τους λόγιους που έρχονταν σε άμεση επαφή με τη δύση -κι εννοούμε εδώ τα κοινωνικά στρώματα που είχαν ενταχθεί στις υπό εξέλιξη αστικές σχέσεις (προαγοραστές, κοτζαμπάσηδες κλπ.), αλλά και την πλειοψηφία των ένοπλων σωμάτων που αποτελούνταν από αγρότες, ναύτες και κτηνοτρόφους. Ιδίως για την περίπτωση των αγροτών, η μαζική συστράτευσή τους στην επανάσταση (και γενικότερα στα εθνικιστικά κινήματα της εποχής) εξηγείται εύκολα από τις απαιτήσεις τους όσον αφορά τα δικαιώματα πάνω στη γη, τον βιοπορισμό και τη φορολογική δικαιοσύνη. Δεν είναι τυχαίο ότι στο σύνολο των βαλκανικών εθνικιστικών επαναστάσεων, η ορθόδοξη εκκλησία βγήκε ενισχυμένη -και όχι αποδυναμωμένη από την κριτική του βαλκανικού διαφωτισμού και των επιθέσεων που δέχτηκε από τους φιλελεύθερους εθνικιστές διανοούμενους στο πλαίσιο των αγώνων τους για την ανάδειξη των εθνικών κοινοτήτων. Ο αντικληρικαλισμός (ή και αθεϊσμός) πολλών Βαλκάνιων διανοούμενων του 18ου αιώνα δεν βρήκε ανταπόκριση η ορθοδοξία παρέμεινε σημαντικός πολιτικός παράγοντας και μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κι ένας σημαντικός λόγος γι' αυτό ήταν ότι εκείνοι που με πρακτικό τρόπο συνέβαλαν όσο κανείς άλλος στη δημιουργία των νέων εθνών-κρατών ήταν οι χωρικοί με τις εξεγέρσεις τους -κι αυτοί παρέμειναν προσηλωμένοι στην εκκλησία τους.

Ένας άλλος λόγος, φυσικά, ήταν ότι η ίδια η θρησκεία έγινε κομμάτι των νέων εθνικών ταυτοτήτων σ' ένα πλαίσιο αντιπαράθεσης με τους «αλλόθρησκους». Στην παράγραφο 2 του Συντάγματος της Επιδαύρου, όταν και δίνεται ο ορισμός του Έλληνα, γράφει χαρακτηριστικά: «Έλληνες είναι όσοι αυτόχθονες πιστεύουν εις Χριστόν». Και θα αναρωτηθεί κανείς: «μα γιατί το πρώτο ελληνικό σύνταγμα ορίζει την εθνικότητα μόνο βάσει ενός συνειδησιακού προβλήματος, της θρησκείας;». Μα διότι γνωρίζει πως αυτοί που πήραν μέρος στην επανάσταση του '21 κι ανέπτυξαν εθνική συνείδηση είχαν ως κύριο

κοινό γνώρισμα τη θρησκεία: μπορεί μιν να ήταν όλοι (ή τέ-  
λος πάντων, η συντριπτική πλειοψηφία) χριστιανοί, αλλά από  
εκεί και πέρα θα έβρισκες τουρκόφωνους, αλβανόφωνους, ελ-  
ληνόφωνους, βλαχόφωνους κ.ο.κ. που εντάσσονταν στις ίδιες  
διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού που έφεραν οι νέες  
καπιταλιστικές σχέσεις.

Ειδικά για τις αλβανικές κοινότητες, αυτές ξεκίνησαν να υπάρ-  
χουν στον ελλαδικό χώρο από τον 13ο αιώνα ήδη -κατά κανόνα  
μέσα από ειρηνικές διαδικασίες μετακίνησης από τη βόρεια  
βαλκανική κι έπειτα από την παρότρυνση των τοπικών βυζα-  
ντινών αρχών. Στα τέλη του 18ου αιώνα οι Οθωμανοί επιτρέ-  
πουν επίσης την εγκατάσταση Αλβανών -μουσουλμάνων αυτήν  
τη φορά. Στην επανάσταση του '21 οι χριστιανοί ορθόδοξοι  
Αρβανίτες (όπως τους αποκαλούσαν και αυτοαποκαλούνταν)  
όχι απλά συμμετέχουν, αλλά πολλοί από αυτούς ηγούνται των  
επαναστατικών δυνάμεων (Μιαούλης, Μπουμπουλίνα, Μπό-  
τσαρης κ.ά.) ή σε περιπτώσεις έχουν και την αποκλειστική ευ-  
θύνη των στρατιωτικών επιτυχιών (κυρίως στον ναυτικό τομέα  
και στις μάχες της Αττικής). Η αλβανοφωνία είναι σε τέτοιο  
βαθμό διαδεδομένη (ή και κυρίαρχη) σε συγκεκριμένες περιο-  
χές, που δυτικοί αρχαιολόγοι και ταξιδιώτες που μεταβαίνουν  
εκεί για ν' ανακαλύψουν τους «κληρονόμους» της αρχαίας Ελ-  
λάδας, μένουν έκπληκτοι όταν συναντάνε αυτές τις πληθυσμι-  
ακές «νησίδες» που δεν καταλαβαίνουν (σχεδόν) τίποτα από  
τη γλώσσα του Ομήρου.

Όσον αφορά τους βλαχόφωνους πληθυσμούς, η συμμετοχή τους  
στις εθνικοποιητικές διαδικασίες της εποχής μπορεί να παρα-  
τηρηθεί είτε μέσω της ενίσχυσης του ρεύματος του νεοελληνι-  
κού διαφωτισμού (π.χ. η, κατά βάση βλάχικη, Μοσχόπολη ήταν  
σημαντικό πνευματικό κέντρο με τυπογραφεία, σχολεία κλπ.),  
είτε μέσω της συμμετοχής τους σε μυστικές οργανώσεις τύ-  
που Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο, Φιλόμουσος Εταιρεία Βιέννης  
και Φιλική Εταιρεία, είτε και μέσω της άμεσης συμμετοχής σε  
στρατιωτικά σώματα της επανάστασης.

Παρόμοια παραδείγματα (ευρείας) συμμετοχής σε διάφορα  
στιγμιότυπα της επανάστασης μπορούν ν' αναφερθούν για δι-  
άφορες εθνότητες των Βαλκανίων<sup>69</sup>. Μ' αυτό φυσικά δεν εννο-

69. Το πραγματικό όνομα του επιφανούς στελέχους της Φιλικής, Αθανά-  
σιου Βογορίδη, ήταν Νάτσσο Μπογκόρωφ. Σλαβόφωνος ήταν και ο οπλαρ-  
χηγός Αγγελής Γάτσος στην Πέλλα, ενώ τα ονόματα αρκετών οπλαρχηγών

ούμε ότι οι πληθυσμοί αυτοί έπαιξαν τον ρόλο κάποιων «φιλελλήνων» (αντίστοιχου όσων δυτικών προσέτρεξαν να συμμετάσχουν στην επανάσταση είτε για τυχοδιωκτικούς λόγους που είχαν να κάνουν με οικονομικές απολαβές μισθοφορικού τύπου, είτε για ιδεολογικούς που βασιζόνταν σε μία εξωραϊσμένη αντίληψη του αγώνα των νεοελλήνων ως μια «ανάσταση» του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και των δημοκρατικών ιδεωδών ενάντια στη θεοκρατική σατραπεία), ούτε ότι το '21 αποτέλεσε κάποιου είδους «παμβαλκανική»/πολυεθνική εξέγερση όπως αρέσκει να ισχυρίζεται ένα μέρος της αριστερής ιστοριογραφίας που με το ζόρι προσπαθεί να μετατρέψει τα εθνικιστικά, ριζοσπαστικά κηρύγματα του Ρήγα σε κοινωνικοαπελευθερωτικά μανιφέστα<sup>70</sup>. Μιλάμε για μία εποχή στην οποία οι προσδιορισμοί «Γραικός», «Βούλγαρος», «Ρουμάνος» κλπ. ακόμη διατηρούσαν ένα «προεθνικό» περιεχόμενο, διαφορετικό από αυτό που αντιλαμβάνεται σήμερα η εθνικιστική πρόσληψη και που περισσότερο είχε να κάνει με τη γλώσσα και τον τόπο καταγωγής. Σ' αντίθεση με τον ελληνικό εθνικισμό που αποκρυσταλλωνόταν εκείνη την περίοδο, οι διαικασίες εθνικής συγκρότησης των υπόλοιπων βαλκανικών πληθυσμών θ' αργούσαν ακόμη κάποιες δεκαετίες, κι έτσι σ' αυτό το κενό έρχεται απ' τη μία μεριά ο ελληνικός εθνικισμός να διεκδικήσει, να ενσωματώσει και να ομογενοποιήσει αυτούς τους αλλόγλωσσους πληθυσμούς, κι απ' την άλλη

---

του '21 (ιδίως στην περιοχή της Μακεδονίας) προδίδουν τη σλαβική τους καταγωγή, π.χ. Τσέρνο-Πέτρης, Στογιάνος, Πιτσάβας, αλλά και το «Βούλγαρης» που απαντάται σε μία πλειάδα ατόμων. Τέλος, ενδιαφέρον έχει και ο κατάλογος 1.002 ατόμων (στρατιωτών) που κατέφυγαν στη Ρωσία έπειτα από την αποτυχία της επανάστασης του Ύψηλάντη στη Μολδοβλαχία. Από αυτούς, μόλις οι 503 δήλωσαν Έλληνες-Γραικοί. Από τους υπόλοιπους, 199 δήλωσαν Μολδαβοί, 132 Βούλγαροι, 72 Σέρβοι, 15 Ουκρανοί, 14 Ρώσοι και σε μικρότερους αριθμούς Βλάχοι, Αλβανοί, Τσιγγάνοι, Εβραίοι, εκχριστιανισμένοι Οθωμανοί κ.ά.

70. Σαφώς και στα κείμενα του Ρήγα υπάρχει μία φιλελεύθερη αντίληψη περί διατήρησης και σεβασμού των διαφορετικών θρησκειών που συναντώνται στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ωστόσο κάτι τέτοιο απλά αντανάκλα την υιοθέτηση των αστικών ιδεωδών της εποχής του και σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται κάποιο «ομόσπονδο» πολιτικό σύστημα. Η υπεροχή (πνευματική, πολιτική, πολιτιστική κλπ.) που έδινε στο ελληνικό στοιχείο είναι κάτι το αδιαμφισβήτητο: ο Ρήγας μιλάει για ένα κράτος που θα ονομάζεται «Ελληνική Δημοκρατία», η επίσημη γλώσσα που προτείνει για τη διοίκηση και την εκπαίδευση είναι τα ελληνικά, οι χριστιανοί θα έχουν προτεραιότητα στην απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας κλπ.

μεριά κομμάτια αυτών των πληθυσμών είτε όντως γίνονται ενεργό μέρος των εθνικοποιητικών διαδικασιών (όπως συνέβη, για παράδειγμα, με αλβανόφωνους από την Ύδρα, το Σούλι και διάφορες περιοχές του Μοριά και της Ρούμελης), είτε συμμετέχουν στις επαναστατικές διεργασίες ως υπολείμματα παλιότερων μορφών κοινωνικών σχέσεων και εξουσιών που προσέβλεπαν σε μία ανατίμηση της θέσης τους μέσα στους μηχανισμούς της αυτοκρατορίας (ανεξαρτήτως αλλαγής των υφιστάμενων συνθηκών ζωής). Αυτό που σε κάθε περίπτωση ήταν το πρωτεύον συγκροτητικό στοιχείο αυτών των διαδικασιών (πέρα από μία κοινή αντίληψη καταγωγής από τους αρχαίους Έλληνες), ήταν ωστόσο η θρησκεία. Παρ' όλο που η επανάσταση του '21 σαφώς και ξεκάθαρα διέφερε από προτε-ρες, θρησκευτικού τύπου εξεγέρσεις (μιας και η ταύτιση πλέον γίνεται μ' ένα εθνικό κράτος και μία πολιτική ταυτότητα, όχι μ' έναν θρησκευτικό ηγέτη), το θρησκευτικό στοιχείο όχι μόνο εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο, αλλά αποτελεί και προϋπόθεση, όπως είδαμε, για να λάβει κανείς τη ιδιότητα του «πολίτη». Δεν είναι τυχαίο πως οι ελληνόφωνοι, μα καθολικοί στο θρήσκευμα, κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου δεν συμμετείχαν στην επανάσταση -αντίθετα, υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που τους θέλουν να συνεργάζονται με τους Οθωμανούς ενάντια στους ορθόδοξους ανταγωνιστές τους<sup>71</sup>.

71. Ενδεικτικά, διάφορες μαρτυρίες για τη μη-συμμετοχή των καθολικών ελληνόφωνων των Κυκλάδων στην επανάσταση του '21 (όλα τα παραθέματα έχουν παρθεί από το Θεόδωρος Δημοσθ. Παναγόπουλος «Τα φιλάγραμματα της ιστορίας: Αγνώστες σελίδες γύρω από την επανάσταση του '21, γεγονότα που αποσιώπησε, απέκρυψε και παραποιήσε η επίσημη ιστορία», εκδόσεις Ενάλιος, 2009): «Οι μεν του ανατολικού δόγματος, νησιώται εγείρονται κατά του βαρβάρου δεσποτισμού... οι δε του δυτικού αρνούμενοι παν αίσθημα εθνικόν, κακολογούσι μάλιστα, φρουάσσονται, απειλούσιν ούτε άνθρωποι ούτε χριστιανοί δεικνύμενοι, αλλά την δουλείαν εαυτών προτιμώντες και τους διώκτας της χριστιανικής θρησκείας ασπαζόμενοι... οι ετερόδοξοι αντεβοηθούν τους Τούρκους, εδώ μεν παρεμβάλλοντες μύρια προσκόμματα, εκεί δε σιτίζοντες φρούρια πολιορκούμενα, και πανταχού, κατασκοπεύοντες και προδίδοντες παν ελληνικόν κίνημα...», Ιωάννης Φιλήμων.

«Οι Καθολικοί των Κυκλάδων προτίμησαν την ημισέληνον του σταυρού και την δουλείαν της ελευθερίας... εξαιρουμένων πολλά ολίγων, φανέντων αληθών Ελλήνων, επί του Αγώνως, οι λοιποί αντείπον και αντέπραξαν φανερά και κρυφίως και σχέσεις έλαβαν μυστικάς προς τους εχθρούς του έθνους και χαράν μεγάλην ασυστόλως έδειξαν επί ταις αποτυχίαις των ομογενών», Σπυρίδων Τρικούπης.

«Οι Καθολικοί, καίτοι πάντες σχεδόν Έλληνες το γένος και την ελληνικήν

Στον αντίποδα, τα νησιά του Αργοσαρωνικού ήταν από τις περιοχές που καρποφόρησε η επανάσταση, κι εδώ τίθεται το ερώτημα γιατί η επανάσταση κατάφερε να εξαπλωθεί μονάχα στη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και κάποια νησιά του Αιγαίου, ενώ εστίες εξεγέρσεις υπήρξαν και στην Κρήτη, τη Μακεδονία, την Ήπειρο ή τη Θεσσαλία.

Η προφανής παρατήρηση πως οι περιοχές της νότιας Ελλάδας βρίσκονταν μακρύτερα από τις στρατιωτικές βάσεις των Οθωμανών ισχύει σε πρώτο βαθμό, αλλά δύσκολα μπορεί να ερμηνεύσει συνολικά την αποτυχία της επανάστασης σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι λόγοι θα πρέπει ν' αναζητηθούν πρώτα απ' όλα στην κοινωνική σύνθεση της κάθε περιοχής, τα ιδιαίτερα οικονομικά της γνωρίσματα και την επιτυχία (ή μη) της διείσδυσης του εθνικιστικού λόγου εκεί.

Πιο συγκεκριμένα, μία ειδοποιός διαφορά της βόρειας και νότιας Ελλάδας είχε να κάνει με τις διαφορετικές πορείες που πήρε η «αποσύνθεση» των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην κάθε περιοχή. Στη βόρεια βαλκανική η εξασθένιση των κοινοτήτων οδήγησε στον σχηματισμό μεγάλων έργων ιδιοκτησιών (τσιφλίκια), όπου κατά κύριο λόγο αναπτύσσονταν σχέσεις δουλοπαροικίας. Αντίθετα, στη νότια Ελλάδα και τα νησιά (όπου και κυριάρχησε η επανάσταση) υπήρχε μία διαφορετική

---

γλώσσαν λαλούντες, λόγω μόνον της διαφοράς του θρησκευματος εκώφευσαν εις την φωνήν της πατρίδος και ετήρησαν πράγματι αντεθνικὴν στάσιν καθ' ὅλην τη διάρκειαν του αγώνος», Δημήτριος Πασχάλης.

«Οι Συριανοί αρνήθηκαν να πάρουν μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα. Δεν ξέρω αν τους εκτιμούν οι άλλοι νησιώτες. Σίγουρα, όμως, τους περιφρονούσε το έθνος. Και όταν απελευθερωθεί η Ελλάδα, θα είναι άναξι να απολαύσουν την ευτυχία της, αφού αρνήθηκαν να συμμερισθούν τους κινδύνους», Ολιβιέ Βουτιέ. Αξίζει να σημειωθεί πως συγκεκριμένα η Σύρος (το νησί με την πολυπληθέστερη κοινότητα καθολικών) υπέστη καταστροφές από το ελληνικό ναυτικό κατά τα πρώτα χρόνια της επανάστασης και σώθηκε μόνο με την παρέμβαση ενός γαλλικού πολεμικού.

Την ίδια αντεπαναστατική στάση των ελληνόφωνων καθολικών παρατηρεί και Πέτρος Μέγγους στο οδοιπορικό του: «Αν και πολλοί από τους καθολικούς ήταν ελληνικής καταγωγής, έτρεφαν τόσο μεγάλη έχθρα προς τους άλλους [εν Χριστώ] αδελφούς τους, λόγω της διαφορετικής εκκλησίας, που δεν υπήρχαν περιθώρια παρά για μια πολύ μικρή επικοινωνία ανάμεσά μας και η κάθε πλευρά έβλεπε την άλλη με δυσπιστία. Γενικά εναντιώθηκαν στην επανάσταση» (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σύμωρη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

εξέλιξη: οι σχέσεις συλλογικής κατοχής της γης έτειναν να καταστούν σχέσεις ατομική κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής κυριότητας πάνω στη γη: οι κοτζαμπάσηδες έτειναν να πάρουν τη μορφή της πολιτικής προστασίας και εκπροσώπησης των καλλιεργητών μιας περιοχής και, τέλος, οι καλλιεργητές υπάγονταν όλο και περισσότερο στο εμπορικό κεφάλαιο μέσω της αγοράς. Στις περιοχές αυτές, δηλαδή, η ασιατική τάξη πραγμάτων απονομιμοποιούνταν και το οθωμανικό κράτος θεωρούνταν «εμπόδιο» μπροστά στην οικονομική και πολιτική αυτονομία που γεννιόταν. Αυτός ο υψηλός βαθμός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ήταν που επέτρεψε και την ευρεία διάδοση των νεωτερικών διαφωτιστικών ιδεών -σ' αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Μακεδονία π.χ. στην οποία τα ποσοστά συμμετοχής της Φιλικής Εταιρείας φανερώνουν μία αδυναμία διαμόρφωσης ενός ευρέος και αποτελεσματικού δικτύου<sup>72</sup>.

Στην περίπτωση των νησιών, πάλι, που είχαν αναπτυχθεί περισσότερο τα προηγούμενα χρόνια λόγω της εμπορικής ναυτιλίας (Υδρα, Σπέτσες και Ψαρά), μεγάλο ρόλο έπαιξε η απότομη πτώση του επιπέδου ευημερίας λίγο πριν την επανάσταση. Τέτοιου είδους κρίσεις (που διέψευσαν τις προσδοκίες για συνεχή οικονομική βελτίωση που είχαν διαμορφωθεί μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα) κατέστησαν διάφορες κοινωνικές ομάδες δεκτικές σε βίαιες και ριψοκίνδυνες ενέργειες και, συνακόλουθα, σε εξεγέρσεις ή κι επαναστάσεις.

### **η). Κοτζαμπάσηδες**

Μία κοινωνική ομάδα που έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην επανάσταση του '21 ήταν αυτή των προεστών ή κοτζαμπάσηδων. Για τη συγκεκριμένη «τάξη» καλά κρατάει ένας μύθος που τη θέλει «αντιδραστική» προς την επανάσταση και στόχο του

---

72. Με βάση τους δημοσιευμένους καταλόγους μελών της Εταιρείας, μόλις το 2,3% των μελών ήταν Μακεδόνες (το χαμηλότερο ποσοστό σε σχέση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου). Συγκριτικά, οι Πελοποννήσιοι αποτελούσαν το 37,2% και οι καταγόμενοι από νησιά του Αιγαίου το 12,7%. Επιπλέον, με την εξαίρεση του Γεωργάκη Ολύμπιου, κανένας Μακεδόνας οπλαρχηγός δεν εμφανίζεται να είναι μνημένος στην εταιρεία, σ' αντίθεση με τους Πελοποννήσιους οπλαρχηγούς που φτάνουν τους 41 (Παναγιώτης Στάθης «Επανάσταση στη Μακεδονία-Η απομονωμένη εξέγερση», Τα Αιρετικά #07, 2019).

ένοπλου «λαού» μαζί με την οθωμανική εξουσία. Μια αφήγηση που, παρά απ' το ν' ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, περισσότερο επιχειρεί να επιβεβαιώσει μέσω ιστορικών αναχρονισμών παραδοσιακά απλουστευτικά σχήματα για «αντάρτες, κλέφτες, παλικάρια που 'ναι πάντα ο ίδιος ο λαός» από τη μία, και πλούσια «τζάκια» που δεν στάθηκαν στο ύψος των εθνικών περιστάσεων και αποτέλεσαν «συνεργάτες» του εχθρού από την άλλη. Τα πράγματα, όμως, δεν ήταν ακριβώς έτσι.

Ισχύει, φυσικά, ότι οι προεστοί της Πελοποννήσου δεν ήταν μία τυχαία «κάστα». Μαζί με τα μοναστήρια κατείχαν το 1/3 της παραγωγής της γης και με τα εισοδήματα που αποκτούσαν από εκεί μπορούσαν να πλειοδοτούν για επικερδή συμβόλαια φοροεκμίσθωσης. Γρήγορα οι κοτζαμπάσηδες κατάφεραν ν' ασκούν ουσιαστικά μονοπωλιακό έλεγχο στις τιμές των προϊόντων, μιας και εισέπρατταν τόσο τα ενοίκια όσο και τους φόρους σε είδος και ήταν οι μόνοι που διέθεταν τα μέσα μεταφοράς σε αγορές ή λιμάνια. Δεν μιλάμε, δηλαδή, για κάποιους απλούς «φοροεισπράκτορες», αλλά για άτομα που συντελούσαν στη συσσώρευση κεφαλαίου: με την υπαγωγή των παραγωγών στο κεφάλαιο και τη σταδιακή διάλυση των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, οι κοτζαμπάσηδες αποδείχτηκαν ιδιαίτερα διορατικοί κι ευέλικτοι, αφού ανέλαβαν καινούριους ρόλους και δημιούργησαν δίκτυα επικοινωνίας και συνεργασίας με άλλες κοινωνικές ομάδες. Πλέον οργάνωναν την παραγωγή προσανατολίζοντάς την στις επιταγές της αγοράς, αναλάμβαναν τις επαφές με τους εμπόρους, τους χωρικούς και μέλη της κεντρικής διοίκησης, είχαν δικούς τους υπαλλήλους και γραμματικούς, προσωπικούς γιατρούς και υπηρέτες, αποκλειστική ένοπλη φρουρά (οι λεγόμενοι «κάποι») που φυλούσαν την περιουσία τους, όχι από τους Τούρκους, φυσικά, μα από τους κλέφτες «συμπατριώτες» τους. Έτσι, άρχισαν να λειτουργούν ως πολιτικοοικονομικοί εκπρόσωποι των αγροτών, αποκτώντας κυρίαρχη θέση στη διαδικασία κοινωνικής μεταβολής, κάτι που διέλυσε την παραδοσιακή συμμαχία τους με τις οθωμανικές αρχές (η γερουσία που συγκροτούνταν από τους κοτζαμπάσηδες συνεργόταν στην Τριπολιτσά και είχε συμβουλευτικό ρόλο κοντά στον πασά). Παρά την επιφυλακτικότητά τους, παρά την κατόπιν εκβιασμό (σε κάποιες περιπτώσεις) προσχώρησή τους στην επανάσταση, δεν ήταν καταρχήν εχθρικοί σε αυτήν,

κι ας αναγκάστηκαν να εμπλακούν (έστω και την τελευταία στιγμή) από τον φόβο ότι αν μείνουν αμέτοχοι τα γεγονότα θα τους ξεπεράσουν, ότι θα μπορούσε η ίδια η επανάσταση να στραφεί εναντίον τους κι αυτοί να βρεθούν από τη μεριά των «ηττημένων»<sup>73</sup>. Οπωσδήποτε αποτελούσαν το συντηρητικότερο στοιχείο της επανάστασης, οπωσδήποτε έψαχναν εγγυήσεις για να μη χάσουν τα κεκτημένα τους και ήταν το κοινωνικό στρώμα που ήταν περισσότερο συνδεδεμένο με τους Οθωμανούς, αλλά παραμένει το γεγονός πως τους ήταν και απόλυτο σύμφωρο ν' αντικαταστήσουν την οθωμανική εξουσία. Σίγουρα δεν ήταν αυτοί που «προετοίμασαν» την επανάσταση, κι ούτε αυτή ήταν όπως θα ήθελαν να είναι, όμως δεν την «πρόδωσαν», την κάλυψαν καθ' όλη τη διάρκειά της και φυσικά προσπάθησαν σε διάφορες στιγμές να τη διαβρώσουν από τους δημοκρατικούς προσανατολισμούς της. Οι μοναδικές στιγμές που κοτζαμπάσηδες κινήθηκαν ανοιχτά εναντίον επαναστατικών δυνάμεων τασσόμενοι με (ή εξυπηρετώντας) την οθωμανική εξουσία, ήταν όταν αυτές απειλούσαν την πρωτοκαθεδρία τους -κι αυτές οι στιγμές ήταν ελάχιστες κατά τη διάρκεια της επανάστασης<sup>74</sup>.

### θ). Κλέφτες/αρματολοί

Στον «αντίθετο πόλο» του απλουστευτικού σχήματος που αναφέραμε πριν, βρίσκονταν οι γνωστοί κλέφτες και αρματολοί. Δύο ομαδοποιήσεις-συγκοινωνούντα δοχεία, μιας και οι αρματολοί (ένας θεσμός που εισήγαγε το ίδιο το οθωμανικό καθεστώς για να διαχειριστεί το φαινόμενο των κλεφτών μέσω της φύλαξης γεωγραφικών περασμάτων στα οποία οι τελευταίοι ενέδρευαν και ελέγχου της δράσης τους) συνήθως στρατολο-

73. «Επετάξαμε τις ωραιές μας γούνες και εφορέσαμε την τραγόκαπα του ραγιά», έλεγε χαρακτηριστικά ο προεστός Κανέλλος Δεληγιάννης («Οι πολλοί εμφύλιοι πόλεμοι του 1821», <https://rproject.gr/>).

74. Σ' αυτό το πλαίσιο δεν εντάσσουμε φυσικά τις «εμφύλιες» διαμάχες μεταξύ των πολιτικών παρατάξεων της επανάστασης (στις οποίες οι κοτζαμπάσηδες και οι ιδιωτικοί τους στρατοί πήρανε μέρος τασσόμενοι άλλοτε με τη μία παράταξη και άλλοτε με την άλλη). Εννοούμε στιγμές στις οποίες υπήρχε όντως μία κοινωνική κίνηση που αμφισβητούσε την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, όπως συνέβη στη Σάμο με τους λεγόμενους «καρμανιόλους» (οπαδούς του πνεύματος της Γαλλικής Επανάστασης που εναντιώνονταν στην εξουσία των προυχόντων του νησιού) και τους «καλικάντζαρους» (οι προύχοντες του νησιού).

γούνταν μέσα από τους ίδιους τους κλέφτες -ιδίως τους ικανότερους από αυτούς. Αυτό συχνά είχε ως αποτέλεσμα μία «ισορροπία δυνάμεων», μέσω της οποίας όλες οι πλευρές ήταν ευχαριστημένες: οι οθωμανικές αρχές δαπανούσαν μόνο όσα ήταν απαραίτητα στους αρματολούς ώστε αυτοί να διατηρούν έναν βαθμό δημόσιας τάξης· οι αρματολοί έκαναν μόνο όσα ήταν απαραίτητα για να συγκρατήσουν τους κλέφτες ώστε να δικαιολογήσουν τον μισθό τους· και, τέλος, οι κλέφτες επιδίδονταν σε όσες μόνο ληστείες ήταν απαραίτητες ώστε να συντηρούνται, χωρίς παράλληλα να προκαλούν μεγάλες αντιδράσεις.

Μέσα στα χρόνια διατηρήθηκε μία εξιδανικευμένη μορφή των κλεφτών ως η κύρια έκφραση «ελληνικότητας» και «αντιστασιακότητας», σχηματίζοντας μία εικόνα «Ρομπέν των Δασών» που ήταν αγαπητοί από τον απλό λαό και αποτελούσαν τον «φόβο και τον τρόμο» των οθωμανικών αρχών που δεν κατάφεραν να καταστείλουν τη δράση τους<sup>75</sup>. Ωστόσο ο μαζικός διωγμός τους από την Πελοπόννησο το 1806 δείχνει μία διαφορετική εικόνα: 300 με 400 κλέφτες βρήκαν τον θάνατο και πολλοί αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα Επτάνησα, μην μπορώντας ν' αντιμετωπίσουν μία αποφασιστική τουρκική επίθεση. Ακόμα περισσότερο, το εχθρικό κλίμα απέναντί τους δεν περιορίστηκε στους Οθωμανούς, αλλά συμπεριελάμβανε την ορθόδοξη εκκλησία που τους αφόρισε, τους κοτζαμπάσηδες που ουσιαστικά συνεργάστηκαν με τις οθωμανικές αρχές, καθώς και τον ντόπιο πληθυσμό ο οποίος δεν είχε καμία υποστηρικτική διάθεση απέναντί τους (μάλλον το ακριβώς αντίθετο συνέβαινε<sup>76</sup>). Το χειρότερο απ' όλα ήταν ότι ακόμα και μέσα στους ίδιους τους κόλπους των κλεφτών, οι προδοσίες συγγενών και φίλων με αφορμή χρηματικές αμοιβές δεν ήταν κάτι που απουσίαζε<sup>77</sup>.

---

75. Άλλωστε ας μην ξεχνάμε πως τ' απομνημονεύματα της επανάστασης γράφτηκαν κατά κύριο λόγο είτε από κοτζαμπάσηδες, είτε από τους γραμματείς των στρατιωτικών. Γι' αυτό κι απ' τη μία μεριά θα βρει κανείς μαρτυρίες που θεωρούν τους κλέφτες κοινούς εγκληματίες, κι από την άλλη περιγραφές που σκιαγραφούν μία εικόνα ηρώων που πολεμούσαν τόσο τους Τούρκους όσο και τους ντόπιους συνεργάτες τους.

76. «Μονάχα μπαρούτι και βόλια έχουμε για σας», αποκρίθηκαν ειρωνικά οι κάτοικοι του χωριού Βέρβενα στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη όταν αυτός ζήτησε προμήθειες. Ακολούθησε ο εκδικητικός εμπρησμός του χωριού (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη 2017).

77. Παραμένοντας στην περίπτωση του Κολοκοτρώνη, ο συμπέθερός του,

Γενικότερα θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι κλέφτες, μακράν του ν' αποτελούν κάποια ριζοσπαστική-απελευθερωτική πρόταση, αποτελούσαν έναν πολιτικό-στρατιωτικό σχηματισμό που διεκδικούσε τη δική του θέση μέσα στο πλαίσιο των ασιατικών σχέσεων εξουσίας που βασιζόνταν στην πολεμική αριστοκρατία. Ούτε «κοινωνικοί ληστές» ήταν (με την έννοια ότι έκλεβαν τους πλούσιους για να τα δώσουν στους φτωχούς), ούτε εθνικοί ήρωες· μάλλον ένα σύμπτωμα της φτώχειας των βουνών και μια απόπειρα για να ξεπεραστεί αυτή. Οι κοινοί χωρικοί ήταν συχνά στόχος των ληστρικών καταδρομών τους<sup>78</sup>, κι επιπλέον οι τελευταίοι επιβαρύνονταν και μ' έναν ακόμη τρόπο: θεωρούνταν συλλογικά υπεύθυνοι για την αποζημίωση των ταξιδιωτών που ληστεύονται στην περιοχή τους -δηλαδή τα κατεξοχήν θύματα της δράσης των κλεφτών.

Όσον αφορά την ενεργητική εμπλοκή των κλεφτών στην επανάσταση του '21, αυτή σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στη συστηματική προσπάθεια των οθωμανικών αρχών να καταπολεμήσουν τη ληστεία τα προηγούμενα χρόνια, η οποία εξανάγκασε πολλούς κλέφτες και άλλες ορεινές πολεμικές κοινότητες (π.χ. Σουλιώτες) να καταφύγουν πρόσφυγες στα Επτάνησα ή τη νότια Ρωσία και τη Μολδοβλαχία. Αφού βρήκαν προσωρινά απασχόληση σε ευρωπαϊκά στρατιωτικά σώματα κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, έμειναν άνεργοι και χωρίς εισοδήματα όταν τα σώματα αυτά διαλύθηκαν μετά τη λήξη των πολέμων. Συνεπώς μία προοπτική ένοπλης αντιπαράθεσης (με πολλά οικονομικά οφέλη για τους ίδιους) στον τόπο καταγωγής τους τους φαινόταν κάτι παραπάνω από ελκυστική. Γιατί οι «καπεταναίοι» της επανάστασης δεν ήταν απλοί στρατιωτικοί ηγέτες -ήταν κυβερνήτες των περιοχών τους και επωφελού-

---

Κων/νος Δουράκης, προσπάθησε ανεπιτυχώς να τον δηλητηριάσει για να τον παραδώσει στους Τούρκους.

78. Ο Βρετανός φιλέλληνας και ιστορικός George Finlay γράφει: «[...] οι άνθρωποι αυτοί ήταν απλοί ληστές, οι οποίοι λεηλάτησαν τους Έλληνες όσο δεν τους λεηλάτησαν ποτέ οι Τούρκοι» (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2018). Ο Γιάννης Βλαχογιάννης αναφέρει: «Τα κατορθώματα του Ζαχαριά και των Κολοκοτρωναίων, αν και δοξάζονται με ποιήματα και πομπώδη πεζογραφήματα, ήταν έργα ληστών και κατσιαοκλεφτών. Ζούσαν αυτοί από το φτωχό χριστιανό χωριάτη και σπάνια τολμούσανε να ληστέψουν κοτζάμπαση κι ακόμα σπανιότερα τούρκον αγά» («Τυχοδιώκτες και μαχαιροφόροι: ο πραγματικός βίος και πολιτεία των κλεφταρματολών το '21», <https://www.freeinquiry.gr/>).

νταν υλικά από αυτήν τους τη θέση. Τα εκατοντάδες χωριά, με τους χιλιάδες κατοίκους και τα χιλιάδες αιγοπρόβατα, άλογα ή βοοειδή που βρίσκονταν μέσα στην επικράτεια των περιοχών τους, τούς έδιναν μία ασφαλή βάση, τα μέσα για να πληρώνουν τους άνδρες τους και, φυσικά, το κύρος για να διεκδικήσουν μία θέση επιρροής μέσα στις επαναστατικές διεργασίες. Κι αυτός ο αναβαθμισμένος ρόλος τους ήταν μία από τις βασικές εκφράσεις των κοινωνικών αντιθέσεων που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης.

### **ι). Κοινωνικές αντιθέσεις της επανάστασης**

Όταν μιλάμε για «κοινωνικές αντιθέσεις» μέσα στην επανάσταση του '21, δεν εννοούμε κάτι άλλο απ' το ότι οι Έλληνες δεν ήταν ένα ενιαίο κοινωνικό σύνολο, κι ότι η ενότητα εναντίον των Οθωμανών και οι θρησκευτικοί ή γλωσσικοί δεσμοί δεν εξαφάνιζαν κάθε διαφορά που τους χαρακτήριζε. Στην πραγματικότητα μιλάμε για μία κοινωνία διαιρεμένη σε απίστευτο βαθμό. Η επανάσταση του '21 (όπως και κάθε άλλη επανάσταση) θα πρέπει να προσεγγίζεται ως μία διαδικασία που εδράζεται σ' ένα πολύπλεγμο κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων. Όλες αυτές οι κοινωνικές φιγούρες που μελετήσαμε πρωτίτερα συνέστησαν το επαναστατικό υποκείμενο και μπήκαν στην επαναστατική διαδικασία με διαφορετικά κίνητρα, στόχους και οικονομικοκοινωνικές ορίζουσες που αντανακλούσαν διαφορετικές κουλτούρες, ιδεολογίες, συμφέροντα και πολιτικά προτάγματα. Αυτό το πράγμα έκανε τις κοινωνικοπολιτικές συμμαχίες που σχηματίζονταν ν' αναδιατάσσονται συνεχώς ανάλογα με τους συσχετισμούς δύναμης, αλλά και τις αλλαγές που επέφερε η επαναστατική διαδικασία στην κουλτούρα και τις πολιτικές στρατηγικές των κοινωνικών υποκειμένων. Μιλάμε εδώ για τις λεγόμενες «εμφύλιες» συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της επανάστασης, οι οποίες ξεσπούσαν με αφορμή διάφορα πολιτικά και πολιτειακά ζητήματα, όπως το τι μορφή θα είχε το κράτος (συγκεντρωτικό ή ομοσπονδιακό), ποιος θα ήταν ο ρόλος των στρατιωτικών, των κοτζαμπάσηδων και των ευρύτερων κοινωνικών μαζών σ' αυτό, το αν θα διατηρούνταν οι τοπικές δομές εξουσίας, διάφορα συνταγματικά ζητήματα κλπ. Αν και η εθνική ιδεολογία αρέσκεται να «διαβάζει» (και να παρουσιάζει) αυτές τις συγκρούσεις ως μία «αυτοκαταστροφική», παράπλευρη και «εσωτερική» διάσταση του απελευθερωτικού αγώνα του έθνους απέναντι στον ξένο κατακτητή, ως «άτυχα» συμβάντα και συνέπειες μιας «διχόνοιας», εμείς

βλέπουμε αυτές τις πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις ως συστατικά στοιχεία μιας επαναστατικής διαδικασίας που εδράζονται στους κοινωνικούς ανταγωνισμούς που μαίνονταν τα προηγούμενα χρόνια στον ελλαδικό χώρο και οξύνθηκαν ακόμα παραπάνω μέσα στο στρατόπεδο των επαναστατημένων Ελλήνων καθ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης του '21.

Υπό αυτό το πρίσμα δεν είναι δύσκολο να ερμηνεύσουμε τις συμπεριφορές όλων αυτών των κοινωνικών ομάδων ή να κατανοήσουμε τους λόγους για τον σχηματισμό των περιήφημων «πολιτικών παρατάξεων» κατά τη διάρκεια της επανάστασης του '21. Οι κοτζαμπάσηδες επιθυμούσαν μία οθωμανική κοινωνία απλά χωρίς τους Τούρκους, δηλαδή να καταλάβουν αθόρυβα τις θέσεις που είχαν μείνει κενές και να εξακολουθήσουν να ασκούν την ισχύ και την επιρροή που είχαν τα προηγούμενα χρόνια. Οι οπλαρχηγοί αποσκοπούσαν στο ν' αποκτήσουν για τον εαυτό τους αντίστοιχες ανεξάρτητες σατραπείες και να γίνουν οικονομικά αυτόνομοι -οι εποχές που έδειχναν έναν κάποιο σεβασμό στ' αφεντικά τους όταν εργάζονταν για λογαριασμό τους ως «κάποι» είχαν περάσει<sup>79</sup>. Αντίστοιχα, οι αρματολοί της Στερεάς Ελλάδας που ούτως ή άλλως είχαν έναν ηγετικό ρόλο στην περιοχή τους, περιχαρακώθηκαν ακόμα περισσότερο στα γεωγραφικά διαμερίσματα που ήλεγχαν με σκοπό την αδιαμφισβήτητη και πλήρη κατοχύρωση των μικροεξουσιών τους. Οι Φαναριώτες, από την άλλη, μπορεί να είχαν μία κάποια ιδέα για το πώς συγκροτείται ένα κράτος δυτικού τύπου, αλλά δεν είχαν καμία απήχηση στους ντόπιους πληθυσμούς, καμία οικογενειακή επιρροή (με την εξαίρεση του Δημήτριου Ύψηλάντη). Τα χρήματα και τα εφόδια που έφεραν τους εξασφάλισαν μία θέση επιρροής, αλλά για να τη διατηρήσουν έπρεπε να συμβιβαστούν με τους ανταγωνισμούς της ελληνικής πραγματικότητας: να εκμεταλλευθούν τις βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα στους οπλαρχηγούς και τους κοτζαμπάσηδες, τις τοπικές αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες περιοχές κλπ. Τέλος, τα πλατιά αγροτικά στρώματα, γερά εξαρτημένα

79. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «κάπου» που απέκτησε τεράστια επιρροή και δύναμη με το ξέσπασμα της επανάστασης αποτελεί ο Κολοκοτρώνης. Παρ' όλο που οι Δελιγιαννέοι είχαν ξοδέψει ολόκληρη περιουσία για να τον έχουνε στη δούλεψή τους, αυτός συνειδητοποίησε πως ο πόλεμος τον ωφελούσε τόσο πολύ ώστε έπαψε να είναι ένας πειθήνιος υπάλληλος: επέβαλε τον έλεγχό του σε πολυάριθμα χωριά, τα ανάγκαζε να καταβάλλουν εισφορές, προσέλαβε κατώτερους οπλαρχηγούς στη δούλεψή του και γρήγορα μεταμορφώθηκε σε σημαντική πολιτική φυσιογνωμία.

από τις τοπικές ελίτ, σπάνια είχαν αυτόνομη φωνή ή πολιτική δράση στην επανάσταση. Ευελπιστώντας στη φοροελάφρυνση, την αύξηση της καλλιεργούμενης γης και τη γενικότερη βελτίωση της θέσης τους μέσα στην κοινωνική κλίμακα, στήριξαν τους οπλαρχηγούς ως αντιπάλους των προεστών, αλλά κυρίως είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους σε μία δίκαιη διακυβέρνηση από έναν φιλόπτωχο ηγεμόνα που θα κυριαρχούσε στους τοπικούς προύχοντες (βλέπε τη λαϊκή απήχηση του Ύψηλάντη στις αρχές της επανάστασης και του Καποδίστρια στο τέλος της). Η συμμετοχή τους, ωστόσο, ως αυτόνομο συλλογικό σώμα στις κεντρικές πολιτικές διαμάχες ήταν έξω από τους πολιτισμικούς ορίζοντές τους.

Αν και η κυρίαρχη αφήγηση συχνά περιορίζει τις διαμάχες όλων των παραπάνω μεταξύ δύο διακριτών στρατοπέδων («στρατιωτικοί» και «πολιτικοί»), αυτό το σχήμα κρίνεται αρκετά απλουστευτικό -πέρα απ' το ότι αναπαράγει μία ούτως ή άλλως προβληματική παράδοση που θέλει ν' αναδείξει τον «αγνό», λαϊκό παράγοντα έναντι των εκπροσώπων ξένων ή ιδιοτελών συμφερόντων. Η αλήθεια είναι ότι οι διασπάσεις ήταν πολύ περισσότερες και δημιουργούνταν για διάφορες αιτίες. Για παράδειγμα, οι έριδες μεταξύ των οπλαρχηγών και των κοτζαμπάσηδων πήγαζαν κατευθείαν από το γεγονός πως οι πρώτοι ήταν πρώην κλέφτες ή κάποι, δηλαδή έμμισθοι προστάτες των συμφερόντων των κοτζαμπάσηδων. Συνεπώς οι περισσότεροι οπλαρχηγοί είτε συνιστούσαν απειλή παλιότερα εναντίον τους από τη θέση του κλέφτη, είτε ήταν πρώην υφιστάμενοί τους που τώρα πλέον βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση<sup>80</sup>. Όσον αφορά τους Φαναριώτες, τους εμπόρους της ελληνικής διασποράς και άλλους ελεύθερους επαγγελματίες που

80. Σ' ένα «άγνωστο» επεισόδιο της Α' Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος προτείνει στον Κολοκοτρώνη να εξοντώσουν όλους όσους ήταν εναντίον τους (Φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες, νησιώτες κλπ.) εκείνη τη στιγμή που τους είχαν συγκεντρωμένους σ' ένα μέρος, και να επιβάλουν αυτό που ο Κολοκοτρώνης ονόμαζε «γκουβέρνο μιλιτάρε». Ο τελευταίος, τελικά, αρνείται και συμβουλεύει τον Ανδρούτσο να κάτσει ήσυχος γιατί: «θα λένε οι ξένοι ότι οι Έλληνες έγιναν Καρμπονάροι, αλληλοσφάζονται αναμεταξύ τους και δεν σέβονται τις ηγεσίες τους» («Οι πολλοί εμφύλιοι πόλεμοι του 1821», <https://rproject.gr/>). Ο Γέρος του Μοριά, όμως, είχε κι άλλον έναν λόγο για να μην επιθυμεί μία άμεση σύγκρουση με την ολιγαρχία της Πελοποννήσου: πίστευε ότι μία συμβιβαστική στάση θα τον βοήθουσε να ξεφορτωθεί την κακή φήμη που τον ακολουθούσε σαν παλιό κλέφτη, όπως και να κατευνάσει τη γενική κατακραυγή εναντίον της οικογένειάς του για εγκλήματα που είχαν διαπράξει παλιότερα.

είχαν μορφωθεί στο εξωτερικό, το όραμα τους για την κρατική συγκρότηση μιας επαναστατημένης Ελλάδας ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με διάφορα από τα συμφέροντα των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων: π.χ. η συνταγματικότητα (ατομικά δικαιώματα, εκλογές κλπ.) έβρισκε έρεισμα στις κατώτερες τάξεις<sup>81</sup>, αλλά προσέκρουε στα συμφέροντα των πατροπαράδοτων εξουσιών των κοτζαμπάσηδων· η κοσμικότητα και η διακοπή των ιδιαίτερων εξουσιών της εκκλησίας ήταν κάτι που φυσικά έβρισκε αντίθετους τους ηγέτες της· οι δυτικοί νομικοί κώδικες περιόριζαν παραδοσιακές εξουσίες που ίσχυαν για χρόνια· τέλος, ένας τακτικός στρατός ελεγχόμενος από μία κεντρική κυβέρνηση και εκπαιδευμένος με δυτικοευρωπαϊκές μεθόδους ήταν μία προοπτική που προκαλούσε την εχθρότητα των οπλαρχηγών. Αυτή η εχθρότητα προς τον σχηματισμό μίας κεντρικής κυβέρνησης ήταν ένα σημείο σύγκλισης μεταξύ προεστών και καπεταναίων, μιας και οι δύο θεωρούσαν πως στις επαρχίες τους είχαν πατροπαράδοτα δικαιώματα τα οποία απειλούνταν να περιοριστούν από μία ξένη προς τον τόπο τους διοίκηση<sup>82</sup>. Εξαίρεση αποτέλεσε μία κρίσιμη μάζα οπλαρχηγών που, έχοντας υπηρετήσει σε ξένους, ευρωπαϊκούς στρατούς, απέκτησαν κοινά σημεία ανάλυσης με όσους Έλληνες είχαν έρθει από την Ευρώπη. Μολονότι κι αυτοί εμφορούνταν από έντονα στοιχεία παραδοσιακής κουλτούρας, προσχώρησαν στη «φιλελεύθερη» παράταξη, μιας κι αυτή ήταν που έδειχνε πρόθυμη να ικανοποιήσει με σχετική επάρκεια τις κοινωνικές τους επιδιώξεις

---

81. Είναι χαρακτηριστικό ότι εξαγριωμένα πλήθη προσπάθησαν σε δύο περιπτώσεις (στα Βέρβενα και τη Ζαράχοβα) να λιντσάρουν τους κοτζαμπάσηδες όταν αντελήφθησαν ότι οι τελευταίοι αντιτίθονταν στους σχεδιασμούς για συνταγματικές θεσμίσεις, αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις και ενιαία διοίκηση. Τελικά τα πνεύματα ηρεμούσε πάντα ο Γέρος του Μοριά («Έλληνες... τους είπε, να συχάσετε. Να σκοτώσετε τους Άρχοντας θέλετε πάλι; Μη φοβάστε, κλεισμένους τους έχουμε στον Πύργο σαν πουλιά, μα δεν έχουν φτερά για να πετάξουν. Κι αντίς πριν σκεφτούμε τους σκοτώσουμε, τους σκοτώνουμε μετά μια ώρα αφού σκεφτούμε, αν τόβρουμε σωστό να σκοτωθούν. Εδώ τους έχουμε. Εγώ σας τους παραδίνω. Έχετε λοιπόν υπομονή...»), (Γιάννης Σκαρίμπας «Το 1821 και η αλήθεια», Κάκτος, 1995).

82. Αυτός ήταν και ο λόγος που από νωρίς οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου συγκρότησαν την Πελοποννησιακή Γερουσία με σκοπό να διασφαλίσουν όσο μπορούσαν την προεπαναστατική αυτονομία των περιοχών τους από τα όργανα και τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας. Κεντρική φυσιογνωμία αυτού του τοπικιστικού, συντηρητικού και «ομοσπονδιακού» ρεύματος ήταν ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης.

για στρατιωτικούς βαθμούς, μισθούς κλπ<sup>83</sup>. Η φιλελεύθερη και συγκεντρωτική τάση, τέλος, ήταν αυτή που είχε ως βάση της τους νεοεισαγόμενους αστικοδημοκρατικούς θεσμούς. Επρόκειτο για την κατ' εξοχήν αστικοφιλελεύθερη πτέρυγα της επανάστασης στην οποία εντάσσονταν τα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά, αλλά και οι οπλαρχηγοί της Ρούμελης<sup>84</sup>.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο ν' αναφέρουμε πως οι διχόνοιες μεταξύ των παραπάνω περιοχών δεν πήγαιναν μονάχα από ζητήματα αντιπροσωπείας (μιας και καθεμία από αυτές τις περιφέρειες επιζητούσε την αναγνώριση της δικής της θέσης και των δικών της τοπικών συμφερόντων σε οποιαδήποτε κεντρική εξουσία). Οι αιτίες τέτοιων συγκρούσεων ήταν αρκετά βαθύτερες, φανέρωναν μακροχρόνιες τοπικές έριδες, αντιπαραθέσεις και διαφορές κουλτούρας και πολύ λίγο θύμιζαν ένα συγκροτημένο έθνος όπως θα ήλπιζαν κάποιιοι: οι Ρουμελιώτες αντιλαμβάνονταν τους πιο ευκατάστατους και φιλήσυχους Πελοποννήσιους σαν αναξιόπιστους και παρηκμασμένους· οι Πελοποννήσιοι, με τη σειρά τους, θεωρούσαν τους Ρουμελιώτες καθυστερημένους πολιτισμικά και άξεστους· οι νησιώτες, τέλος, περιφρονούσαν συνολικά όλους τους στεριανούς. Ακόμα και στο εσωτερικό διαφόρων περιοχών υπήρχαν αντιζηλίες: οι Πελοποννήσιοι ήταν διασπασμένοι ανάμεσα στις φατρίες της Αρκαδίας (π.χ. Δεληγιάννηδες) και της Αχαΐας (Ζαΐμης, Λόντος κ.ά.), οι Μανιάτες θεωρούνταν ανέντιμοι και επαίσχυντα πλεονέκτες απ' τους υπόλοιπους Πελοποννήσιους, ενώ η Ύδρα και οι Σπέτσες ποτέ δεν τα πήγαιναν καλά. Περαιτέρω αντιπαραθέσεις είχαν να κάνουν ακόμα και με «λογαριασμούς του παρελθόντος» διάφορων στρατιωτικών σωμάτων: για παράδειγμα, Ρουμελιώτες και Ηπειρώτες οπλαρχηγοί που είχαν θητεύσει στην αυλή του Αλή Πασά (οι λεγόμενοι και «αληπασαλίδες») δεν τα πήγαιναν καθόλου καλά με τους Σουλιώτες ομόλογούς τους, με τους οποίους είχαν έρθει σ' ένοπλη αντιπαραθέση κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Αλή Πασά εναντίον του Σουλίου. Και μέσα σ' όλο αυτό το σκηνικό αμοιβαίας εχθρότητας, δυσπιστίας και καχυποψίας συνέχιζαν να υφίστανται αδιάκοπα μεταβαλλόμενες συμμαχίες και «λυκοφιλίες» ανάμεσα σε σόγια, άτομα κλπ.

74

83. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελεί ο Κολοκοτρώνης που από νωρίς τάχθηκε στο πλευρό του Ύψηλάντη με σκοπό τη συγκρότηση κεντρικής κυβέρνησης και ενιαίου κοινοβουλίου.

84. Η τάση αυτή εκπροσωπούσαν κυρίως από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Θεόδωρο Νέγρη.

Αντιλαμβανόμαστε απ' όλα τα παραπάνω πως η έννοια της «πατρίδας» πολλές φορές εξαντλούνταν μέσα στα όρια μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής και μοναδική μέριμνα ήταν η διασφάλιση αυτού του τόπου, των ανθρώπων του και των σχέσεων κυριαρχίας που τον συγκροτούσαν<sup>85</sup>. «Τόποι» όχι μόνο με μία γεωγραφική έννοια, αλλά και ιστορικοκοινωνική, δηλαδή με τους ξεχωριστούς θεσμούς, παραδόσεις, ιεραρχίες τους κλπ. Το γεγονός αυτό φαινομενικά μόνο έρχεται σ' αντιπαράθεση με το γεγονός πως η επανάσταση του '21 ως εθνικά συγκροτητική διαδικασία διέλυε (λιγότερο ή περισσότερο βίαια) τέτοιες κοινότητες και ιδεολογικά σχήματα ώστε να τα ομογενοποιήσει σ' ένα νεωτερικό, εθνικό πλαίσιο. Αν και σαφώς τέτοιου είδους επαναστάσεις λειτουργούν ως τομή μέσα στην ιστορία, θα πρέπει να έχουμε στο νου μας πως αυτές οι μεταβολές δεν συνεπάγονται μία άμεση, αυτόματη και πλήρη ανατροπή προηγούμενων κοινωνικών σχηματισμών. Στοιχεία του παρελθόντος μπορεί να εκπίπτουν, αλλά μπορεί και ν' αντιστέκονται και να προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες, όπως για παράδειγμα νοοτροπίες που συνεχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη συμπεριφορά ατόμων και ομάδων, παρ' όλο που η κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα με την οποία συνδέονται έχει καταρρεύσει<sup>86</sup>. Το «πέρασμα», δηλαδή, δεν

---

85. Κι αυτό ο τοπικισμός πολλές φορές έφτανε στο σημείο να διακυβεύσει την ίδια την πορεία της επανάστασης. Για παράδειγμα, μετά την ήττα του Δράμαλη (1822) και μέχρι την έλευση του Ιμπράημ (1825) ο Μοριάς δεν αντιμετώπισε οθωμανική εισβολή. Παρ' όλα αυτά, ελάχιστοι Πελοποννήσιοι (κυρίως επαγγελματίες στρατιωτικοί) συνέδραμαν τους Ρουμελιώτες που αντιμετώπιζαν οθωμανικές εκστρατείες. Τραγικό παράδειγμα αδιαφορίας εκ μέρους των υπόλοιπων Ελλήνων αποτελεί και το Μεσολόγγι: ενώ οι υπερασπιστές του βρίσκονταν σε απελπιστική κατάσταση, οι οπλαρχηγοί του Μοριά δεν έκαναν καμία προσπάθεια για να «τραβήξουν» τον Ιμπράημ μακριά απ' την πόλη, η κεντρική κυβέρνηση του Ναυπλίου ελάχιστα έκανε για να εφοδιάσει τους πολιορκουμένους και οι γνωστότεροι Ρουμελιώτες στρατιωτικοί ηγέτες όπως ο Γκούρας ή ο Καραϊσκάκης έδειχναν πλήρη αδιαφορία για διάφορους πολιτικούς ή τοπικιστικούς λόγους. Αξίζει να σημειωθεί πως ο τελευταίος, λίγο καιρό πριν είχε επιτεθεί ο ίδιος με 150 άνδρες και μια ομάδα Σουλιωτών στο Μεσολόγγι, καταλαμβάνοντας κάποια φυλάκιά του πριν απωθηθεί από τις ελληνικές δυνάμεις.

86. Δεν είναι τυχαίο ότι τα πρώτα ελληνικά συντάγματα όριζαν σαφώς πως κάθε βουλευτής εκπροσωπούσε το έθνος και όχι την περιφέρειά του. Σήμερα μπορεί να είναι περιττό να διευκρινίζεται πως ένας βουλευτής δεν είναι τοπάρχης εντεταλμένος να υπερασπίζεται στη βουλή τα τοπικά του συμφέροντα, ωστόσο αν μεταφερθούμε στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, μέχρι και τη δεκαετία του '90 τουλάχιστον μπορούσε κανείς να παρατηρήσει

είναι ανατρεπτικό με τη γραμμική έννοια του όρου -μέρη και επίπεδα της κοινωνίας μπορεί ακόμα να είναι φορείς αντιστάσεων, αντινομιών και παλινδρομήσεων, παρ' όλο που συσχετισμοί εξωτερικών ή εσωτερικών παραγόντων συντείνουν σε μία πορεία αποδέσμευσης από το παρελθόν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

### *ια). Η υλική διάσταση του αγώνα*

Πέρα από τις εμφύλιες διαμάχες, στο ίδιο πλαίσιο δειγμάτων μιας όχι-και-τόσο-εθνικής στάσης εντάσσονται και άλλα περιστατικά της επανάστασης που φανερώνουν τα λίγο-πολύ υλικά κίνητρα συμμετοχής σε αυτήν. Κι αν για την πρώτη περίπτωση των εμφύλιων συγκρούσεων η εθνική ιστοριογραφία έχει καταφέρει να τις εντάξει ομαλά στην κυρίαρχη αφήγηση μέσω του σχήματος των ανταγωνισμών για τη μερίδα της εξουσίας μεταξύ πατριωτών αγωνιστών, στη δεύτερη περίπτωση τα πράγματα δυσκολεύουν, μιας κι εδώ μιλάμε για περιπτώσεις που φανερώνουν μία «έλλειψη» εθνικού φρονήματος (όπως θα την εννοούσαμε σήμερα και όπως μας διδάσκει η επίσημη ιστορία ότι υπήρχε και τότε), μία επίμονη τάση προς τον θησαυρισμό ακόμα κι αν αυτός γίνεται εις βάρος συμπατριωτών, μία ελαστικότητα στην αλλαγή στρατοπέδων κλπ.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα κοινωνικό σύνολο που θεωρήθηκε το κατεξοχήν παράδειγμα πατριωτισμού, αυτοθυσίας και απαρέγκλιτης αφοσίωσης στις πατροπαράδοτες αξίες της φυλής ή της «φάρας», αυτό των Σουλιωτών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ιστορική παράδοση βρίθκει από αναφορές για την «αυτονομία» που είχαν καταφέρει ν' αποσπάσουν οι Σουλιώτες από την Ύψηλή Πύλη χάρη στο ατίθασο πνεύμα τους, για τις αλλεπάλληλες εκστρατείες του Αλή Πασά εναντίον τους που τελικά μόνο χάρη στις ραδιουργίες ενός «σύγχρονου Εφιάλτη» σαν τον Πήλιο Γούση απέδωσαν καρπούς και για την καθολική συμμετοχή τους στην επανά-

---

ακόμη εκείνα τα στοιχεία που φανέρωναν την ξεχωριστή σημασία και τις λειτουργίες που επιτελούσαν στο φαντασιακό των ανθρώπων οι «ιδιαίτερες πατρίδες». Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν (ή είναι ακόμη) οι δεκάδες τοπικιστικοί σύλλογοι στα μεγάλα αστικά κέντρα ή οι ξεχωριστοί τόποι συνάντησης (π.χ. καφενεία) για άτομα που μπορεί να είχαν συμπληρώσει ήδη δεκαετίες μετοίκησης από την επαρχία σε μία μεγαλούπολη. Ένας Σπαρτιάτης π.χ. που μπορεί να ζούσε στην Αθήνα για 20 χρόνια θα συνέχιζε να τρέχει να συναντήσει άλλους Σπαρτιάτες, «πατριωτάκια», αδυνατώντας να αφομοιωθεί πλήρως μέσα στον κοινωνικό περίγυρο που ζούσε.

σταση του '21 που θεωρήθηκε υπόδειγμα ανιδιοτελούς, πατριωτικού πνεύματος και στάσης. Αυτά που συνήθως αποκρύπτονται, από την άλλη, είναι ότι αυτή η περιβόητη «αυτονομία» των Σουλιτοχωριών βασιζόταν στο πλιάτσικο και την εκβιαστική απόσπαση χρημάτων και προϊόντων από τα γειτονικά χωριά που επέτρεπε στους Σουλιώτες να καταβάλλουν ένα μέρος αυτών των εσόδων στις οθωμανικές αρχές ώστε να διατηρούν αυτήν την άτυπη διοικητική αυτονομία που απολάμβαναν<sup>87</sup>. ότι η ήττα τους από τον Αλή Πασά δεν οφείλεται σε κανένα «μυστικό πέρασμα» που προδόθηκε, αλλά στο ότι συγκεκριμένες οικογένειες-πρότυπα της σουλιώτικης περηφάνιας και ακεραιότητας με τεράστιο κύρος και δύναμη επιρροής σταδιακά δωροδοκήθηκαν και τάχθηκαν στο πλευρό του με αντάλλαγμα θέσεις αξίας στο οθωμανικό στρατιωτικο-διοικητικό σύστημα<sup>88</sup> και, τέλος, έπειτα από την πτώση του Σουλίου οι στρατιωτικές ικανότητες των Σουλιωτών δεν αναδείχθηκαν μόνο «υπέρ πίστεως και πατρίδας», αλλά τέθηκαν στην υπηρεσία όποιας πλευράς πλήρωνε καλύτερα, αφού, όντας περίφημοι μισθοφόροι, μπορούσε κανείς να τους βρει να πολεμάνε

---

87. Μία αντίστοιχη σκληρή/εχθρική στάση περίμενε και τους ίδιους τους Σουλιώτες, ωστόσο, όταν, αναζητώντας απελπισμένα βοήθεια λίγο πριν την ήττα τους από τον Αλή Πασά, γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους Παργινούς που, έχοντας λάβει τα χρήματα, δεν τους παρείχαν τ' αντίστοιχα πολεμοφόδια.

88. Πιο συγκεκριμένα, το γένος των Μποτσαραίων (με επικεφαλής τον Γιώργο Μπότσαρη) ήταν το πρώτο ιστορικά γένος της σουλιώτικης κοινωνίας που θα αποβάλλει τον ανένταχτο και ανυπότακτο χαρακτήρα του και θα ενταχθεί (μέσα από την παροχή υπηρεσιών) στην οθωμανική νομιμότητα. Οι Μποτσαραίοι θα εγκαταλείψουν το Σούλι μαζί με 170 οικογένειες για να εγκατασταθούν στο Βουλγαρέλι και ν' αναλάβουν το αρματολίκι των Τζουμέρκων. Είχε προηγηθεί, λίγα χρόνια πιο πριν, η ουδετερότητα του Γιώργου Μπότσαρη (και η αδιαφορία των υπόλοιπων Σουλιωτών) κατά την κατάληψη (και ισοπέδωση) της Πρέβεζας από τις δυνάμεις του Αλή Πασά με σκοπό να διασφαλιστούν οι τοπικές εξουσίες που είχαν αποκτήσει έπειτα από τη σύναψη ειρήνης μαζί του το 1793. Η συνέχεια δόθηκε με τη συνδιαλλαγή του Φώτου Τζαβέλλα με τον Αλή Πασά: αφού πρώτα θ' αναγκαστεί να φύγει από το Σούλι έπειτα από την αποδοχή εκ μέρους των υπόλοιπων Σουλιωτών των προτάσεων ειρήνης με τον Αλή που έφερε ο Κίτσος Μπότσαρης (και περιείχαν σαν όρο την αποχώρηση του Φώτου Τζαβέλλα από το Σούλι), θα προσπαθήσει και ο ίδιος να διαπραγματευτεί μαζί του, κατακερματίζοντας ακόμα περισσότερο το άλλοτε ενιαίο μέτωπο των Σουλιωτών και σηματοδοτώντας την τάση των ισχυρότερων οικογενειών της περιοχής να κλείνουν χωριστές συμφωνίες με τον Αλή.

στο πλευρό των Ρώσων, των Γάλλων, των Ελλήνων<sup>89</sup>, ακόμη και των Τούρκων ή και του άσπονδου εχθρού τους, Αλή Πασά, όταν τον στρίμωξαν οι τελευταίοι<sup>90</sup>!

Στο ίδιο πλαίσιο μπορούμε να εξετάσουμε και την επαμφοτερίζουσα δράση των περισσότερων αρματολών και οπλαρχηγών της Στερεάς Ελλάδας κατά τη διάρκεια της επανάστασης του '21. Είναι γνωστό ότι μία από τις πιο αμφιλεγόμενες κινήσεις στην οποία προχωρούσαν συχνά οι οπλαρχηγοί της συγκεκριμένης περιοχής ήταν τα λεγόμενα «καπάκια», δηλαδή οι μυστικές συμφωνίες που γινόντουσαν με τα οθωμανικά στρατεύματα, ώστε αυτά μην έρθουν σε ένοπλη αντιπαράθεση μαζί τους. Ένα είδος «ανακωχής» μεταξύ των δύο εμπόλεμων πλευρών που επέτρεπε στους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς να διασφαλίσουν την περιοχή τους, ενώ την ίδια στιγμή οι Τούρκοι κρατούσαν μακριά τις δικές τους δυνάμεις, δίνοντας παράλληλα το ελεύθερο για τη συλλογή φόρων στον χώρο ευθύνης τους. Τα «καπάκια» μπορούσαν να πάρουν διάφορες μορφές, όπως την παύση υποστήριξης των ελληνικών, επαναστατημένων δυ-

---

**89.** Λέγεται συχνά για τη σημαντική συνδρομή των Σουλιωτών στο πολιορκούμενο Μεσολόγγι το 1826. Όντως, 500 περίπου Σουλιώτες είχαν αναλάβει την άμυνα της πόλης, μόνο που απαιτούσαν συνεχώς τους καθυστερούμενους μισθούς τους, φέρνοντας τους υπόλοιπους κατοίκους στο σημείο να τους καταγγέλλουν ως μεγαλύτερη απειλή από τους πολιορκητές. Είναι χαρακτηριστικό πως όταν έφτασε στην πόλη ο Λόρδος Βύρων μ' ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για να ικανοποιήσει ανάγκες της επανάστασης, οι Σουλιώτες με διάφορα τεχνάσματα προσπαθούσαν ν' αυξήσουν τους μισθούς τους, φέρνοντάς τον στο σημείο ν' αναφέρει πως «δεν θα έχω στο εξής καμιά σχέση με τους Σουλιώτες -μπορούν να πάνε στους Τούρκους ή -στον διάβολο [...] μπορούν να με κόψουν σε περισσότερα κομματάκια απ' όσες διαφωνίες έχουν μεταξύ τους, παρά να αλλάξω την απόφασή μου» (David Brewer «Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833», εκδόσεις Πατάκη, 2019). Εν τέλει τούς προσέφερε ένα μηνιαίο μισθό με την προϋπόθεση ότι θα έφευγαν από την πόλη και δεν θα ξαναγύριζαν, κάτι που οι ίδιοι αποζητούσαν διακαώς όταν συνειδητοποίησαν ότι δεν υπήρχε καμιά προοπτική γι' αυτούς στο Μεσολόγγι και αποφάσισαν να μεταβούν στην Άρτα όπου υπήρχαν περισσότερες ευκαιρίες για πλιάτσικο.

**90.** Στη στρατιωτική υπηρεσία του Αλή Πασά είχαν ενταχθεί Σουλιώτες που αναζητούσαν βιοπορισμό ήδη από τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση του Σουλίου. Αρχικά πιο μετά, το 1820, οι Σουλιώτες θα κληθούν να συμπράξουν με τα σουλτανικά στρατεύματα εναντίον του Αλή Πασά αυτήν την φορά, με αντάλλαγμα το δικαίωμα ανάκτησης των χωριών τους. Επειδή οι όροι της συμφωνίας δεν τηρήθηκαν, οι Σουλιώτες τελικά θα έρθουν σε συνεννόηση με τον πολιορκούμενο Αλή και θα πολεμήσουν στο πλευρό του, με αντάλλαγμα την άμεση επανεγκατάσταση στο Σούλι.

νάμεων, την αποτροπή εισχώρησής τους στην εκάστοτε περιοχή που «ήλεγχε» ο κάθε οπλαρχηγός, την ίδια την αυτομόληση από το ελληνικό στρατόπεδο, τη διατήρηση ανοιχτών γραμμών επικοινωνίας με τους Οθωμανούς ή την αποδοχή της εξουσίας τους εάν αυτή επανερχόταν. Αυτοί οι σχεδόν πατροπαράδοτοι συμβιβασμοί ήταν κάτι το σύνηθες στη Στερεά Ελλάδα, μιας και οι περισσότεροι οπλαρχηγοί της περιοχής (αρματολοί, κατά βάση) παλαιότερα υπηρετούσαν μαζί με τον κύριο αντίπαλό τους (τον Ομέρ Βρυώνη) υπό τον Αλή Πασά, ενώ τα ισχυρά αλβανικά στοιχεία τόσο στις ελληνικές, όσο και στις οθωμανικές δυνάμεις, έκαναν πολύ εύκολες τέτοιες αλλαγές στρατοπέδων. Γενικότερα, η χρόνια γειτνίαση με μουσουλμανικές (αλβανικές ή τούρκικες) κοινότητες, το λιγότερο ανεπτυγμένο τοπικιστικό αίσθημα (συγκριτικά με τους Μοραΐτες) και ο εδραιωμένος θεσμός των αρματολικίων (δηλαδή η θεσμική πρόσδεση στην οθωμανική εξουσία μαζί με την παράλληλη ανάπτυξη των ατομικών συμφερόντων), έκαναν πολύ εύκολη τη μεταπήδηση από το ένα στρατόπεδο στο άλλο και τανάπαλιν, με τα παραδείγματα οπλαρχηγών που κάποια στιγμή της πορείας τους να κατηγορήθηκαν για τις συνεννοήσεις που έκαναν με τις οθωμανικές δυνάμεις να είναι πολυάριθμα<sup>91</sup>. Οι «δικαιολογίες»,

**91.** Από αυτούς, άλλοι κατάφεραν να «καθαρίσουν» τ' όνομά τους λόγω αμφιβολιών, άλλοι αποκαταστάθηκαν μετά θάνατον, ενώ κάποιοι άτυχοι ακόμα φέρουν τη ρετσίνα του «εθνικού προδότη». Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ενώ κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε για συνεργασία με τον Ομέρ Βρυώνη το 1824 (λόγω του ότι... η ελληνική πλευρά δεν του έδινε τον ολοκληρωτικό έλεγχο του αρματολικιού των Αγράφων -τελικά τα βρήκανε στη μέση και πήρε το μισό), ήταν αρκετά «τυχερός» ώστε να σκοτωθεί πρόωρα (και μάλλον τυχαία) και να μη δει τ' όνομά του να σπιλώνεται περισσότερο. Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, από την άλλη, αν και ακόμη απολαμβάνει μία περίοπτη θέση στο «βιβλίο των ηρώων», είχε αρκετές παρασπονδίες στο παλμαρέ του: το 1822 άφησε ανενόχλητο τον Δράμαλη να περάσει από τις περιοχές του («σας στέλνω 40.000 Τούρκους ατουφέκιστους, μήπως και μονοιάσετε. Όπως καταλαβαίνετε, κάμετε», έγραφε στους Μοραΐτες ομόλογούς του), στη συνέχεια η ελληνική πλευρά έπαψε κάθε συνεργασία μαζί του και το 1825 ο ίδιος όχι απλά έκανε «καπάκι» με τους Τούρκους, αλλά πολεμούσε στο πλευρό τους μέχρι να τον στριμώξουν τόσο οι ελληνικές δυνάμεις που τον ανάγκασαν να παραδοθεί! Ένας άλλος γνωστός οπλαρχηγός, ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, ενώ ξεκίνησε τις διαπραγματεύσεις με τον Ομέρ Βρυώνη με εντολή της ελληνικής κυβέρνησης, σύντομα προσχώρησε ολοκληρωτικά στην πλευρά του και επέστρεψε στο ελληνικό στρατόπεδο μόλις το 1828, όταν η ελληνική νίκη φαινόταν πιο εξασφαλισμένη (και στη γνωστή Μάχη του Πέτα συντέλεσε με τον τρόπο του στην ολοκληρωτική καταστροφή των ελληνικών δυνάμεων, μην εμφανίζοντας ποτέ τον στρατό του παρά τα όσα είχε συμφωνήσει με την ελληνική κυβέρνηση). Ο Γώγος Μπακόλας, από την άλλη (υπεύθυνος,

από την άλλη, για μία τέτοια αμφιλεγόμενη κίνηση ήταν αρκετές: το «καπάκι» δεν αποτελούσε πραγματική προδοσία μα «παραπλανητική» συμφωνία, ο κάθε οπλαρχηγός δεν άλλαζε πραγματικά στρατόπεδο μα λειτουργούσε ως «κατάσκοπος», το κύριο μέλημά του ήταν απλά η προμήθεια εφοδίων ή η προστασία των ανθρώπων της περιοχής του κλπ.

Αφήνοντας, όμως, το πεδίο των αρματολών που στον μεγαλύτερο βαθμό του διαμορφωνόταν από προσωπικές φιλοδοξίες και ανταγωνισμούς μεταξύ περιφερειακών μικρο-εξουσιών, αξίζει να σταθούμε λίγο και σε κάποια «ανώνυμα» επεισόδια της επανάστασης που φανερώνουν μία διαφορετική εικόνα από αυτήν που έχει σχηματιστεί με τα χρόνια και που φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει την επανάσταση του '21 ως μία ηθικά άμεμπτη, αμόλυνη από «υλικά» στοιχεία διαδικασία, τουλάχιστον σε ό,τι έχει να κάνει με τη συμμετοχή των «πλατιών μαζών» σε αυτήν -ακριβώς γιατί αυτές δεν δείχνουν να ορίζονται από τα συμφέροντα που χαρακτηρίζουν μεμονωμένες προσωπικότητες. Κι όμως, το αδιάλλακτο σύνθημα «ελευθερία ή θάνατος» φάνηκε σε πολλές στιγμές διάτρητο όσον αφορά τον βαθμό ακεραιότητας που ήθελε να εκφράσει. Για παράδειγμα, ένα συχνό φαινόμενο απειθαρχίας ήταν οι άνδρες να εγκαταλείπουν το πεδίο της μάχης για να φροντίσουν τις οικογένειες που είχαν αφήσει πίσω ή να επιδοθούν στις εποχιακές, αγροτικές τους εργασίες -ανεξάρτητα από τις ανάγκες του αγώνα<sup>92</sup>. Μία άλλη συνήθης

---

μεταξύ άλλων, για τη δολοφονία του Κίτσου Μπότσαρη έπειτα από εντολή του Αλή Πασά, άλλος ένας οπλαρχηγός που στη Μάχη του Πέτα έπαιξε κομβικό ρόλο αποσύροντας τις δυνάμεις του την πιο κρίσιμη στιγμή, άλλαξε στρατόπεδο οριστικά λίγο πιο μετά, μένοντας πιστός στις οθωμανικές δυνάμεις μέχρι τον θάνατό του. Παρόμοια «καπάκια», προσχωρήσεις στον αντίπαλο ή αλλεπάλληλες αλλαγές στρατοπέδων έκαναν διάφοροι άλλοι που το όνομά τους «χάθηκε» κάπου στα κατάστιχα της ιστορίας, όπως ο Ανδρέας Ίσκος, ο Ιωάννης Ράγκος, ο Γεώργιος Βαλτινός, ο Ανδρίτσος Σαφάκας κ.ά.

**92.** *Κάποτε ο Κασομούλης πέρασε μια ολόκληρη νύχτα περιμένοντας ενισχύσεις που του είχαν υποσχεθεί για τους όλο και πιο δύσθυμους άντρες του, για να μάθει την επόμενη μέρα πως οι ενισχύσεις είχαν επιστρέψει στα σπίτια τους για να φροντίσουν τις οικογένειές τους. Σε μια άλλη περίπτωση, οι περισσότεροι άντρες του Στουρνάρη σκορπίστηκαν πριν τους επιτεθούν οι Τούρκοι, και πάλι για να υπερασπιστούν τις οικογένειές τους (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).*

Επίσης, ο Πέτρος Μέγγους αναφέρει κάπου στο χρονικό του: *Οι πολεμιστές, καθώς πέρασε ο καιρός, άρχισαν να εγκαταλείπουν τις θέσεις τους*

«παρασπονδία» ήταν οι κλοπές και η γενικότερη εκμετάλλευση των αγροτικών στρωμάτων με σκοπό την οικονομική συντήρηση των επαναστατημένων στρατευμάτων -ακόμα κι αν αυτό έφτανε στο σημείο της ένοπλης αντιπαράθεσης με ολόκληρα χωριά που δυσκολεύονταν ν' «αντιληφθούν» πως κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο για την εθνική απελευθέρωσή τους<sup>93</sup>. Το γεγονός αυτό σε στιγμές έφτανε το επίπεδο γενικευμένου πλιάτσικου, με ομάδες κλεφτών ή λιποτακτών να λυμαίνονται την ύπαιθρο για να εισπράξουν «φόρους» σε είδος για λογαριασμό τους ακόμα και από τα πιο εξαθλιωμένα υποκείμενα<sup>94</sup>. Γενικότερα, η οικονομική/

και να αποσύρονται μαζί στην ύπαιθρο για να μαζέψουν τις ελιές τους, που τότε είχαν ωριμάσει αφού είχε μπει ο Νοέμβρης, και η λιποταξία γρήγορα πήρε μεγάλες διαστάσεις (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

93. Το 1823 άντρες από μια οικογένεια του Βάλτου επέδραμαν στον Ασπροπόταμο και γρήγορα ακολούθησαν κι άλλοι, λεηλατώντας, βιάζοντας και κλέβοντας τα πάντα -μουλάρια, οικόσιτα ζώα, έπιπλα, χρήματα, ακόμα και τα ρούχα των γυναικών. Ο καπετάνιος του Βάλτου Ανδρέας Ίσκος έστειλε τους άντρες του να σταματήσουν την καταστροφή, αλλά και αυτοί απλώς έκαναν τα ίδια, λέγοντας στα θύματα «Και του χρόνου το ίδιο πανηγύρι!» (David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες», εκδόσεις Πατάκη, 2017).

Ακόμη, ο Μακρυγιάννης σ' ένα κρεσέντο ειλικρίνειας αναφέρει στ' απομνημονεύματά του: Κι' εμείς τρώμε τα πράματά τους και στέκονται ολόρθοι και μας κερνάνε [...] και μας πλερώνουν και μας ταγίζουνε. Και τους βάνομε ομπρός εις τον πόλεμον και σκοτώνονται αυτήνοι και δοξαζόμαστε εμείς (Θεόδωρος Παναγόπουλος «Άγιος ή διάβολος; Ο Μακρυγιάννης χωρίς φωτοστέφανο», Τα Αιρετικά #07, 2019).

Τέλος, στο οδοιπορικό του Πέτρου Μέγγου μπορεί κανείς να βρει και την εξής μαρτυρία: Ορισμένες φορές αναγκαστήκαμε να απειλήσουμε τους χωριάτες και δεδομένου ότι οι κάτοικοι του Μοριά είναι λιγότερο θαρραλέοι και σκληραγωγημένοι απ' ό,τι εκείνοι της Ρούμελης, με τους οποίους είχα μερικές εμπειρίες, εύκολα μπορούσαμε με το φόβο να τους κάνουμε να συμμορφωθούν. [...] Κάποιες φορές τους είπαμε ότι θα τους καίγαμε τα σπίτια τους και είχαμε φτάσει μέχρι και το σημείο να ριζούμε με τα μουσκέτα μας, αν και πάντα προς μια τέτοια κατεύθυνση που τα πυρά μας δεν μπορούσαν να βλάψουν κανέναν. Στο άκουσμα των απειλών μας και βλέποντας ένα όπλο να τους σημαδεύει, αυτά τα φτωχά πλάσματα συχνά έκαναν στροφή και το έβαζαν στα πόδια [...]. Σε μια περίπτωση στα Τρίκαλα χρειάστηκε να πάμε στους ίδιους τους φούρνους στους οποίους φηνόταν το φωμί [...] και το πήραμε δια της βίας, μολονότι συναντήσαμε αντίσταση (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

94. Για παράδειγμα, κατά την εκστρατεία του Δράμαλη, άμαχοι που προ-

επιχειρηματική πλευρά του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (με όρους κερδοφορίας, θησαυρισμού ή συσσώρευσης κεφαλαίου) είναι κάτι που αναδεικνύεται μέσα από πολλά παραδείγματα. Για παράδειγμα, κατά την περιβόητη Άλωση της Τριπολιτσάς οι πιο ονομαστοί Έλληνες οπλαρχηγοί κάνανε ολόκληρες περιουσίες εξαγοράζοντας τις ζωές των πλουσιότερων και πιο επιφανών Τούρκων της πόλης<sup>95</sup>, όπως και πιο «άγνωστες φιγούρες» της επανάστασης έστηναν τα δικά τους αυτοσχέδια παζάρια κάτω από τείχη της πόλης πουλώντας στους πολιορκημένους ψωμί και φρούτα<sup>96</sup>. Ακόμα και για τη λαφυραγώγηση της πόλης υπήρχε επίσημη συμφωνία μεταξύ των ελληνικών στρατευμάτων που ρύθμιζε την κατανομή των λαφύρων μεταξύ αυτών και του δημόσιου ταμείου<sup>97</sup>.

---

σπαθούσαν να διαφύγουν (κάποιοι απ' τους οποίους ήταν κι επιζώντες της καταστροφής της Χίου) έπεφταν θύματα ληστείας από Μανιάτες στρατιώτες που, όπως σημειώνει καυστικά ο Thomas Gordon «θα το θεωρούσαν όνειδος αν είχαν επιστρέψει στα βουνά τους τόσο φτωχοί όσο είχαν φύγει» (David Brewer «Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833», εκδόσεις Πατάκη, 2019). Τα βάσανά τους δεν τελείωναν ούτε αφού επιβιβάζονταν σε πλοία, μιας κι εκεί έχαναν τα τελευταία υπάρχοντά τους από τους Έλληνες ναυτικούς.

**95.** Λέγεται ότι όταν ο Κολοκοτρώνης (που απέκτησε το παρατσούκλι καπετάν-Λαφύρας κατά τη διάρκεια της επανάστασης λόγω του ζήλου που έδειχνε για πλουτισμό) μπήκε στην ακρόπολη της πόλης, έκατσε εκεί για μέρες χωρίς να επιτρέψει σε κανέναν την είσοδο, ώστε να συγκεντρώσει για δική του χρήση τα πλούτη που είχαν τοποθετήσει οι Τούρκοι εκεί για ασφάλεια.

**96.** Οι οικονομικές συναλλαγές με πολιορκημένους Τούρκους κατά τη διάρκεια της επανάστασης ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο. Και στο οδοιπορικό του Πέτρου Μέγγου καταγράφεται ένα τέτοιο περιστατικό: [...] είδαμε ένα καράβι με νησιώτες του Ιονίου αγκυροβολημένα ένα μίλι περίπου μακριά από την ακτή. Είχαν έρθει για να εμπορευτούν τηνπραμάτεια τους με τους πολιορκημένους Τούρκους, που είχαν δώσει ένα τεράστιο ποσό για να αγοράσουν το μικρό φορτίο εδωδιμων προϊόντων που αυτοί οι ναυτικοί είχαν φέρει μαζί τους. [...] Το πλήρωμα δεν ήταν αντίθετο στην επανάσταση. Ήταν μάλλον ευνοϊκά διακείμενοι απέναντί της, όπως αποδείχθηκε από την ευγένεια με την οποία μας αντιμετώπισαν. Επρόκειτο, όμως, για φτωχούς ανθρώπους και θεωρούσαν πως δε θα έβλαπταν και τόσο τον αγώνα της χώρας τους αν πρόσφεραν μερικές μπουκιές φαγητού σε μερικούς από τους εχθρούς τους σε αντάλλαγμα ενός συγκριτικά μεγάλου ποσού από τη περιουσία των τελευταίων. Οι πειρασμός σε τέτοιες περιπτώσεις ήταν μεγάλος σε διάφορες περιόδους του πολέμου (Πέτρος Μέγγους «Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου», εκδόσεις Ισνάφι, 2009).

**97.** Συγκεκριμένα, η συμφωνία όριζε πως αν η πόλη παραδινόταν, τα στρατεύματα θα έπαιρναν τα 2/3 της λείας και το δημόσιο ταμείο το 1/3. Αν

Μεταφερόμενοι από την ξηρά στη θάλασσα, κατά τη διάρκεια της Σφαγής της Χίου Ψαριανοί και Σαμιώτες που είχαν προστρέξει για να περιθάλψουν τους πρόσφυγες του νησιού, ζητούσαν χρήματα για να τους φυγαδεύσουν με ασφάλεια<sup>98</sup>. Όσον αφορά τα περιβόητα πυρπολικά και την προσφορά τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, αυτή δεν ερχόταν με το αζημίωτο: τα πληρώματα που έφεραν εις πέρας τέτοιες επιχειρήσεις όχι μόνο πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους, αλλά πληρώνονταν κι αδρά -οι αμοιβές του ήταν μεγαλύτερες από τις συνηθισμένες<sup>99</sup>. Ακόμη, πολλά από τα καλύτερα ελληνικά πλοία και πληρώματα δεν έπαιρναν τη θέση τους στο λεγόμενο «Εθνικό Ναυτικό» (ένας ευφημισμός για τις από κοινού εκστρατείες που σχεδιάζονταν τελευταία στιγμή), γιατί προτιμούσαν να περιπολούν μόνα τους και να κερδοφορούν μέσω των πειρατικών επιδρομών τους ενάντια στα τουρκικά (αλλά και άλλων εθνικοτήτων) εμπορικά πλοία.

Έτσι, μπορούμε να φτάσουμε στη διαπίστωση πως πολλές από τις πολεμικές επιχειρήσεις αποτελούσαν άλλο ένα εμπορικό εγχείρημα. Οι ναύτες και οι αξιωματικοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους περισσότερο συνέταιρους σε μία κοινή επιχείρηση, παρά μέλη ενός εθνικού στρατού. Ζητούσαν τον μισθό τους προκαταβολικά, ζητούσαν μερίδιο από τα λάφυρα και τη νόμιμη λεία, κι όταν έβλεπαν ότι δεν υπήρχε προοπτική κέρδους, ήθελαν

---

έπεφτε με επίθεση, η ταρίφα ανέβαινε: τα στρατεύματα θα έπαιρναν τα %. Ακόμα και οι επαρχιακές μονάδες που φυλούσαν τα ορεινά περάσματα θα αμείβονταν το ίδιο μ' αυτούς που θα έμπαιναν στην πόλη. Στο τέλος, βέβαια, αυτές οι νοικοκυρεμένες φόρμουλες αγνοήθηκαν παντελώς και το δημόσιο ταμείο δεν πήρε τίποτα (David Brewer «Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833», εκδόσεις Πατάκη, 2019).

**98.** Μία αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων αναφέρει: «Κι εκεί είδαμε καΐκια Σαμιώτικα βαθειά αραγμένα, και στην ακρογιαλιά ήτανε πολύς κόσμος, γυναικόπαιδα πολλά. Οι Σαμιώτες με τις βάρκες επαίρνανε τον κόσμο, μα όποιος είχενε πολλούς παράδες και χρυσά, όποιος δεν είχενε τον αφήνανε όξω. [...] Σαν ηφτάσαμε στη Σάμο, οι Σαμιώτες δεν μας ήθελανε γιατί δεν είχαμε λεφτά. Όποιοι δεν είχανε λεφτά, τους εγδύνανε και τους εστέλλανε στο Μοριά» («Η σφαγή της Χίου-Η θηριώδης παραφορά των Οθωμανών», Τα Αιρετικά #07, 2019).

**99.** Το κόστος ανέβαινε ανάλογα με την επιτυχία: οι ναύτες μπορεί να έπαιρναν 100-150 γρόσια επιπλέον ανάλογα με το μέγεθος του εχθρικού πλοίου που είχε καταστραφεί (επίδομα ίσο με μισθό δύο μηνών ενός απλού ναυτικού στο βρετανικό ναυτικό της εποχής) (David Brewer «Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833», εκδόσεις Πατάκη, 2019).

οπωσδήποτε να γυρίσουν πίσω στη βάση τους. Άλλωστε, και παρά τις ρομαντικές εξάρσεις σε απομνημονεύματα, επιστολές και διακηρύξεις, ήταν σαφές για τους αγωνιστές του '21 πως η ανταμοιβή τους δεν μπορούσε να είναι μόνο ηθικής φύσεως. Ήδη από τις αρχές της επανάστασης, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που εγέρθηκαν ήταν οι οικονομικές απολαβές των στρατιωτών, η συντήρησή τους, αλλά και η διανομή των λειών και των χρημάτων που κατέφταναν με τη μορφή δανείων<sup>100</sup> από την Αγγλία -γι' αυτό και κάθε κυβέρνηση ήταν σχεδόν δέσμια οπλοφόρων, οι οποίοι ενίοτε έφταναν στο σημείο να την απειλήσουν για να πετύχουν ή να επιταχύνουν την πληρωμή τους. Μετεπαναστατικά, πάλι, το ζήτημα των αποζημιώσεων και της «αποκατάστασης» των αγωνιστών ήταν κάτι που ταλάνιζε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αφού κάθε κοινωνική ομάδα (στρατιωτικοί, νησιώτες, Φαναριώτες κλπ.) θεωρούσε τις θυσίες της υπέρτερες των υπολοίπων<sup>101</sup>.

Κλείνοντας αυτήν την αναφορά, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι δεν θεωρούμε όλους τους παραπάνω (αρματολούς που έκαναν «καπάκια», στρατιώτες που αρνούσαν να πολεμήσουν εάν δεν πληρώνονταν γι' αυτό, ναυτικούς που έβλεπαν τον πόλεμο ως μία θαυμάσια επιχειρηματική ευκαιρία κ.ο.κ.) «προδότες», «φιλοχρήματους» ή «λιγότερο Έλληνες από κάποιους άλλους» που ήταν πιο τίμιοι και αγνοί. Αναφέραμε και πριν πως οι έννοιες της «Ελλάδας» ή του «ελληνικού έθνους» όχι μόνο δεν υπήρχαν ως πολιτική πραγματικότητα, αλλά ίσως ούτε καν ως νοητική σύλληψη για ένα μεγάλο κομμάτι όσων συμμετείχαν

---

**100.** Τον Οκτώβριο του 1825 ο ναυπιώτης πολιτικός Σπυρίδων Παπαλεξόπουλος εκδήλωσε ταραγμένος τη «φρίκη» του στον Γεώργιο Κουντουριώτη για το ετερόκλητο πλήθος –«γραμματείς και πληρεξούσιοι των καπεταναίων της Ρούμελης, καπιταναίοι, καπιτανίσκοι, πολιτάρχαι, αστυνόμοι, έπαρχοι, μέχρι και αυτών των πρωτοκολιστών»- που συνέρρευσε στη Διοίκηση για χρήματα, μετά την άφιξη των δανεικών (Συλλογικό «Ήρωες των Ελλήνων: οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ος αιώνας», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014).

**101.** Με λίγα λόγια, δεν υπήρχε κανείς, είτε ντόπιος είτε ξένος, που να μην είχε θυσιάσει ό,τι είχε και δεν είχε, και για τούτο έπρεπε τώρα ν' αμειφθεί ανάλογα, ν' αποζημιωθεί ή να τοποθετηθεί σε μια κατάλληλη θέση. Σ' όλη την ελληνική επικράτεια ήταν δύσκολο να βρεις ανθρώπους που να μην έχουν ζητήσει κάτι έστω και μία φορά, Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ (Συλλογικό «Ήρωες των Ελλήνων: οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ος αιώνας», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2014).

στην επανάσταση του '21. Συνεπώς προσεγγίσεις που κάνουν λόγο για «μειωμένη εθνική συνείδηση» αδυνατούν να περιγράψουν τις πραγματικές επιδιώξεις και τα κίνητρα τέτοιων υποκειμένων. Αυτοί οι άνθρωποι είχαν ακριβώς τη συνείδηση που αντιστοιχούσε στις οικονομικές και κοινωνικές τους σχέσεις, στις παραδόσεις, τα ήθη και τα συμφέροντά τους. Ολόκληρος ο κόσμος ενός αρματολού π.χ. ήταν η περιοχή μέσα στα όρια της (πολιτικής και στρατιωτικής) δικαιοδοσίας του. Μοναδικός του στόχος και αποκλειστικός λόγος δράσης ή αδράνειας, αποτελούσε η διατήρηση ή/και επέκταση αυτής της κυριαρχίας και η δυνατότητα ανάρρησης στην τοπική διοικητική ιεραρχία. Συνεπώς τα «καπάκια», για παράδειγμα, ήταν μία στρατηγική διασφάλιση των συμφερόντων των εκάστοτε ένοπλων σωμάτων (καθώς κι ένας τρόπος πληρωμής/οικονομικής επιβίωσής τους), συνεπής με τον καιροσκοπισμό και την επιφυλακτικότητα ανθρώπων που ήταν πρόθυμοι ν' αναλάβουν ηγετικές θέσεις στην επανάσταση, αλλά όχι πριν αυτή εξασφαλίσει (σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον) τη νικηφόρα έκβασή της. Με τον ίδιο τρόπο θα πρέπει να προσεγγίσουμε τους караβοκυραίους που μετέφεραν (ή, ορθότερα, συνδύασαν) το ρίσκο που ούτως ή άλλως διακατείχε τις ριψοκίνδυνες επιχειρηματικές τους δραστηριότητες με όσες εθνικές, ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις τους απέφεραν κέρδη (και μόνον αυτές), με τον ίδιο τρόπο θα πρέπει να ερμηνεύσουμε το γεγονός πως ο μεγαλύτερος στρατιωτικός σχηματισμός Ελλήνων που είχε συγκεντρωθεί μέχρι το 1824 δεν είχε σαν σκοπό να έρθει σε σύγκρουση με Οθωμανούς, αλλά με Πελοποννήσιους<sup>102</sup> κ.ο.κ.

### **ιβ). Τελευταία σχόλια για κάποιες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του '21**

Ο τονισμός, ωστόσο, που μόλις κάναμε των πιο «υλικών» πτυχών της επανάστασης του '21 ή των περιπτώσεων στις οποίες διαφαινόταν μία «έλλειψη» εθνικού φρονήματος όπως θα το εννοούσαμε σήμερα, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συ-

**102.** Αναφερόμαστε, φυσικά, στο εκστρατευτικό σώμα 8.000 Ρουμελιωτών, νησιωτών, Θεσσαλών και Μακεδόνων ενόπλων που, υπό την πολιτική καθοδήγηση του Κωλέττη (και τη στήριξη του Μαυροκορδάτου και του Κουντουριώτη) και τη στρατιωτική των Γκούρα, Μακρυγιάννη και Καραϊσκάκη, τον χειμώνα του '24-'25 κατέκλυσε τον Μοριά λεηλατώντας τον απ' άκρη σ' άκρη. Για το τι ακριβώς συνέβη την περίοδο εκείνη, ο ιστορικός (και σύγχρονος) του '21 Νικόλαος Κασομούλης εύγλωττα (δεν) γράφει: «ο κάλαμος του ιστορικού ας μη γράψει τα περί του πολέμου τούτου συμβεβηκότα και ας παραδοθεί εις την λήθην η αναμέτρησις αυτή».

μπέρασμα ότι μιλάμε για μία «κοινωνική» επανάσταση ή μια εξέγερση «κατσιαπλάδων» που απλά «έτυχε» να καταλήξει στη σύσταση ενός εθνικού κράτους με τις ευλογίες, τις πρωτοβουλίες ή, ακόμα χειρότερα (από άποψη ανάλυσης), τις μηχανογραφίες των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης του '21 είναι κάτι που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί -και ακριβώς αυτό είναι το στοιχείο που διαχωρίζει αυτήν την επανάσταση από πρότερες εξεγέρσεις τοπικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο λόγος που επιμένουμε σ' αυτό το σημείο είναι διττής φύσης: πρώτον, μ' αυτόν τον τρόπο θέλουμε να θέσουμε υπό κριτική μία διαδεδομένη άποψη που θέλει την επανάσταση του '21 ν' αποτελεί το τελευταίο (νικηφόρο) σκαλοπάτι μίας μακρόχρονης απελευθερωτικής πορείας της ελληνικής φυλής που ξεκινά αρκετούς αιώνες πιο πριν και περιλαμβάνει διάφορες απόπειρες εθνικού ξεσηκωμού (Ορλοφικά, «κλεφτουριά» κλπ.), προσπαθώντας έτσι να κατασκευάσει την αφήγηση της διστορικής αντιστασιακής φύσης του ελληνικού λαού που ανέκαθεν υπήρχε κι εκφραζόταν. Κατά δεύτερον, θέλουμε ν' απομακρυνθούμε από μία προσέγγιση που αναγάγει την επανάσταση (όπως και άλλα ιστορικά επεισόδια, εξεγέρσεις κλπ.) σ' ένα «γεωπολιτικό μαγείρεμα» υπέρτερων και απομακρυσμένων από το κοινωνικό πεδίο Δυνάμεων, υποτιμώντας, έτσι, την πραγματική κίνηση των ανθρώπων, η οποία στην περίπτωσή μας παίρνει τη μορφή της εθνικής συσπείρωσης.

Από τη μία λοιπόν έχουμε το «ξεχείλωμα» του εθνικού στοιχείου με αποτέλεσμα «τα πάντα να είναι εθνικά» κι έτσι ν' αυτοεπιβεβαιωθεί η αιώνια αδούλωτη φύση ενός λαού που πάντα προσδοκούσε την εθνική απελευθέρωσή του (αλλά μόνο το 1821 την κατάφερε), κι από την άλλη έχουμε την υποτίμηση του ανταγωνιστικού και κοινωνικού χαρακτήρα των εθνικών ιδεολογιών και της ικανότητάς τους να παράγουν υλικά αποτελέσματα, με αποτέλεσμα να προωθείται μία μηχανιστική αντίληψη της ιστορίας όπου τα πάντα κινούνται από εξωτερικούς (σε σχέση με τα υποκείμενα) μηχανισμούς.

Σε σχέση με την πρώτη προσέγγιση, αρκεί μια ματιά σ' αυτά τα πρώιμα «εθνικά» σκιρτήματα, ώστε ν' αντιληφθούμε ότι αυτά δεν ήταν και τόσο εθνικά, μα περισσότερο τοπικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, δηλαδή ένοπλα κινήματα που αποσκοπούσαν ν' αναβαθμίσουν την ισχύ, την αυτονομία και την εξουσία θρησκευτικών κοινοτήτων, περιφερειών και αρχόντων ή οπλαρ-

χηγών. Η νομιμοποίηση αυτής της κυριαρχίας δεν πήγαζε από την αφοσίωση στο έθνος και την πατρίδα, αλλά από λαϊκές δοξασίες, «αριστοκρατικές» καταγωγές, μεσσιανικές αντιλήψεις κλπ. Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές τις εξεγέρσεις ξεσπούσαν συνήθως στο πλαίσιο πολεμικών συρράξεων των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών ενάντια στους Οθωμανούς, διεξάγονταν στο όνομα αυτών των αυτοκρατοριών (και οργανώνονταν με ή στηρίζονταν στη βοήθειά τους) και αποσκοπούσαν στην παλινόρθωση ενός χριστιανικού θρόνου, όχι στην εθνική ανεξαρτησία ή την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης.

Για παράδειγμα, πρόσωπα που πέρασαν στην ιστορία σαν «προάγγελοι» της εθνικής ιδέας τον 15ο αιώνα όπως ο Μιχαήλ Ράλλης ή ο Κροκόδειλος Κλαδάς, στην πραγματικότητα αποτελούσαν απλά κομμάτι του στρατιωτικού μηχανισμού της Βενετικής Δημοκρατίας (οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους κατείχαν διοικητικές θέσεις των Ενετών στην Πελοπόννησο και σε μερικούς από αυτούς είχε δοθεί ακόμη και η ενετική υπηκοότητα για τις υπηρεσίες τους) και οι αγώνες τους είχαν σκοπό να αποσπάσουν εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για λογαριασμό των Βενετών. Παρομοίως, όταν με αφορμή τη νίκη των δυτικών, χριστιανικών δυνάμεων στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571, οι αδελφοί Μελισσηνοί συνέχισαν τις εχθροπραξίες στην Πελοπόννησο, τα λάβαρα που ύψωναν απεικόνιζαν και το Λιοντάρι του Αγίου Μάρκου που αποτελούσε το σύμβολο της Βενετικής Δημοκρατίας. Τον επόμενο αιώνα, όταν ο Διονύσιος ο «Σκυλόσοφος» οργάνωνε τις εξεγέρσεις του στην κεντρική Ελλάδα και την Ήπειρο, βρισκόταν σε συνεχή επαφή και συνεργασία με τις ισπανικές και ναπολιτάνικες αρχές, τα κρατίδια των οποίων βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους Οθωμανούς στις περιοχές της Δαλματίας (ο «Σκυλόσοφος» έφτασε μέχρι και στο σημείο να ασπαστεί την καθολική πίστη για να προσεταιριστεί τους δυτικούς). Ακόμα και τα γνωστά «Ορλοφικά» θα πρέπει να τοποθετηθούν μέσα στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο που τα γέννησε, δηλαδή τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774: ήταν ο ρωσικός στόλος αυτός που κατέπλευσε στην Πελοπόννησο με σκοπό να ξεσηκωθούν οι χριστιανοί κάτοικοί της, και είναι αξιοσημείωτο πως η Ύδρα, μία από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου που μετέπειτα θα παίξει κομβικό ρόλο στην επανάσταση του '21 και ήδη από τότε διέθετε μεγάλη ναυτική δύναμη, αρνήθηκε να συμμετάσχει τόσο στα Ορλοφικά όσο και στις μετέπειτα

κινήσεις, πράγμα που μετά από χρόνια οδήγησε τον γνωστό αξιωματικό του ρωσικού στόλου, Λάμπρο Κατσώνη, να βομβαρδίσει το νησί.

Τα παραπάνω παραδείγματα δεν λέγονται για να επιβεβαιωθεί το απλουστευτικό σχήμα περί ενός «ξένου δακτύλου» που βρίσκεται μόνιμα στα παρασκήνια της ιστορίας, αλλά το ακριβώς αντίθετο: τα παραδείγματα αυτά δείχνουν πώς διαφοροποιούνται το εύρος, η αποτελεσματικότητα, η απήχηση και η κοινωνική διεισδυτικότητα μιας εθνικής επανάστασης που γεννάται από τις υλικές ανάγκες και τα ιδεολογικά φαντασικά μιας υπολογίσιμης κοινωνικής μάζας, από το αντίστοιχο εκτόπισμα που έχουν εξωτερικές (ως προς τα υποκείμενα που αφορούν) απόπειρες διασάλευσης της τάξης. Γιατί ακόμα κι όταν οι πρωταγωνιστές των παραπάνω γεγονότων «παρέκκλιναν» από τη γραμμή που τους έδιναν οι εντολοδότες τους και φαινόταν να σηκώνουν ένα ατομικό, «πατριωτικό» μπαϊράκι, αυτό δεν οφειλόταν σε κάποια πρώιμη εθνική συνείδηση, μα περισσότερο στις προσωπικές φιλοδοξίες που πήγαιναν πακέτο με τα ένδοξα πατρώνυμα που χάνονταν πίσω στους βυζαντινούς χρόνους και αναζητούσαν άλλη μία στάλα δόξας, με τ' αξιώματα και τις τιμές που συνόδευαν επιτυχείς σταδιοδρομίες σε στρατιωτικά επαγγέλματα που πλέον αποπειρώνταν ν' «αυτονομηθούν» κλπ. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, μιλάμε για μία εποχή που οποιαδήποτε τέτοια μορφή εξεγερτικής προοπτικής συγκροτούνταν ακόμη πάνω στον ενοποιητικό παράγοντα της χριστιανικής πίστης ενάντια στους «αλλόθρησκους»<sup>103</sup>, γι' αυτό και οι συνεχείς εκκλήσεις για βοήθεια είτε προς τους ομόδοξους Ρώσους, είτε προς την καθολική Δύση. Ακόμα κι αν κάπου συναντάμε έναν αδιόρατο εθνικιστικό λόγο, και πάλι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τη γέννηση του εθνικού φαινομένου: δεν αρκεί ένας «προπάτορας» του εθνικισμού για να

---

103. Ξεχωριστό ενδιαφέρον ως προς αυτό έχει το περίφημο «Χρονικό του Γαλαξειδίου» που γράφτηκε το 1703 από τον ιερομόναχο Ευθύμιο και περιέχει την περιγραφή διάφορων ιστορικών γεγονότων που εκτείνονται σε μία περίοδο οκτώ αιώνων. Διαβάζοντας κανείς αποσπάσματα του συγκεκριμένου ντοκουμέντου, αντιλαμβάνεται ότι η συλλογική ταυτότητα που κυριαρχούσε ήταν η θρησκευτική, ότι εξέλειπε παντελώς κάποιο αίσθημα εθνικής ενότητας μεταξύ των πόλεων του ελλαδικού χώρου, ότι οι ένοπλες συγκρούσεις της περιόδου δεν γίνονταν αντιληπτές ως «αντίσταση» κ.ά. Για μία σύντομη, μα ενδεικτική, παράθεση αποσπασμάτων του συγκεκριμένου έργου, βλέπε Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα» (Αλεξάνδρεια, 2020).

συντελεστεί η εθνική πολιτικοποίηση ενός πληθυσμού -πόσο μάλλον όταν κομμάτια αυτού του πληθυσμού δείχνουν ασυγκίνητα ή κι εχθρικά απέναντι σ' αυτά τα κελεύσματα. Αν και τέτοια πρόσωπα ή κινήσεις σαφώς κι αποτελούνε μία εκ των προϋποθέσεων για την τελική διαμόρφωση ενός έθνους, αυτό θ' αναδειχθεί μόλις οι ευρύτερες κοινωνικές μάζες ενταχθούν στις διαδικασίες εθνικής πολιτικοποίησης.

Ένας άλλος παράγοντας που επίσης δείχνει τις τεράστιες διαφορές της εθνικής επανάστασης του '21 από τις προηγούμενες εξεγέρσεις, είναι και η δυσκολία της οθωμανικής εξουσίας να καταστείλει (σε πρώτο βαθμό τουλάχιστον) αποτελεσματικά την επανάσταση. Μπορεί, φυσικά, εν τέλει η εθνική επανάσταση των Ελλήνων να χρειάστηκε την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων για να διασωθεί, αλλά έχει σημασία να τονιστεί όχι τόσο η αρχικά νικηφόρα πορεία των επαναστατών που κατάφερε να μετατρέψει μία συνηθισμένη «ανταρσία των Ρωμιών» σ' ένα δυσεπίλυτο ευρωπαϊκό γεωπολιτικό ζήτημα, αλλά κυρίως η δυσκολία αντιληπτικής ικανότητας των Οθωμανών για το τι είναι αυτό που αντιμετωπίζουν. Γιατί ήταν ακριβώς μέσα από αυτό το πρίσμα που η οθωμανική εξουσία προσπάθησε να διαχειριστεί και να καταστείλει την επανάσταση: ως μια συνηθισμένη εξέγερση χριστιανών υπηκόων, ένα «εσωτερικό ζήτημα» που το πολύ-πολύ να οφείλεται στις ραδιουργίες του Αλή Πασά ή των Ρώσων πρακτόρων και θα μπορούσε να διευθετηθεί με τη λήψη παραδοσιακών μέτρων και μεθόδων καταστολής των εξεγέρσεων (αναδιοργάνωση και κινητοποίηση του στρατιωτικού μηχανισμού, ενίσχυση του κεντρικού κράτους, παραδειγματική τιμωρία των ηγετών του κινήματος, παραχώρηση προνομίων κλπ.). Αυτό που δεν κατάφερε να κατανοήσει πλήρως η γραφειοκρατική/στρατιωτική ηγεσία του οθωμανικού κράτους και ο σουλτάνος ήταν οι όροι με τους οποίους αρθρωνόταν ο πολιτικός ριζοσπαστισμός των Ελλήνων, δηλαδή το νέο πολιτικό λεξιλόγιο της Γαλλικής Επανάστασης που μιλούσε για δημοκρατία, πατρίδα, ελευθερία, κοινοβούλιο κλπ. Η αυτοκρατορική λογική της φωτισμένης δεσποτείας που κυριαρχούσε στον ιδεολογικό κόσμο των Οθωμανών δυσκολευόταν ν' αναγνωρίσει τους συγκεκριμένους στόχους και τη σημασία τους ως κινητήρια δύναμη στον αγώνα των πρώην υπηκόων τους για πολιτική χειραφέτηση, με αποτέλεσμα η αντίδραση της εξουσίας να είναι ιδεολογικά παρωχημένη, να μην αντιληφθεί το ουσιαστικό περιεχόμενο των δομικών αλλαγών που ερχόταν

μαζί μ' αυτό το γεγονός και συνεπώς να μην αξιολογήσει σωστά την επανάσταση όταν αυτή ακόμα βρισκόταν στο αρχικό της στάδιο. Γιατί αυτή ήταν, εν τέλει, και η σημαντικότερη διαφορά της επανάστασης του '21 απ' όλες τις προηγούμενες εξεγέρσεις στον ελλαδικό χώρο: αυτή προκάλεσε άμεσα ή καλλιέργησε το έδαφος για ριζικές αλλαγές στην πολιτική δομή, την κρατική οργάνωση, τις συλλογικές ταυτότητες, τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, τις οικονομικές σχέσεις. Στόχος της δεν ήταν μόνο να διώξει τους «αλλόθρησκους», αλλά ν' αποτινάξει το παραδοσιακό οθωμανικό δεσποτικό καθεστώς -με την έμφαση εδώ να δίνεται στον όρο «παραδοσιακό», όχι στον όρο «οθωμανικό».

Μετά απ' όλα αυτά καταλαβαίνουμε ότι μία βασική αδυναμία των απόψεων που κάνουν λόγο για μία προϋπάρχουσα εθνική ιδέα που κατάφερε ν' «αποδεσμευτεί» από τη βυζαντινή και ορθόδοξη κληρονομιά της και ν' «αποκρυσταλλωθεί» στην επανάσταση του '21, είναι ότι μ' έναν παράδοξο τρόπο αυτοαναιρούνται, αφού εν τέλει υποβαθμίζουν την πολιτική και πολιτειακή τομή μιας εθνικής επανάστασης και υποτιμούν την ανατρεπτική κοινωνική σχέση που αποτελεί η εθνική πολιτικοποίηση. Αν το ελληνικό έθνος αποτελούσε μία διστορική ενότητα που συγκροτούνταν πάνω στην έννοια της συνεχούς και ακατάπαυστης αντίστασης απ' την πρώτη στιγμή της υποδούλωσης στους Οθωμανούς ή τους Φράγκους, τότε λίγη έως καθόλου σημασία έχουν όλοι οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που συντελέστηκαν από τον 15ο μέχρι το 19ο αιώνα, δηλαδή η εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, η οικοδόμηση ενός νέου έθνους-κράτους, η γέννηση της πολιτικής-κρατικής ταυτότητας του πολίτη στην οποία θα υπάγεται πλέον η θρησκευτική ταυτότητα, η ταύτιση του πληθυσμού με την έννοια της πατρίδας και όχι με τον μονάρχη ή τον θρησκευτικό ηγέτη κλπ<sup>104</sup>. Έτσι,

**104.** Χαρακτηριστικά, σ' αυτό το σημείο (και μάλλον άβολα για όσους ισχυρίζονται πως ο ελληνικός λαός είχε συναίσθηση του έθνους του καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας), είναι και τα λόγια το Θεόδωρου Κολοκοτρώνη: *«Η γαλλική επανάσταση και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμη μου, να ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι κι αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο. [...] Η κοινωνία των ανθρώπων ήταν μικρή, δεν είναι παρά η επανάστασις μας που εσχέτισε όλους τους Έλληνες. Ευρίσκοντο άνθρωποι οπού δεν εγνώριζαν άλλο χωριό μακριά μίαν ώρα από το εδικό τους. Την Ζάκυνθον την ενόμιζαν ως νομίζομεν τώρα το μακρύτερο μέρος του κόσμου»* («Το παραμύθι της Αγίας Λαύρας και οι «αγανακτισμένοι» ιστοριοδίφες», <http://jungle-report.blogspot.com/>).

ο εθνικισμός καταλήγει ν' αρνείται τον ίδιο του τον εαυτό, την ιστορική του ιδιαιτερότητα, την τομή που εισάγει στην ιστορία. Αντίθετα, διακηρύσσει ότι σημασία έχει ό,τι προϋπήρχε αυτής της τομής, μία κάποια πολιτισμική αντίσταση και αντίθεση (γλώσσα, ήθη, έθιμα κλπ.) είτε απέναντι στη δυτική κυριαρχία, είτε στην οθωμανική. Ενοποιώντας αναδρομικά διάσπαρτα φαινόμενα τα οποία οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές τους δεν αντιλαμβάνονταν κατά τέτοιο τρόπο κι ούτε τα βίωναν ως ισάριθμες εκφράσεις της ίδιας ουσίας, το τετελεσμένο γεγονός αναγορεύεται ιδεαλιστικά σε εκδήλωση μιας ενότητας που υπήρχε ήδη κατά την αρχή της διαδικασίας, μιας δομής που προηγείται αυτών των στοιχείων: το τέλος-κατάληξη μετατρέπεται εκ των υστέρων σε τέλος-σκοπό και, δι' αυτού, σε αρχή-τόσο με τη χρονική όσο και με τη λογική έννοια. Αν, όμως, ολόκληρη η ιστορία είναι εθνική ιστορία, τότε αυτό που συνέβη με την «αφύπνιση» του '21 ήταν λίγο-πολύ αναμενόμενο και όχι μια ριζική κοινωνική μεταβολή.

Στο αντίποδα βρίσκεται η άλλη προσέγγιση για την οποία κάναμε λόγο, δηλαδή αυτή που επιμένει να αναλύει την επανάσταση του '21 δίνοντας την πρωτοκαθεδρία στον γεωπολιτικό παράγοντα και ιδιαίτερα στον «υπόγειο» και «συνωμοτικό» ρόλο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Φυσικά αυτή η προσέγγιση δεν είναι και τόσο καινοφανής ή ριζοσπαστική όσο θα ήθελε να παρουσιάζεται -το ακριβώς αντίθετο: στην πραγματικότητα πρόκειται για την επίσημη κρατική οθωμανική αφήγηση του 19ου αιώνα που αδυνατούσε να ερμηνεύσει τον ξεσηκωμό των «ραγιαδάδων» ως κάτι παραπάνω από έναν απλό αντιπερισπασμό είτε του Αλή Πασά<sup>105</sup>, είτε των Ρώσων<sup>106</sup>. Στο πλαίσιο αυτό

105. Ο Τζεβντέτ Πασάς αναφέρει ότι ο Αλή Πασάς υποκίνησε και ενθάρρυνε την «επανάσταση των Ρωμιών», προκειμένου να κωλυσιεργήσει τις εναντίον του στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ ο χρονικογράφος Έσαντ υποστήριξε ότι η εκστρατεία του διοικητή της Πελοποννήσου Χουρσίτ Πασά στα Γιάννενα εναντίον του αποστάτη Αλή δεν του επέτρεψε να «διευθετήσει την κατάσταση στον Μοριά». Ο ίδιος χρονικογράφος μάλιστα προσέθεσε ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν ένα αποκλειστικά εσωτερικό γεγονός το οποίο εκδηλώθηκε σαν συνέπεια του κενού εξουσίας που προκάλεσε η πτώση του Αλή Πασά και έλαβε μεγάλες διαστάσεις λόγω των ανταγωνισμών και της ανικανότητας αρκετών υψηλόβαθμων αξιωματούχων του γραφειοκρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού (Λεωνίδα Μοίρας «Η ελληνική επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών», εκδόσεις Τόπος, 2020).

106. Η οθωμανική διοίκηση θεωρούσε ότι η ενέργεια αυτή του Υψηλάντη

η επανάσταση στη Μολδοβλαχία ερμηνεύεται ως μία αποτυχημένη απόπειρα των Ρώσων να επέμβουν στρατιωτικά στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Υψηλάντης και ο Καποδίστριας θεωρούνται εντολοδόχοι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κι ότι δρουν για λογαριασμό της, οι Φαναριώτες αντιπετώνται κι αυτοί ως «μίσθαρνα όργανα της ρωσικής διπλωματίας», τα τρία ελληνικά κόμματα (αγγλικό, ρωσικό, γαλλικό) παρουσιάζονται ως όργανα εξυπηρέτησης ξένων συμφερόντων, η δολοφονία Καποδίστρια ή διάφορες εξεγέρσεις επί Όθωνα θεωρούνται γαλλικός και ρωσικός, αντίστοιχα, δάκτυλος κλπ.

Το πρόβλημα μ' αυτόν τον τρόπο ανάγνωσης της επανάστασης του '21 δεν είναι «ιστοριογραφικό». Λίγη σημασία έχει π.χ. για όσους αρέσκονται στο ν' ανακαλύπτουν συνωμοσίες ή ύπαρξη ντοκουμέντων που δείχνουν προς μία άλλη κατεύθυνση από αυτήν που παρουσιάζουν. Το ζήτημα δεν είναι ν' αναμετρηθούν διαφορετικές πηγές μεταξύ τους προς την αναζήτηση της μίας και μοναδικής αλήθειας, γιατί ένα συνωμοσιολογικό πλαίσιο έχει ήδη φροντίσει να εντάξει στον κορμό του ακόμα και τα σημεία που αντιφάσκουν με την αφήγησή του ως κομμάτια ενός σωστά κατασκευασμένου σχεδίου που ξέρει να κρύβει καλά τα ίχνη του<sup>107</sup>! Το πρόβλημα είναι πρώτιστα

---

[εννοεί το ξέσπασμα της επανάστασης στη Μολδοβλαχία] είχε υποδαυλιστεί από τη Ρωσία και ότι η εξέγερση που ξέσπασε ήταν αποτέλεσμα ρωσικής συνωμοσίας. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι οι ρωσικές αρχές είχαν αποκηρύξει το κίνημα στη Μολδοβλαχία, αποστρατεύοντας τον ίδιο τον Υψηλάντη και ανακοινώνοντας ότι δεν πρόκειται να παρέμβουν στις εσωτερικές υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ό.π.).

Ακόμη και μετά τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου, ο σουλτάνος θεωρούσε ως κύρια αιτία των όλων συμβάντων τη ρωσική επεκτατικότητα: ο σουλτάνος πληροφορήθηκε άμεσα την καταστροφή του στόλου του και, αποτιμώντας το γεγονός, κατέφυγε στο σύνθημα μοτίβο της ρωσικής επέμβασης και υποκίνησης, προσδίδοντας μάλιστα σε αυτό και μια διαχρονικότητα, καθώς «εδώ και 50 χρόνια η Ρωσία συνωμοτεί εναντίου του Υψηλού Κράτους». [...] Τέλος, επισήμανε την ανάγκη της αυστηρής τιμωρία των Ρωμιών που «είχαν παρασυρθεί και αποπροσανατολιστεί από τις ρωσικές προκλήσεις» (ό.π.).

**107.** Λόγου χάρη, το γεγονός πως ο τσάρος απέπεμψε και τον Υψηλάντη και τον Καποδίστρια από τις θέσεις τους όταν πληροφορήθηκε την εμπλοκή τους στην ελληνική επανάσταση, εύκολα παρουσιάζεται ως «η στάχτη στα μάτια» όσων δεν έπρεπε ν' αντιληφθούν τις «ραδιοουργίες» των Ρώσων. Με παρόμοιο τρόπο «εξηγούνται» και οι επανειλημμένες αρνήσεις του Καποδίστρια στις κρούσεις της Φιλικής Εταιρείας να τεθεί επικεφαλής της επανάστασης, οι ρητές προτροπές του Υψηλάντη προς

μεθοδολογικό και αναλυτικό. Μεθοδολογικό, γιατί κάτω από την ταμπέλα της «στρατευμένης ιστοριογραφίας»<sup>108</sup> παρουσιάζεται και κρίνεται ως πολιτικά υπερασπίσιμη και κινηματικά χρήσιμη η ιδεολογική χρήση της ιστορίας της οποίας πρωτοστος σκοπός δεν είναι να θέτει τα ερωτήματα που θα ψάξουν πώς το παρελθόν διαμόρφωσε το παρόν, μα αντιθέτως, να δίνει προδιαγεγραμμένες απαντήσεις από την ανάγνωση του παρόντος. Έτσι, όποια γεγονότα δεν «συνάδουν» με την επιθυμητή αφήγηση αφήνονται εκτός παρουσίας, ανάλυσης και αποτίμησης, ενώ άλλες συγκεκριμένες όψεις της επανάστασης (πραγματικές ή μη) χρησιμοποιούνται επιλεκτικά με σκοπό να «τεκμηριωθεί» και να (αυτό)επιβεβαιωθεί μια συγκεκριμένη ιδεολογική και πολιτική στάση που να είναι δραστική στο παρόν. Φυσικά κάθε ιστορική ανάλυση φέρει το θεωρητικό και ιδεολογικό αποτύπωμα των συγγραφέων της -και δεν είμαστε εμείς αυτοί που θα το παίζουμε θιασώτες μιας υποτιθέμενης «ουδέτερης», επιστημονικής μεθόδου παρουσίασης της ιστορίας. Ωστόσο θα πρέπει κάθε απόπειρα ανάγνωσης του παρελθόντος να εκκινεί και από μία διάθεση αναμέτρησης και αμφισβήτησης των ίδιων των θεωρητικών μας κατακτήσεων κι εργαλείων, να είναι διατεθειμένη να σπείρει αμφιβολίες

τους Έλληνες να μην περιμένουν καμία βοήθεια από τη Ρωσία κ.ά. Όλο και κάποια δικαιολογία θα έχει βρεθεί και για άλλα αναπάντητα ερωτήματα, όπως γιατί οι Ρώσοι δεν φρόντισαν να σχηματίσουν μία πολύ πιο αποτελεσματική και λειτουργική Φιλική Εταιρεία εφόσον ήταν «εξπέρ» στις ραδιουργίες, γιατί δεν δημιούργησαν κι άλλες εξεγερτικές εστίες στα Βαλκάνια μιας και είχαν όλες τις δυνατότητες και τα μυστικά δίκτυα για να το κάνουν, γιατί η «συνωμοσία» τους απέτυχε να ριζώσει στη Μακεδονία, αλλά «έπιασε» στη νότια Ελλάδα και τα νησιά του Αργοσαρωνικού κλπ. Ερωτήματα «αναπάντητα» μόνο για όσους επιμένουν ν' αρνούνται το προφανές: ότι δηλαδή η επανάσταση του '21 δεν γεννήθηκε από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά από ενδογενείς, από τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων που έλαβε έδαφος σε συγκεκριμένα σημεία του ελληνικού χώρου.

**108.** Φυσικά ακόμα κι αυτός ο τρόπος ανάγνωσης της ιστορίας δεν είναι κάτι το πρωτότυπο. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα οι θεωρητικοί του Κ.Κ.Ε. διχάζονταν μεταξύ τους (ή αναγκάζονταν ν' «αναθεωρήσουν» τις ήδη διατυπωμένες απόψεις τους) για την ερμηνεία της επανάστασης του '21 (τον χαρακτήρα της, τις αιτίες της, τα αποτελέσματά της), λόγω της «αλλαγής γραμμής» του κόμματος ανά περίοδο. Για περισσότερα, βλέπε Γιάννης Μηλιός «“Ιστορικές” προσεγγίσεις στο πλαίσιο της αριστεράς: η ανάδυση της αστικής τάξης και του έθνους ως προϋπόθεση της ελληνικής επανάστασης» στο Συλλογικό «Η επανάσταση του 1821: ιστοριογραφίες στο πλαίσιο της Αριστεράς και προσεγγίσεις σχετικά με τη «συνέχεια» του ελληνικού έθνους» (σεμινάριο του 2018).

όχι μόνο στους «ανυποψίαστους αναγνώστες», αλλά και σ' αυτούς που κρατάνε την πένα, να μην επιτρέψει, τέλος στις ιδεολογικές αγκυλώσεις να καταντάνε τη δίψα για έρευνα σε μία απλή προσμονή της επαλήθευσης.

Το αναλυτικό πρόβλημα, από την άλλη, έγκειται στην αφετηρία αυτής της ανάγνωσης της επανάστασης του '21 και στην κατάληξή της, δηλαδή στα συμπεράσματα που οδηγείται κανείς ακολουθώντας αυτόν τον δρόμο σκέψης. Μία αφετηρία που δεν εντοπίζεται πουθενά αλλού παρά στην επίμονη ερμηνεία κοινωνικών διεργασιών που αποτελούνε απόρροια συμπερόντων και συγκρούσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, σαν αποτέλεσμα ραδιουργιών και εξωτερικών σχεδιασμών. Διαταξικές κινητοποιήσεις που ρίχνουν κυβερνήσεις, εμφύλιες συγκρούσεις ή «αμφιβόλου ποιότητας» (και συμμετοχής) κινήματα που θα έπρεπε να θεωρούνται αποτέλεσμα του κοινωνικού ανταγωνισμού και των σχέσεων εξουσίας όπως αυτές διαμορφώνονται σε κάθε ιστορική περίοδο, γίνονται αντιληπτά ως ξενοκίνητες ενέργειες και έμμεσοι μοχλοί πίεσης γεωπολιτικών συμπερόντων -όλα ενορχηστρωμένα τμήματα μιας κρυφής παράστασης που διευθύνεται εξ ολοκλήρου από τα κράτη και τις μυστικές τους υπηρεσίες. Μιλάμε για αναλύσεις που έχουν να πουν τόσα πολλά για τους διακρατικούς ανταγωνισμούς, τις «συμφωνίες κάτω απ' τα τραπέζια» και τους «πολέμους μέσω αντιπροσώπων», αλλά τόσα λίγα για τις σκέψεις και τις εμπειρίες των άμεσα εμπλεκόμενων κι ανώνυμων κομπάρσων -κάτι λογικό εφόσον διαμεσολαβεί μία τεράστια απόσταση από τους τελευταίους. Μια απόσταση όχι εδαφική, μα πολιτική· μία απόσταση ασφαλείας, θα μπορούσαμε να πούμε, από τα κινήματα και τα «σκατά» τους, που οφείλεται στον φόβο μπροστά στην αστάθμητη δυναμική των ανταγωνισμών που διέπουν μία κοινωνία και την απαξίωση των δυνατοτήτων των ανθρώπων να δρουν ως συλλογικό υποκείμενο μέσα στις ανταγωνιστικές σχέσεις -ένα υποκείμενο ικανό τόσο για το καλύτερο, όσο και για το χειρότερο.

Σε κάποιες περιπτώσεις δε, αυτός ο τρόπος σκέψης εύκολα μπορεί να οδηγήσει και σε πατριωτικές απολήξεις: συγκεκριμένα για την επανάσταση του '21, ένα ηγετικό στέλεχος του Κ.Κ.Ε. του Μεσοπολέμου μας δείχνει μέχρι ποιο σημείο μπορείς να φτάσεις έπειτα από τις συνεχείς αναφορές στα «ρωσόφιλα» αισθήματα του Καποδίστρια και στον «σκιώδη», πρακτορικό ρόλο του:

*Ο Καποδίστριας αυτά τα συγκεκριμένα στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας τα περιφρονούσε, όπως μισούσε και τον ελληνικό λαό, τις επαναστατικές παραδόσεις, τους προοδευτικούς του θεσμούς. Ξεκομμένος από την πραγματικότητα, δούλευε σαν πράχτορας του Τσάρου και θαυμαστής του να κάνει την Ελλάδα πρωτοπόρο ρωσικό Κυβερνείο στη Μεσόγειο<sup>109</sup>.*

Μία άλλη ιστορική φιγούρα της ντόπιας πατριωτικής αριστεράς φαίνεται ότι συμφωνούσε:

*Ο Γιάννης Καποδίστριας, που μας τον παρουσιάζουν στα σχολεία σαν μεγάλο και τρανό, με προτομές και πορträίτα, είναι ο πρώτος καταστροφέας της Ελλάδας<sup>110</sup>.*

Παρομοίως, δεν είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί κανείς που βρίσκεται η λογική κατάληξη ενός σκεπτικού που θέλει τα τρία κυρίαρχα πολιτικά κόμματα που αναδείχθηκαν μέσα από την ελληνική επανάσταση (αγγλικό, ρωσικό, γαλλικό) ν' αποτελούν «ιμάντες μεταβίβασης» ξένων συμφερόντων: ουσιαστικά αυτό που υπονοείται είναι η «αθωότητα» του ελληνικού λαού που αφέθηκε να «παρασυρθεί» και να «διχαστεί» από τις «ξενόφερτες» επιρροές, μη λαμβάνοντας υπόψη ότι στην πραγματικότητα τα κόμματα δεν διχάζουν, ούτε διασπούν το έθνος, αλλά ενοποιούν μια διχασμένη από αντιτιθέμενα ταξικά συμφέροντα κοινωνία: διαμεσολαβούν, αμβλύνουν και εγγράφουν στο εσωτερικό του κράτους, με τη μορφή του «εθνικού συμφέροντος», όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις.

Κλείνοντας αυτό το μέρος της ανάλυσής μας, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε πως δεν αρνούμαστε τη γεωπολιτική διάσταση της επανάστασης του '21 (όπως και κάθε άλλου γεγονότος), κι ούτε θεωρούμε πως η μελέτη του διεθνούς περιβάλλοντός της στερείται αξίας. Αυτό που ισχυριζόμαστε είναι ότι δεν μπορεί αυτό να είναι το πρώτο, ούτε το πιο αποφασιστικό βήμα για να την ερμηνεύσουμε. Όντως η επανάσταση του '21 ξέσπασε σε

**109.** Το παράθεμα ανήκει στον Γιάννη Ζέβγο και το βιβλίο του «Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας (μέρος πρώτο)» (πηγή: Project 21 «1821: Ιστορικά ζητήματα στις απαρχές του ελληνικού κρατικού και καπιταλιστικού σχηματισμού», Traverso Antifa, 2021).

**110.** Τα λόγια ανήκουν στον Άρη Βελουχιώτη, από τον περίφημο «Λόγο στη Λαμία» (ό.π.).

μία ασταθή και μεταβαλλόμενη διεθνή συγκυρία, εκμεταλλεύτηκε αυτήν την αστάθεια των διεθνών συσχετισμών δύναμης και τελικά κατάφερε να κρατηθεί στη ζωή αποκλειστικά και μόνο χάρη σ' αυτούς. Ωστόσο δρώντα συλλογικά υποκείμενα δεν είναι οι αυτοκρατορίες και τα κράτη, μα τα υποκείμενα που είναι φορείς των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχέσεων και συγκροτούν τις νέες πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες που έρχονται μαζί μ' αυτές τις μεταβολές. Το που, τελικά, θα πέσει το βάρος μίας ανάλυσης είναι ζήτημα πολιτικής επιλογής: *μπορείς να επιλέξεις αν θα δεις τη δολοφονία του Καποδίστρια σαν μια γαλλική απόπειρα αναχαίτισης του ρωσικού επεκτατισμού ή σαν τη συνέχεια των συγκρούσεων που μαίνονταν στο ελληνικό στρατόπεδο από την αρχή της επανάστασης και είχαν ως αιτία την τελική μορφή που θα έπαιρνε το νεοσύστατο κράτος. Μπορείς να επιλέξεις αν θα δεις τη Μικρασιατική Εκστρατεία σαν μια «περιπέτεια» στην οποία σύρθηκε το ελληνικό κράτος απ' τους «άσπονδους συμμάχους» του ή σαν την έσχατη προσπάθειά του για να επεκταθεί και στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. Μπορείς να επιλέξεις αν θα δεις τον ελληνικό εμφύλιο του '46-'49 σαν την «πρόβα τζενεράλε» του Ψυχρού Πολέμου, οπότε και οι ευθύνες θα πρέπει ν' αναζητηθούν στη Μόσχα και την Ουάσινγκτον που ώθησαν τον ελληνικό λαό σ' έναν αδελφοκτόνο πόλεμο, ή σαν το αποτέλεσμα ενός παρατεταμένου, βίαιου κοινωνικού-ταξικού πολέμου που βρισκόταν σε εξέλιξη ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Κάθε επιλογή επιφυλάσσει και μία διαφορετική θέση θέασης της ιστορίας, μία διαφορετική θέση μάχης. Και για να κλείσουμε αυτήν την ιστορία με τον άνθρωπο που (τυπικά) την πρωτοξεκίνησε, διαφορετική θέση μάχης θα λάβεις εάν στο κίνημα του Υψηλάντη διακρίνεις τον ρωσικό επεκτατισμό, και διαφορετική εάν το εντάξεις στο αφήγημα της Μεγάλης Ιδέας που τότε μπορεί να βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα, αλλά δεν άργησε πολύ για να ενηλικιωθεί...*

## ΕΝΑ ΜΙΚΡΟ ΚΡΑΤΟΣ ΜΕ ΜΙΑ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥ

Η επανάσταση του '21 ηττήθηκε στρατιωτικά. Το καλοκαίρι του 1827, μετά και την προέλαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, ελάχιστες επαναστατικές εστίες είχαν απομείνει, κι αν δεν μεσολαβούσαν η Ναυμαχία του Ναυαρίνου, η στροφή της αγγλικής πολιτικής υπέρ της Ελλάδας, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-1829 που έκανε τον ρωσικό στρατό να φτάσει μέχρι τον Έβρο, καθώς και η εκστρατεία του Γάλλου αξιωματικού Νικολά Μαιζόν στην Πελοπόννησο που ανάγκασε τον Ιμπραήμ σε υποχώρηση, το νεοελληνικό κράτος ίσως και να μην είχε προλάβει να σχηματιστεί. Παρ' όλα αυτά, αυτό το μικρό κρατίδιο που σχηματίστηκε εν είδει προτεκτοράτου θα έλεγε κανείς, όχι μόνο τελικά δημιουργήθηκε, αλλά είχε και μια Μεγάλη Ιδέα για τον εαυτό του.

\*\*\*

Συνηθίζεται να «χρεώνουμε» τη Μεγάλη Ιδέα στον Ιωάννη Κωλέττη και στην ομιλία του κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης της Γ' Σεπτεμβρίου τον Γενάρη του 1844. Παρ' όλα αυτά, τα σπάργανα αυτής της ιδέας εντοπίζονται αρκετά νωρίτερα στην ιστορία, και συγκεκριμένα στην εγγενώς επεκτατική αντίληψη της επανάστασης από τα γεννοφάσκια της κιόλας.

Κάναμε ήδη κάποιες αναφορές στον τρόπο με τον οποίο όλοι οι χριστιανοί ή ελληνόφωνοι υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρούνταν συλλήβδην «Έλληνες» από τους εκπρόσωπους του ελληνικού εθνικισμού -πράγμα που διαφαίνεται και στα χαρακτηριστικότερα έργα του νεοελληνικού διαφωτισμού. Τόσο στο «Σύνταγμα» όσο και στον «Θούριο» του Ρήγα, ο όρος «Έλληνας» περιλαμβάνει όλους τους ελληνόφωνους των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, στην ελληνική γλώσσα δίνεται μία προτεραιότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες<sup>111</sup> και οι ξεχωριστές αναφορές που γίνονται στην ελληνική φυλή τής δίνουν μία πρωτοκαθεδρία σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες που

111. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η Γαλλική και η Ιταλική γλώσσα, η δε Ελληνική να είναι απαραίτητος, Ρήγας Φεραίος (Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα», Αλεξάνδρεια, 2020).

βρίσκονταν κάτω από την οθωμανική εξουσία<sup>112</sup>. Όσον αφορά τα γεωγραφικά όρια που οραματιζόταν ο Ρήγας για το ελληνικό κράτος, αυτά ούτε λίγο ούτε πολύ περιλάμβαναν ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο απ' τον Δούναβη ως τον νότο, καθώς κι ένα μέρος της Μικράς Ασίας<sup>113</sup>. Μία παρόμοια ταύτιση των χριστιανών με τους Έλληνες υπηκόους κάνει και ο ανώνυμος συγγραφέας της «Ελληνικής νομαρχίας»<sup>114</sup>, η οποία, παρεμπιπτόντως, αφιερώνεται στον Ρήγα.

Με το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης στη Μολδοβλαχία, κι αφήνοντας κατά μέρος τα ίδια τα προφανή σημαινόμενα του γεγονότος ότι μία ελληνική επανάσταση επιλέχθηκε να ξεκινήσει εκεί, ο Αλέξανδρος Ύψηλάντης βρίσκεται σε πλήρη σύμπνοια με το πνεύμα του Ρήγα, μιας και σε μία από τις τρεις προκηρύξεις που εξέδωσε από το Ιάσιο της Μολδαβίας στις 24 Φεβρουαρίου 1821 και τιτλοφορείται «*Άνδρες Γραικοί, όσοι ευρίσκεσθε εις Μολδαβίαν και Βλαχίαν!*», αναφέρει: «*Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρ-*

---

112. Ο λαός απόγονος των Ελλήνων όπου κατοικεί την Ρούμελη, την Μικρά Ασία, τας Μεσογείους νήσους, την Βλαχομπογδανίαν, και όλοι όσοι στεναίνουν υπό την δυσφορωτάτην τυρρανίαν του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού [...], Ρήγας Φεραίος (Γιάννης Κορδάτος «Εθνο-κρίσεις: Ο Ρήγας πρόδρομος του νεοελληνικού ιμπεριαλισμού», Αιρετικά #07, 2019).

113. Στο εξώφυλλο της γνωστής «Χάρτας της Ελλάδος» ο Ρήγας γράφει αναλυτικά: «*Χάρτα της Ελλάδος εν ή Περιέχονται αι νήσοι αυτής και μέρος των εις την Ευρώπην και μικράν Ασίαν πολυάριθμων αποικιών αυτής περιοριζομένων, απ' ανατολών, δια των Μύρων της Λυκίας, μέχρι του Αργανθονίου όρους της Βυθινίας, απ' άρκτου, δια του Α'κ Κερμανίου, των Καρπαθίων ορών, και Δουνάβεως και Σάββα των ποταμών, από δυσμών, δια του Ούννα και του Ιωνίου πελάγους, από δε μεσημβρίας, για του Λιβυκού, τα πλείω, με τα παλαιάς και νέας ονομασίας [...]* (Συλλογικό «Back to the (boot) roots: επιλεγμένα θέματα απ' τον ιμπεριαλιστικό 19ο αιώνα του ελληνικού κράτους», Αντισχολείο, 2010).

114. Το Οθωμανικόν βασίλειον εις την Ευρώπην διαιρείται εις τας ακόλουθους δεκατρείς επαρχίας, δηλαδή Βλαχίαν, Μολδαβίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μπόσναν, Δαλματίαν, Αλβανίαν, Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Λειβαδίαν, Πελοπόννησον, Μακεδονίαν και Ρούμελην. [...] Οι δε χριστιανοί ως προς τους οθωμανούς, είναι ως το 115 προς το 29. Διά τους ξένους, οπού κατοικουσι εις την οθωμανικήν επικράτειαν, και αλλογενείς, όντες κατά πολλά ολίγοι, δεν τους αναφέρω. Τόσον πλήθος Ελλήνων, ω αγαπητοί, πώς άραγε να ζή;, Ανώνυμος ο Έλλην (Γιάννης Μηλιός «Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη», εκδόσεις Κριτική, 2000).

χιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, διά να αποτινάξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων»<sup>115</sup>.

Διακρίνουμε εδώ, από τις πρώτες ήδη επαναστατικές διακηρύξεις, πως το αίτημα για τη διαμόρφωση και την πολιτική συγκρότηση ενός ανεξάρτητου έθνους-κράτους δεν περιέχει μόνο ένα «απελευθερωτικό»/χειραφετητικό στοιχείο που εστιάζει στην αποτινάξη του ασφυκτικού πλαισίου που διαμορφώνει μία αυτοκρατορία ή πολυεθνική κρατική οντότητα, αλλά περιλαμβάνει και τη θέληση για επεκτατισμό στο εξωτερικό αυτού του κράτους και για ομογενοποίηση στο εσωτερικό του. Ένα έθνος-κράτος, δηλαδή (ή ένα εθνικιστικό κίνημα, τέλος πάντων), δεν περιορίζεται μόνο στο εσωτερικό μιας κοινότητας που μετεξελίσσεται σε έθνος με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά δρα ταυτόχρονα και «προς τα έξω», επιδιώκει να επεκταθεί παντού όπου δεν βρίσκει ικανή αντίσταση και να ενσωματώσει κάθε άλλη κοινότητα, υπάγοντάς την στην προοπτική της εθνικής κρατικής συγκρότησης της κυρίαρχης εθνότητας. Όσοι πληθυσμοί βρεθούν εντός της επικράτειάς αυτής, θα υποχρεωθούν να γίνουν μέλη της εθνικής κοινότητας μέσω της επιβολής μιας επίσημης γλώσσας, μιας εθνικής ιστορίας που θα διδαχθεί μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών κλπ. Όσες αντισταθούν θα επιβιώσουν στο περιθώριο που αφήνεται για τις γλωσσικές, θρησκευτικές κ.ά μειονότητες. Αυτές οι δύο διαδικασίες, μάλιστα (επέκταση και ομογενοποίηση), πολλές φορές διεξάγονται την ίδια στιγμή: όταν τα ελληνικά άτακτα στίφη μπαίνανε στην Τριπολιτσά και επιδίδονταν σε αδιάκριτες<sup>116</sup> σφαγές Εβραίων και μουσουλμάνων, δεν «απελευθερωνόταν» απλά ένα τμήμα τους εδάφους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά αυτό απαλλασσόταν από οτιδήποτε ξένο -όσοι πίστευαν στον «λάθος» θεό έπρεπε είτε να εξαλειφθούν, είτε να τρομοκρατηθούν τόσο ώστε να το βάλουν στα πόδια και να μη διανοηθούν να διεκδικήσουν «μία θέση στον ήλιο» που θα ανέτειλε στο νεο-

115. Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα» (Αλεξάνδρεια, 2020).

116. Ο όρος «αδιάκριτες» μάλλον δεν είναι και ο πιο πετυχημένος για να περιγράψει τις σφαγές κατά την Άλωση της Τριπολιτσάς. Οι Έλληνες (οι επικεφαλής τους, για την ακρίβεια) ήταν αρκετά ψύχραιμοι ώστε να «διακρίνουν» τους πλουσιότερους Τούρκους της πόλης, να τους προστατέψουν και να τους χαρίσουν τη ζωή με αντάλλαγμα την περιουσία τους -κι αυτό αρκεί για να καταρριφθεί η οποιαδήποτε ρητορεία περί «τυφλής, μα δίκαιης, οργής» για τα τόσα χρόνια οθωμανικής καταπίεσης...

σύστατο κράτος. Ένα κράτος που (όπως είδαμε και πιο πριν) φρόντισε να βασίσει τα πρώτα συνταγματικά του κείμενα σε μία «χριστιανική γεωγραφία» που τοποθετεί τη συνταγματική τάξη στο ευρύ πεδίο της θρησκευτικής πίστης, ώστε αυτό το «εύρος» να προαναγγέλλει όχι μόνο την πολιτική της βίαιης επέκτασης, αλλά και τον αποκλεισμό των «αλλόθρησκων» στο εσωτερικό της χώρας.

\*\*\*

Μετά από αυτήν την παρέμβαση, ας ξαναγυρίσουμε στις διεργασίες της Εθνοσυνέλευσης του 1844. Ένα από τα ζητήματα που συζητήθηκαν εκεί, ήταν τα κριτήρια που θα καθόριζαν τον «Έλληνα πολίτη», καθώς και τα προσόντα που θα έπρεπε να έχει ο «δημόσιος υπάλληλος» του κράτους. Εκεί αναδείχθηκε ξανά μία διαμάχη που ταλάνιζε τους Έλληνες εδώ και πολλά χρόνια, δηλαδή αυτή μεταξύ των «αυτοχθόνων» και των «ετεροχθόνων», των «ντόπιων» και των «ξένων» που έφτασαν στη χώρα τα τελευταία χρόνια της επανάστασης ή με την άνοδο του Καποδίστρια στην εξουσία. Οι πρώτοι ήταν που διεκδικούσαν τον αποκλεισμό των δεύτερων από τα δημόσια αξιώματα, με βασικό επιχείρημα την απουσία τους κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας<sup>117</sup>. Ήταν εκείνη τη στιγμή που ο Κωλέττης, σαν άλλος μάγος που βγάζει τον λαγό απ' το καπέλο, παίρνει τον λόγο και προσπαθεί να γεφυρώσει τη διχόνοια που είχε γεννηθεί, προτάσσοντας ένα όραμα ενοποιητικό (και πολλά υποσχόμενο) για όλους τους Έλληνες, αυτό της Μεγάλης Ιδέας. Λέει, μεταξύ άλλων, ο Κωλέττης:

*Το Βασίλειον της Ελλάδος δεν είναι η Ελλάς. Αποτελεί ένα μέρος μόνον, το πλέον μικρόν και το πλέον πτωχόν της Ελλάδος. Έλληνας δεν είναι μόνον αυτός που ζει μέσα σ' αυτό το βασίλειο αλλά και αυτός που ζει σε οποιονδήποτε τόπο που σχετίζεται με την ελληνική ιστορία ή την ελληνική φυλή. Υπάρχουν δύο μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού. Αι Αθήναι είναι η πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η Κωνσταντινουπόλις*

117. Ο Μακρυγιάννης έλεγε χαρακτηριστικά: «Αυτοί εκάθησαν τόσα χρόνια και έτρωγαν ψωμί και έφεραν την πατρίδα μας άνω-κάτω. Ας καθίσωμεν τώρα και ημείς να φάγωμεν ψωμί» («Η μεγάλη κόντρα του '21 ανάμεσα σε αυτόχθονες και ετερόχθονες Έλληνες. Γιατί οι ντόπιοι αγωνιστές ζητούσαν την καθάιρεση των "ξένων Ελλήνων"», <https://www.mixanitouxronou.gr/>).

*είναι η μεγάλη πρωτεύουσα, η Πόλις, το όνειρο και η ελπίς όλων των Ελλήνων*<sup>118</sup>.

*Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρο της Ευρώπης· ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν προώρισται να φωτίση διά της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν ως διά της πτώσεως αυτής εφώτισε την Δύσιν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατιθεμένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίου του Έθνους να συνέρχωνται διά να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της Ελληνικής φυλής*<sup>119</sup>.

Ισχυρίζεται, δηλαδή, ο Κωλέττης ότι ελληνική επανάσταση έγινε ώστε να δημιουργηθεί ένα μεγάλο και εθνικά ενιαίο ελληνικό κράτος, ότι ένας τέτοιος σκοπός δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με την εμμονή στη διάκριση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων μιας κι έτσι υπονομευόταν η βασική αρχή της ενότητας κι ότι η προσοχή έπρεπε να στραφεί στην αύξηση της ελληνικής επικράτειας και την «αποκατάσταση» του μεγαλείου της χώρας. Ο Κωλέττης υπερασπίζεται αυτήν του τη θέση τονίζοντας την έλλειψη ενότητας ως βασική αδυναμία του αρχαίου κόσμου, ενώ δίνει έμφαση και στον ευρύτερο «πνευματικό» ρόλο που πρέπει να παίξει η Ελλάδα στην Ανατολή. Η «νομιμοποίηση», πάλι, αυτής της αποστολής, γίνεται πάνω σε μια λογική που ήθελε όλους τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να είναι Έλληνες ή έστω οιονεί Έλληνες, και άρα η Ελλάδα επιφορτιζόταν με το καθήκον να «απελευθερώσει» αυτά τα αλύτρωτα τμήματα του έθνους. Μιλάμε, συνεπώς, για έναν πόθο για την πραγματοποίηση, σε πολιτικό επίπεδο, του ενιαίου της ελληνικής φυλής, την ιστορική διαπίστωση του ενιαίου αυτού και, τέλος, τη μεταλαμπάδευση.

Πρέπει να καταλάβουμε, σ' αυτό το σημείο, πως το σχήμα της Μεγάλης Ιδέας δεν ήταν απλά ένα πολιτικάντικο πυροτέχνημα του Κωλέττη. Αντιθέτως, αποτελούσε μια ιδεολογική κατα-

118. David Brewer «Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες» (εκδόσεις Πατάκη, 2017).

119. Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα» (Αλεξάνδρεια, 2020).

σκευή με σημαντική εσωτερική συνοχή και ευστάθεια, η οποία ερχόταν να δώσει ουσιαστική απάντηση στο αίτημα της εποχής για διαμόρφωση νέων ιδεολογικών σχημάτων που ν' ανταποκρίνονται πιο αποτελεσματικά στις ανάγκες του νεοελληνικού κράτους. Η «μακρά παράδοση» αυτής της ιδέας, όπως και η έκφρασή της και από άλλα σημαίνοντα πρόσωπα της περιόδου, επίσης δεν πρέπει να μας διαφύγει.

Πρώτα απ' όλα ο ίδιος ο Κωλέττης, σε διαφορετικό σημείο του λόγου του, παραπέμπει στον πραγματικό προπάτορα αυτού του οράματος, διασώζοντας την ιστορική του κληρονομιά:

*Πόσον επεθύμουν να ήσαν παρόντες σήμερα Γερμανοί, Ζαΐμαι, Κολοκοτρώναι, οι άλλοτε της Εθνικής Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, και αυτοί οι δραξάμενοι τα όπλα επί τω γενικώ τούτω σκοπώ, διά να συνομολογήσωσι μετ' εμού πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του **Ρήγα το τραγούδι** είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένη<sup>120</sup>.*

Και μπορεί άλλες ιστορικές φιγούρες της επανάστασης σαν τον Κολοκοτρώνη όντως να μην πρόλαβαν να είναι παρόντες σ' αυτήν την εθνοσυνέλευση, αλλά ο Γέρος του Μοριά είχε προλάβει να βάλει κι' αυτός το λιθαράκι του στο θεωρητικό χτίσιμο της Μεγάλης Ιδέας. Το 1838, μιλώντας στην Πνύκα «εις την νέαν γενεάν υπέρ Πατρίδος», ανέφερε μεταξύ άλλων:

*Εις τον πρώτο χρόνο της Επαναστάσεως είχαμε μεγάλη ομόνοια και όλοι ετρέχαμε σύμφωνοι. [...] εάν αυτή η ομόνοια εβαστούσε ακόμη δυο χρόνους, ηθέλαμε κυριεύσει και την Θεσσαλία και την Μακεδονία, και ίσως εφθάναμεν και έως την Κωνσταντινούπολη<sup>121</sup>.*

Μόλις τρία χρόνια πριν από την ομιλία του Κολοκοτρώνη «προς τους νέους της Ελλάδας», ένα άλλο πρόσωπο επιφορτισμένο με τη διάπλαση της νέας γενιάς, ο υπεύθυνος της Αντιβασιλείας για τα θέματα της εκπαίδευσης, Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ, είχε εκθέσει την υψηλή σκοπιμότητα της ίδρυσης Πανεπιστημίου χρησιμοποιώντας εκφράσεις

---

120. ό.π. Ο τονισμός δικός μας.

121. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία «Ο λόγος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην Πνύκα» (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, 2008).

που, όπως διαπιστώνουμε, σχεδόν αυτολεξεί αναπαράγονται από τον Κωλέττη 9 χρόνια μετά:

*Γιατί προορισμός της Ελλάδας είναι να μεταλαμπαδεύσει μια μέρα το φως του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ασία κι ακόμα πιο πέρα, και σε τούτο τη βοηθά η προνομιά γεωγραφική της θέση και η πνευματική οξυδέρκεια των κατοίκων της. Και όπως στάθηκε κάποτε η κοιτίδα του πολιτισμού για την Ευρώπη, η οποία της ανταποδίδει τώρα αυτή τη μόρφωση, πρέπει κι εκείνη -σύμφωνα με τους αιώνιους νόμους της ανταλλαγής- να επιστρέψει στην Ασία, στην Αίγυπτο και στις άλλες χώρες της Ανατολής εκείνο που έλαβε κι αυτή από εκείνες πριν από χιλιάδες χρόνια<sup>122</sup>.*

Το 1842 ένας άλλος διανοούμενος της εποχής, ο Γεώργιος Πεντάδης Δάρβαρης, παρομοιάζει την Ελλάδα με τον Προμηθέα «την μεν χείρα εκτείνων προς την Ασίαν την Ελάσσονα, την ετέραν προς Θράκην και Μακεδονίαν», ενώ το 1843 ο ποιητής Αλέξανδρος Σούτσος ίσως και να πρέπει να πιστωθεί την πνευματική ιδιοκτησία του όρου «Μεγάλη Ιδέα», μιας και σ' ένα θεατρικό του έργο με τίτλο «Ο πρωθυπουργός» υπάρχουν οι στίχοι: «Κι αν εις το Γένος ήρχετο ιδέα τις μεγάλη/τα νεκρωμένα μέλη του εις κίνησιν να βάλη/κι εζήτει την προγονικήν αυτού κληρονομίαν/τις τολμητίας έμελλεν αντίστασιν να δείξη/την πάνδημον εντός κι εκτός φωνήν αυτού, να πνίξει;»<sup>123</sup>.

Έπειτα από την ομιλία του Κωλέττη, και μέσα σ' ένα δεκαπενθήμερο, τρεις τουλάχιστον αθηναϊκές εφημερίδες αναδημοσίευσαν ολόκληρη την αγόρευση, κρατώντας έτσι ζωντανή επί μέρες την περιέργεια του κοινού γύρω από το θέμα.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, ο Αλέξανδρος Σούτσος χρησιμοποιεί πάλι τις ποιητικές του ικανότητες για να στηρίξει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας (κι ως έχουμε στο νου μας πόση σημασία είχε εκείνη την εποχή ο έμμετρος, ακουστικός λόγος και τα μονόφυλλα των ποιητών για τη διάδοση συναισθημάτων και ιδεών και πόση άμεση επικοινωνία κατάφεραν ν' αναπτύξουν με το κοινό): «*Η Ελλάς εν μέσω κείται της Ευρώπης και Ασίας/*

122. Δημήτρης Ξιφαράς «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού», Θέσεις #42, 1993.

123. ό.π.

*γέφυρα της αενάου των εθνών οδοιπορίας/Με την πτώσιν της τα φώτα εις την Δύσιν είχε χύσει/με την όρθωσίη της θέλει την Ανατολήν φωτίσει»<sup>124</sup>.*

Τέλος, στην ίδια γραμμή πλεύσης βρισκόταν και ο αδελφός του, Παναγιώτης Σούτσος, ο οποίος το 1846 θα υποστηρίξει ότι «η Ελλάς υπήρξε καλλίλυχνος φανός κείμενος μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, και τον οποίον ο θεός ανάπτει άλλοτε μεν προς φωτισμόν της Ευρώπης, άλλοτε δε προς φωτισμόν της Ασίας»<sup>125</sup>, ενώ το 1847 θα έχει και την τιμή να εκφωνήσει τον επικήδειο λόγο στην κηδεία του Κωλέττη, δηλώνοντας: «Οποία δόξα ημών, αν εν ω μόλις πιθηκίζον ο Μουσουλμάνος συλλαβίζει το αλφαβητάριον του πολιτισμού, ημείς καταστήσωμεν την μεν Ελλάδα φυτώριον διακεκριμένων ανδρών εις πάντα κλάδον Κυβερνήσεως, την δε πολιτείαν ημών τύπον και υπογραμμόν κατά την Ανατολήν εναρμονίου και ζηλευτής πολιτείας: [...] *Ιδού ω Έλληνες η οδός η άγουσα προς Βυζάντιον!*»<sup>126</sup>.

Ανατρέχοντας σ' όλους τους παραπάνω, ωστόσο, δεν θα πρέπει να μας δημιουργηθεί μία στρεβλή εντύπωση ότι η Μεγάλη Ιδέα ήταν αποκλειστικό δημιούργημα κάποιων μεμονωμένων «υπερεθνικιστών» πολιτικών και διανοούμενων (ούτως ή άλλως αρκετοί τέτοιοι είχαν ασκήσει κριτική για διάφορους λόγους σ' ένα τέτοιο πλάνο) ή ότι επρόκειτο για μία «ιδεολογική φαντασίωση» χωρίς κάποια υλική βάση. Οι αιτίες ανάδυσης μία τέτοιας ιδέας θα πρέπει ν' αναζητηθούν καταρχήν στην ίδια τη διαδικασία συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους και την ιδιόμορφη επεκτατική εξάπλωση του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία και τη Βόρειο Αφρική.

Μεγάλο τμήμα των Ελλήνων καπιταλιστών που δραστηριοποιούνταν οικονομικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την προεπαναστατική περίοδο, παρέμειναν εκεί και μετά την επιτυχή έκβαση της ελληνικής επανάστασης. Έτσι, το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας του ελληνικού κεφαλαίου ήταν εξαπλωμένο σ' έναν γεωγραφικό χώρο κατά πολύ ευρύτερο από εκείνον που

124. Γιάννης Σκαρίμπας «Το 1821 και η αλήθεια» (Κάκτος, 1995).

125. Δημήτρης Ξιφαράς «Η “ακατάλυτη συνέχεια” του ελληνισμού», Θέσεις #42, 1993.

126. Γιάννης Μηλιός «1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα» (Αλεξάνδρεια, 2020).

κάλυπταν τα αρχικά σύνορα του ελληνικού κράτους δημιουργούσε τη βάση για τη διαμόρφωση μιας επεκτατικής κρατικής πολιτικής. Η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους σε όλες εκείνες τις περιοχές όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική κοινωνική και οικονομική θέση έγινε, συνεπώς, ένας αποφασιστικός παράγοντας διαπλοκής του ελληνικού κράτους με το ελληνικό κεφάλαιο και τους ελληνικούς πληθυσμούς του εξωτερικού. Οι τελευταίοι αποτέλεσαν, θα μπορούσαμε να πούμε, τους «προπομπούς» και «πρεσβευτές» του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, προσμένοντας σε μία επέκταση των συνόρων που θα σταθεροποιούσε και θα «ανύψωνε» την οικονομική τους κυριαρχία (και) σε πολιτική εξουσία.

Κάπως έτσι, και όπως οι περισσότερες ήδη γνωρίζουμε, η Μεγάλη Ιδέα έγινε συστατικό στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, μια νοοτροπία που καλλιεργούνταν (και καλλιεργείται ακόμη, κατά κάποιον τρόπο) συνεχώς στις σχολικές αίθουσες, σε «κλασικά» λογοτεχνικά αναγνώσματα, τελετουργίες και γιορτές. Μία ιδέα που κατάφερε ν' αποσπαστεί από τη γραφικές αφηγήσεις για κάποιου είδους «ανασύσταση» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και (παρ' όλο που διατηρούσε ακόμη ένα κομμάτι τέτοιων λαϊκών δοξασιών) εντάχθηκε ομαλά σ' ένα απόλυτα ρεαλιστικό πλαίσιο της επέκτασης των συνόρων ενός συνταγματικού, αστικού, νεωτερικού έθνους-κράτους. Μπορεί, βέβαια, κι αυτό το πλάνο τελικά να στραπατσαρίστηκε κάπου εκεί στον Σαγγάριο, αλλά η κληρονομιά του συνεχίζει να ζει και ν' ανατροφοδοτείται, είτε με «θερμά» επεισόδια στις βραχονησίδες του Αιγαίου, είτε με ειδησεογραφικά δελτία που αφιερώνουν ένα σεβαστό μέρος του χρόνου τους στις καθημερινές παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου χώρου, τις Navtex και τις εμπρηστικές δηλώσεις του «σουλτάνου» Ερντογάν, είτε με «προδοτικές συμφωνίες των Πρεσπών» που «ξεπουλάνε» το όνομα της Μακεδονίας κλπ. Κι όπως είπαμε και πιο πριν, αυτοί οι μεγαλοϊδεατισμοί συνεχίζουν να λειτουργούν και «εσωτερικά»: στοχεύοντας πληθυσμούς που μιλάνε τη λάθος γλώσσα ή πιστεύουν στον λάθος θεό, δίνοντας άλλοθι σε σκληρές αντιμειταναστευτικές πολιτικές, πολεμώντας κάθε τι «διαφορετικό» που παρεκκλίνει από τους ιερούς κανόνες της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας.

\*\*\*

Το ημερολόγιο γράφει 2023, κι έχουν περάσει ήδη δύο χρόνια από τότε που γράφτηκαν τα πρώτα κείμενα της πρωτοβουλίας Boycott '21. Τότε ένας πόλεμος στην καρδιά της Ευρώπης ίσως και να φαινόταν ένα απίθανο σενάριο· σήμερα καλούμαστε ν' αντιμετωπίσουμε όχι μόνο τις επιπτώσεις της πολεμικής σύρραξης στην Ουκρανία (πόσο μάλλον όταν το κράτος στο οποίο ζούμε συμμετέχει ενεργά σ' αυτήν), αλλά και την πιθανότητα οι συνεχείς «κοκορομαχίες» στο Αιγαίο όντως να εξελιχθούν κάποια στιγμή σε μία πολεμική αναμέτρηση. «Παραμύθια» σαν αυτά του 1821 είναι ξεκάθαρο τι μας καλούν να κάνουμε σε μία τέτοια περίπτωση: αν είσαι άνδρας, οφείλεις να πράξεις ως ήρωας· αν είσαι γυναίκα, λειτούργησε σαν εθνική αναπαραγωγική μηχανή· αν δεν είσαι τίποτα από τα δύο, τότε έχεις βαφτιστεί ήδη «εσωτερικός εχθρός» ακόμα κι εν καιρώ «καπιταλιστικής ειρήνης». Η δική μας απάντηση δεν μπορεί να είναι άλλη από το να συνεχίσουμε να αρθρώνουμε έναν λόγο που συνολικά θα στοχοποιεί τον μιλιταρισμό, τις ρητορείες περί «δικαιων» και «άδικων» πολέμων, τις αρσενικές αξίες της ανδρείας και του ηρωισμού, την πλύση εγκεφάλου των media, του σχολείου και της οικογένειας που πολύ θα μας ήθελαν πορωμένους απ' την εθνική προπαγάνδα, ν' αποδεχόμαστε έναν «ένδοξο», μα τόσο άχρηστο στην πραγματικότητα, θάνατο. Με μία φράση: να εναντιωθούμε στα κελεύσματα της δικής μας πατρίδας.

*Ηρωες ποτέ! Πάντα με τους λιποτάκτες!*

Boycott '21, Θεσσαλονίκη, Μάρτης 2023

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

---

### Βιβλία / μπουρούρες

- Brewer, David (2017), *Ελλάδα 1453-1821: Οι άγνωστοι αιώνες*, εκδόσεις Πατάκη
- Brewer, David (2019), *Η φλόγα της ελευθερίας 1821-1833*, εκδόσεις Πατάκη
- Clayer, Nathalie (2009), *Οι απαρχές του αλβανικού εθνικισμού*, εκδόσεις Ισνάφι
- Dakin, Douglas (2010), *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Hobsbawm, E.J. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα-Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, εκδόσεις Καρδαμίτσα
- Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία (2008), *Ο λόγος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην Πνύκα*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία
- Kafadar, Cemal (2021), *Το ζήτημα της οθωμανικής παρακμής* (e-book που εκδόθηκε στα πλαίσια του Διεθνούς Συνεδρίου για το 1821 «Η γνωστή-άγνωστη Επανάσταση-Μία παράδοση ανταρσίας: τέλος ή αρχή;» που διεξήχθη στην Αθήνα στις 9-12 Δεκεμβρίου 2021)
- Καραμπελιάς, Γιώργος (2011), *Η ανολοκλήρωτη επανάσταση του Ρήγα Βελεστινλή: «Κόψε το ρόδο πριν μααραθεί»*, Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Καραμπελιάς, Γιώργος (2014), *Συνωτισμένες στο Ζάλογγο: οι Σουλιώτες, ο Αλή Πασάς και η αποδόμηση της ιστορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Κορδάτος, Γιάνης (2005), *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, εκδόσεις Μάτι
- Mazower, Mark (2006), *Θεσσαλονίκη-Πόλη των φαντασμάτων: χριστιανοί, μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια
- Μαζάουερ, Μαρκ (2015), *Τα Βαλκάνια*, εκδόσεις Πατάκη
- Μέγγους, Πέτρος (2009), *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821-Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου*, εκδόσεις Ισνάφι

Μηλιός, Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδόσεις Κριτική

Μηλιός, Γιάννης (2020), *1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αλεξάνδρεια

Μοίρας, Λεωνίδα (2020), *Η ελληνική επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, εκδόσεις Τόπος

Νικολάου, Γ.Β. (2018), *Ο ελλαδικός χώρος την περίοδο της οθωμανικής και της βενετικής κυριαρχίας, ΙΙ (τέλη 17ου-αρχές 19ου αι.)* (πανεπιστημιακές παραδόσεις)

Νιτσιάκος, Βασίλης (2015), *Πεκλάρι: κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, εκδόσεις Ισνάφι

Νιτσιάκος, Βασίλης (2016), *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδόσεις Ισνάφι

Παναγόπουλος, Θεόδωρος Δημοσθ. (2009), *Τα φιλάγραμματα της ιστορίας: Άγνωστες σελίδες γύρω από την επανάσταση του '21, γεγονότα που αποσιώπησε, απέκρυψε και παραποίησε η επίσημη ιστορία*, εκδόσεις Ενάλιος

Πεπονάκης, Μανόλης Γ. (1994), *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην*

*Κρήτη (1645-1899)* (διδακτορική διατριβή)

Project 21 (2021), *1821: Ιστορικά ζητήματα στις απαρχές του ελληνικού κρατικού και καπιταλιστικού σχηματισμού*, Traverso Antifa

Ραφαηλίδης, Βασίλης (2010), *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου

Ραφαηλίδης, Βασίλης (2010), *Οι λαοί των Βαλκανίων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου

Σακελλαρόπουλος, Νίκος Γ. (2014), *Οι μύθοι και το παραμύθι: μια περιήγηση στις θρησκευτικές και ιστορικές παραμυθίες των Ελλήνων και τους θλιβερούς πρωταγωνιστές που τιμάμε ως ήρωες*, εκδόσεις ΚΨΜ

Σβορώνος, Νίκος (2007), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο

Σβορώνος, Νίκος (2008), *Το ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις

Σκαρίμπας, Γιάννης (1995), *Το 1821 και η αλήθεια*, Κάκτος

Σκοπετέα, Έλλη (1999), *Φαλαμεράϊερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο

Συλλογικό (2010), *Γενικές θέσεις εναντίον του ελληνικού ιμπεριαλισμού-συλλογή κειμένων*, Αντισχολείο

Συλλογικό (2010), *Back to the (boot) roots: επιλεγμένα θέματα απ' τον ιμπεριαλιστικό 19ο αιώνα του ελληνικού κράτους*, Αντισχολείο

Συλλογικό (2011), *Τα μυστικά του βούρκου: καλά κρυμμένα μυστικά του ελληνικού ιμπεριαλισμού στον 20ο αιώνα (β μέρος: 1922-1974)*, Αντισχολείο

Συλλογικό (2014), *Ήρωες των Ελλήνων: οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος-20ος αιώνας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων

Φάμπρικα Υφανέτ (2019), *Θρέφοντας εθνικισμούς: Μακεδονικό ζήτημα, συγκυρία και ένας κινηματικός απολογισμός*

Χατζόπουλος, Μάριος (2021), *Από την ανάσταση στην επανάσταση: «ιεροί» μύθοι, μοτίβα και σύμβολα στον πόλεμο της ελληνικής ανεξαρτησίας* (e-book που εκδόθηκε στα πλαίσια του Διεθνούς Συνεδρίου για το 1821 «Η γνωστή-άγνωστη Επανάσταση-Μία παράδοση ανταρσίας: τέλος ή αρχή;» που διεξήχθη στην Αθήνα στις 9-12 Δεκεμβρίου 2021)

## Περιοδικά

Τα Αιρετικά

Boycott '21

Το Διαλυτικό

Θέσεις

Τα Ιστορικά

Μνήμων

Τα Παιδιά της Γαλαρίας

Σορολόπ

Ο Τυφλοπόντικας

## Άρθρα

Μηλιός, Γιάννης (χ.χ.), *Εξουσία, έθνος, εθνικισμός*

Στάθης, Παναγιώτης (χ.χ.), *Για την επανάσταση του 1821 και τον χαρακτήρα της (αδημοσίευτο άρθρο)*

Συλλογικό (2018), *Η επανάσταση του 1821: ιστοριογραφίες στο πλαίσιο της Αριστεράς και προσεγγίσεις σχετικά με τη «συνέχεια» του ελληνικού έθνους* (σεμινάριο)

Ψιμούλη, Βάσω (2000), *Ανταγωνισμοί-Ο Μπότσαρης εγκαταλείπει το Σούλι* (Τα Νέα)

## Sites

<https://www.avgi.gr/>

<https://congress1821.gr/>

<https://enthemata.wordpress.com/>

<https://www.freeinquiry.gr/>

<https://www.huffingtonpost.gr/>

<http://jungle-report.blogspot.com/>

<https://www.mixanitouxronou.gr/>

<https://neoskosmos.com/el/>

<https://rproject.gr/>

<https://student.cc.uoc.gr/main.asp>

<https://tvxs.gr/>

<https://el.wikipedia.org/>









---

Η μπροσούρα αυτή εφορμά από το γεγονός ότι η επίσημη ιστορία που μας σερβίρεται θεωρείται από ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας ως δεδομένη, ως ένα κείμενο που μας έχει παραδοθεί από το παρελθόν και δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις, διαφωνιών ή κριτικών αντιπαραθέσεων.

Ποιο ήταν ακριβώς αυτό το κοινωνικό-πολιτικό μόρφωμα που κρύβεται πίσω από τον βολικά γενικευτικό τίτλο της «τουρκοκρατίας» και των «400 χρόνων σκλαβιάς»; Ήταν ο ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας υποστηρικτικός ή αντιδραστικός απέναντι στις ιδέες της εθνικής αφύπνισης και της ίδιας της επανάστασης του '21; Η τελευταία ήταν όντως ένας «πανεθνικός ξεσηκωμός» ή κάποια κομμάτια των ελληνόφωνων, χριστιανικών κοινοτήτων έμειναν ασυγκίνητα απέναντι στα πατριωτικά κελεύσματα; Όσοι και όσες πήρανε τα όπλα μιλούσανε την ίδια γλώσσα, είχανε τα ίδια κίνητρα και πράξανε κατά τον ίδιο τρόπο;

Μπορεί το 2021 να πέρασε, και μαζί του και η επέτειος των 200 χρόνων από την επανάσταση του '21, αλλά τα μηνύματά του θα μείνουν ολοζώντανα, να νεκρανασταίνονται κάθε Μάρτιο όπως γίνεται εδώ και πολλά-πολλά χρόνια. Συνεπώς, αυτή η έκδοση κοιτάει και προς το μέλλον -προς τις επετείους που ακολουθούνε, προς τα νέα πρόσωπα του εθνικισμού που θα συναντήσουμε, προς τις προκλήσεις που ίσως να μην μπορούμε να φανταστούμε, αλλά για τις οποίες από σήμερα οφείλουμε να προετοιμαστούμε.

